

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); О. В. Ляпіна, канд. іст. наук, доц. (помічник голов. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 25.11.21 (протокол №6)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(150)/2021

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, PhD in History (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Olena Liapina, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Bilenky, PhD in History (Canada); Mykola Borovyk, PhD in History (Ukraine); Serhii Yekelchuk, Dr. Habil. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Habil. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Habil. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD in History (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Habil. (History) (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD in History (Ukraine)
Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 6 of 25.11.2021)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

Бовтун А. Портретні зображення Симона Петлюри на сторінках української періодики 1920–1980-х років: порівняльний аналіз	5
Ігнатенко І., Гран В. Жіноче тіло та сексуальність в українській традиційній культурі	13
Мордвінцев В., Ірчак І. Становище жіночих монастирів Київського намісництва в контексті проведення секуляризаційної реформи 1786–1788 років	18
Казакевич О. Мовне питання в українському державотворчому процесі XX століття	23
Кухта В. Вірність канонічного порядку розташування частин "Молодшої Едди" з погляду сприйняття цілісності твору	29
Кім Мінсеун Рецензійний жанр у науковій творчості Марка Варшавчика (1918–2001)	36
Могильний Л. Суспільно-політичні переконання Михайла Слабченка	42
Патриляк І. "Звичайні" вбивці: колективний портрет "травниківців" (за матеріалами літерних справ по Янівському табору смерті)	48
Перга Т. Ганчір'я – непотріб або цінний ресурс? Утилізація відходів в Українській СРР у 1920-х – на початку 1930-х років	57
Таран О. Поминальні традиції: візуальна антропологія сучасного цвинтаря (на прикладі сільських некрополів Лохвиччини)	64
Тищенко К. Пам'ять про візантійських яковитів і мелекитів: 1500 років у топонімії України	68
Яковлєв В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943) над нацистськими військовими злочинцями	77

НАУКОВА ХРОНІКА

Машевський О., Сухобокова О. Особливості виборчої кампанії 2020 у США та перспективи українсько-американських відносин	84
--	----

CONTENTS

Bovtun, A. Portrait Depictions of Symon Petliura on the Pages of Ukrainian Periodicals of the 1920's – 1980's: Comparative Analysis	5
Ignatenko, I. & Grahn, W. A Woman's Body and Sexuality in Traditional Ukrainian Culture.....	13
Mordvintsev, V. & Irchak, I. The State of the Convents of the Kyiv Viceregency in the Context of the Secularization Reform of 1786–1788	18
Kazakevych, O. Linguistic Issue in the Ukrainian State-Building of the 20 th Century	23
Kukhta, V. The Correctness of the Canonical Younger Edda's Chapters Order from the Point of View of the Work Integrity Perception.....	29
Kim Minseun Review Genre in the Scientific Works of Marko Varshavchuk (1918–2001)	36
Mohylnyi, L. Social and Political Beliefs of Mykhailo Slabchenko.....	42
Patryliak, I. Ordinary Killers: Collective Portrait of "Trawniki Men" (in the Light of the Materials of the Letters Cases the Janowska/Janowska Death Camp)	48
Perga, T. Rags – Trash of Valuable Resource? Reuse of Waste in Ukrainian SSR in 1920's – Early 1930's	57
Taran, O. Funeral Traditions: Visual Anthropology of a Modern Cemetery (on the Example of Rural Necropolises of Lokhvytsia District)	64
Tyshchenko, K. The Memory about Byzantine Jacobites and Melekites: 1500 Years in Place Names in Ukraine	68
Yakovlev, V. Special Nature of Kharkiv Show Trial Conducting (dated December 15–18, 1943) of Nazi War Criminals.....	77

SCIENTIFIC CHRONICLE

Mashevskiy, O. & Sukhobokova, O. Peculiarities of the 2020 Election Campaign in the USA and Prospects of Ukrainian-American Relations	84
---	----

ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ СИМОНА ПЕТЛЮРИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ 1920–1980-х РОКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто характеристики портретних зображень видатного громадсько-політичного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр. Симона Петлюри, репродукції яких активно публікувалися на сторінках української періодики, зокрема в журналах "Гуртуймося", "Штурм" і "Крилаті", тижневиках "Тризуб" і "Громада", часописі "Самостійна Україна", альманахах Українського Народного Союзу та Нового шляху. Виявлено репрезентативне коло художніх робіт, присвячених Симону Петлюрі, визначено їхнє авторство, охарактеризовано час та обставини створення, встановлено особливості відтворення постаті Головного Отамана на портретних зображеннях, створених українськими художниками (П. Холодним, В. Масютиним, Д. Поторокою, Л. Перфецьким, О. Лятуринською, І. Денисенком) та ілюстраторами (Б. Титлю та П. Лопатою).

Ключові слова: портрети, Симон Петлюра, українська періодика, П. Холодний, В. Масютин, Л. Перфецький, "Гуртуймося", "Тризуб", "Штурм".

Постановка проблеми. Постать Симона Петлюри в українській історії стала одним із символів боротьби за незалежність. Натепер Головному Отаману присвячені сотні книг і статей, у яких проаналізовано діяльність С. Петлюри як публіциста, громадсько-політичного діяча та військового командира. Однак, образ Головного Отамана увіковічений у пам'яті українського суспільства не лише на сторінках наукових праць, а й у творах мистецтва, більшість із яких становлять портретні зображення. Ці портрети стають цінним історичним джерелом у вивченні зовнішнього вигляду С. Петлюри, але й надають можливість дослідити ставлення митців до його постаті, вплив їхніх творів на формування візуального сприйняття образу Головного Отамана в різні історичні періоди. Більшість портретних зображень С. Петлюри були збережені у вигляді репродукцій, які публікувалися на сторінках української періодики 1920–1980-х років. Їхніми авторами є відомі українські художники та ілюстратори.

Аналіз джерел та історіографії. Основу джерельної бази статті склали портретні зображення С. Петлюри, створені художниками П. Холодним, В. Масютиним, Д. Поторокою, Л. Перфецьким, О. Лятуринською, І. Денисенком, Б. Титлю та П. Лопатою, що публікувалися на сторінках української еміграційної періодики, серед яких: журнал військово-громадської думки "Гуртуймося" [6] (Прага), громадсько-політичний тижневик "Тризуб" [28] (Париж) і "Громада" [5] (Париж), військово-політичний журнал Легіону імені Симона Петлюри "Штурм" [30, 31, 32] (Новий Ульм; Лондон, Нью-Йорк, Мюнхен), журнал української молоді "Крилаті" [14] (Нью-Йорк), часопис української державної думки "Самостійна Україна" [25] (Чикаго), "Альманах Українського Народного Союзу на 1979 рік" [1] (присвячений 100-річчю з дня народження С. Петлюри (Джерсі-Сіті, Нью-Йорк), календар-альманах "Нового шляху" [9] на 1986 р. (Вінніпег) тощо.

Питання характеристики портретних зображень С. Петлюри в українській періодиці, встановлення їхнього авторства та обставин створення до цього часу не було предметом наукового дослідження. Окремі статті торкаються діяльності художників, які зображували С. Петлюру у своїх творах. Творчість художника П. Холодного розглянуто у працях М. Ковальського [10, 11], М. Драґана [22], С. Русової [24], Р. Лісовського [16], О. Собкович [26, 27], Л. Ващук [3] і Т. Борсяк [2]. Творчість митця В. Масютина, який створив багато портретів

С. Петлюри, присвячено статті С. Коломиєць [12] і Н. Мочернюк [19]. Діяльність Д. Потороки висвітлено у праці А. Малюци [18]. Творчості Л. Перфецького присвячено роботи С. Гординського [4], П. Холодного-молодшого [29], Б. Лазаревського [15] і В. Жили [8], у яких проаналізовано творчий шлях митця, його методи роботи. Діяльність художниці О. Лятуринської висвітлено П. Кононенком [13] і В. Кубійовичем [17]. Мистецький шлях художника І. Денисенка проаналізовано в роботі А. Півненка [23]. Творчість українського художника й ілюстратора П. Лопати досліджено у статтях Я. Назиревича [20] та О. Денисенка [7], автори яких висвітлюють деталі біографії та мистецький доробок митця.

Постановка завдання. Публікації репродукцій портретів і скульптурних зображень, які супроводжувалися тематичними статтями на сторінках періодики, дають змогу ознайомитись із багатьма візуальними джерелами, які надають інформацію про зовнішній вигляд С. Петлюри, сприйняття його образу крізь призму творчих поглядів та уявлень художників різних поколінь. Тематика, час і місце виходу журналу чи газети також відігравали важливу роль у тому, які портретні зображення Головного Отамана обиралися для публікації, у який спосіб і у якому світлі було інтерпретовано його образ. Здійснення порівняльного аналізу опублікованих портретів, встановлення їхнього авторства дає змогу визначити їхню джерелознавчу й культурну цінність, охарактеризувати час та обставини створення картин і їхню важливість для процесів комеморації та формування історичної пам'яті про С. Петлюру.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш цінних зображальних джерел для історика є портрети. До віднайдення фотографії написання портрету протягом багатьох століть було єдиним способом фіксації зовнішнього вигляду видатної постаті чи представника епохи. Досліджуючи портретні зображення, історик черпає відомості не лише про зовнішній вигляд історичної постаті, а й про ставлення художника до зображуваних осіб. Те, як художник інтерпретує подію чи зображує історичну постать, є важливим джерелом для дослідження розуміння та ставлення сучасника до тих подій, що відбувалися.

Одним із відомих митців, що у своїй творчості звертався до втілення образу С. Петлюри, був П. Холодний (1876–1930) – талановитий художник, громадсько-політичний і культурний діяч, що брав активну участь у розв'язанні найважливіших проблем культурно-

освітнього життя України, обіймав посади заступника міністра та міністра освіти за часів Директорії, був особисто знайомий із Головним Отаманом [2, с. 5]. Він мав великий авторитет серед своїх колег, працівників освіти, діячів науки й мистецтва.

Крім громадсько-політичної діяльності, П. Холодний приділяв багато уваги художній творчості: він був майстерним ілюстратором, публіцистом і критиком у галузі образотворчого мистецтва, читав лекції. На думку С. Русової, П. Холодний був шанованою постаттю не лише завдяки видатному таланту митця та громадсько-го діяча, а й завдяки особистісним якостям [24, с. 5].

Портрети, написані рукою П. Холодного, стали своєрідними символами доби Української революції, адже більшістю героїв, змальованих на картинах художника, були його сучасники – громадсько-політичні та військові діячі, письменники й митці. Художник і графік Р. Лісовський зазначав, що портрети П. Холодного мають, крім мистецької, ще й історичну цінність, як картини, що зображують визначних людей – учених, героїв, генералів часів визвольної боротьби [16, с. 10]. Саме в портретах військових П. Холодний зумів майстерно передати дух Української революції 1917–1921 рр., ідею героїчної боротьби [27, с. 60].

Поразка національно-визвольних змагань і ліквідація УНР змусила П. Холодного, як керівника міністерства освіти УНР, емігрувати разом із урядом до Тарнова. До 1922 р. П. Холодний перебував в еміграції, де саме й створив багато портретів, які зображують героїв подій Української революції. Громадсько-політичний діяч М. Ковальський зазначав, що в еміграції П. Холодний віддався всією душею мистецькій діяльності й саме в Тарнові створив майстерню, із якої вийшов не один шедевр його пензля – різноманітні етюди та багато портретів сучасників художника, серед яких дипломати, політики, державні мужи та військові [10, с. 3]. Галерея робіт П. Холодного розширилася портретами старшин армії УНР (1920), портретом А. М. Вовка (1921), генерала-хорунжого армії УНР, портретом А. О. Гуляй-Гуленка (1921), командувача повстанців південної України, портретом А. Макаренка (1921), члена Директорії УНР, портретом М. Д. Безручка (1921), командира VI Січової дивізії армії УНР, портретом М. Л. Юнакова (1922), генерала-полковника армії УНР [22, с. 12–13].

Повернувшись у 1922 р. до Львова, П. Холодний продовжував займатися живописом. Тут він пише портрет В. О. Сінклера (1922), генерала-поручника армії УНР, портрет А. В. Ніковського (1922), міністра закордонних справ УНР, портрет В. П. Сальського (1922), генерала-хорунжого армії УНР, портрет Ю. Й. Тютюнника (1922), отамана армії УНР, портрет Оліана Романчука (1923), галицького культурно-освітнього діяча, портрет Д. Д. Вітовського (1924), військового міністра ЗУНР, портрет Йосипа Сліпого (1925), українського церковного діяча й інших [22, с. 14–21]. Більшість із цих портретних творів було втрачено, їхні репродукції можна зустріти лише в каталогах виставок 1920–1930-х рр. і на сторінках періодики.

У Львові П. Холодний також займався випуском власних ілюстрацій та обкладинок до книжкових видань і періодики. Упродовж 1923–1929 рр. П. Холодний оформлює обкладинки календаря-альманаху "Дніпро". Випуск альманаху за 1927 р. висвітлював діяльність С. Петлюри і саме на його обкладинці розміщено портрет Головного Отамана авторства П. Холодного [26, с. 54].

Крім того, П. Холодний неодноразово здійснював подорожі до Франції, щоб зібрати необхідний матеріал

для написання портретів С. Петлюри. Характеризуючи візит митця до Парижа у 1928 р., М. Ковальський у своїх спогадах наводить конкретні факти, які дуже точно відтворюють цінності, принципи, ставлення художника до своєї справи й до написання портрету С. Петлюри [3, с. 259]. М. Ковальський зазначає, що найбільше йому запам'яталась уважність П. Холодного до деталей у процесі збору художником матеріалів для написання картини вбивства Головного Отамана. Він пише, що П. Холодний робив ескізи з місця вбивства на вулиці Расін, робив їх у різні години дня, вивчаючи освітлення вулиці, знайомився з результатами розслідування справи й розпитував людей про цю трагедію [11, с. 19]. Повернувшись до Львова, П. Холодний працював і далі над цим завданням, але не встиг закінчити цю картину.

Одна з репродукцій портрету С. Петлюри авторства П. Холодного була опублікована в 1956 р. у збірнику "Симон Петлюра. Статті, листи документи", присвяченому пам'яті Головного Отамана в 30-ті роковини з дня смерті [21, с. 9]. Змальовуючи військових, зокрема С. Петлюру, який був верховним головнокомандувачем українського війська, П. Холодний зображує його у військовій формі армії УНР періоду Директорії, що є повторюваним художнім образом Головного Отамана в живописі (рис. 1). Ця репродукція портрету С. Петлюри використовувалася українським маляром, графіком та ілюстратором Б. Титлюю (1927–2015) під час створення обкладинки "Альманаху Українського Народного Союзу на 1979 рік" [1], випуск якого присвячувався пам'яті С. Петлюри у 100-річчя від дня його народження (рис. 2).

Графічні портрети С. Петлюри створював також український маляр і графік В. Масютин (1884–1955), репродукції робіт якого дуже часто публікувалися на сторінках української періодики впродовж 1930-х рр. С. Коломиець зазначав, що В. Масютин передусім любив експресію, драматизм великих рухів і великих постатей, що його уособлюють, звідси зовсім не випадковим було звернення цього митця до зображення великих історичних постатей, носіїв великих ідей і розмаху [12, с. 17].

1921 р. В. Масютин емігрував до Берліна, де активно залучався до мистецького життя. Там В. Масютин, як співробітник журналу "Gebrausgrafik", популяризував українське графічне мистецтво. На початку 1930-х рр. він зблизився з українськими митцями, ставши членом Асоціації незалежних українських митців (АНУМ), у львівських виставках якої брав безпосередню участь, і створив свої знамениті гравюри з портретами Б. Хмельницького, І. Мазепи, гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри [19, с. 171–172].

Репродукція графічного портрета С. Петлюри, виконаного В. Масютином у 1930-х рр., з'являється у випуску тижневика "Тризуб" за 1936 р. [28, с. 9], який тематично присвячений 10-м роковинам від дня смерті Головного Отамана (рис. 3). На цьому портреті, виконаному технікою деревориту, С. Петлюра зображений у військовій уніформі, тримаючи сувій паперу, а на задньому плані зображено вікно, через яке можна побачити силуети церков і храмів. Образ Головного Отамана органічно вписано в композицію картини, яка своїм виглядом нагадує пишно оформлену книжкову мініатюру.

Портретне зображення С. Петлюри авторства В. Масютина активно використовувалося для ілюстрування текстового матеріалу, який присвячувався пам'яті Головного Отамана. Наприклад, цей графічний портрет з'являється на сторінках збірника "Симон Петлюра. Статті, листи документи", виданого 1956 р. і присвяченого пам'яті Головного Отамана 30-м роковинам з дня

його загибелі. Портретне зображення Симона Петлюри прикрашає й обкладинку журналу "Самостійна Україна" [25] за травень 1967 р. (рис. 4).

У випуску тижневика "Тризуб" [28, с. 19] за 1936 р. опублікована ще одна робота В. Масютіна із зображенням С. Петлюри. Цей портрет Головного Отамана, виконаний вугіллям, художник не завершив (рис. 5).

Портрет Головного Отамана був створений також українським художником Д. Поторокою (1897–1962), який служив у рядах Армії УНР і був учасником Першого і Другого Зимових походів. Його картини відзначалися своєю реалістичністю та правдивістю зображення. Мистецтвознавець і критик А. Малюца писав про те, що Д. Поторока відзначався добрим рисунком і гармонійним кольором, його переживання, як вояка та учасника обох Зимових походів, відбилися на картинах, які слугують епізодами воєнного життя, автентичність зображення яких роблять картини художника неповторними та правдивими [18, с. 5].

Портрет С. Петлюри пензля Д. Потороки відзначається насиченістю кольоровою гами, а образ Головного Отамана змальовується художником у типовій портретній формі – як і на портреті П. Холодного, С. Петлюра зображений у військовій уніформі, його погляд спрямований лівіше від глядача, а голова повернута напівпрофас. 1986 р. репродукція портрета авторства Д. Потороки розмістили на обкладинці журналу української молоді "Крилаті" [14], який виходив із 1963 р. у Нью-Йорку (рис. 6).

Одним із відомих художників, який також у своїх роботах висвітлював буремний період Визвольних змагань, був Л. Перфецький (1901–1977). Реалістичності його батальними картинами, які зображують події Української революції, додає той факт, що Л. Перфецький, як і Д. Поторока був безпосереднім учасником військових дій. У свої молоді роки він був вояком армії УНР і після війни змалював у цілих серіях олійних та акварельних картин різні епізоди історичних подій, співучасником яких був [4, с. 9]. Працюючи в різних жанрах живопису, зокрема релігійному, портретному й батальному, Л. Перфецький найсильніше розкриває свій талант саме в баталістиці. Художник і мистецтвознавець С. Гординський неодноразово зазначав, що Л. Перфецький не лише ілюстрував свою добу, але й переживав її всією душею [8, с. 1495].

Цінність батальних картин Л. Перфецького полягала не лише в тому, що він був учасником висвітлених подій, а також у майстерності самого художника зображувати реалії війни. На думку В. Жили, творчість Л. Перфецького не заперечує жорстокості війни, а ілюструє її, робить це суворо і драматично, зображені ним події не мають ані сюжетної мальовничості, ані фантастики, можливо саме тому в нього стільки оригінальності у підході до батальних картин, бо його досвід здобутий на полях боїв української армії, а не в мистецьких ательє [8, с. 1498]. Картини Л. Перфецького є значною цінністю для візуалізації подій Української революції, його рисунки запам'ятовуються завдяки реалістичності та переконливості зображення. На думку українського маляра та графіка П. Холодного-молодшого, творчість Л. Перфецького має велику вартість як мистецьку, так й історичну, він один із небагатьох художників-баталістів занотовував усе своєю надзвичайно докладною зоровою пам'яттю, а його мистецтво є "незаступним документом", красномовним свідомством безстрашного учасника тих подій [29, с. 29–30].

Багато картин Л. Перфецького, які зберігалися у львівських музеях, була знищена радянською владою, а під час Другої світової війни частина його робіт, що зберігалися в Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, були вивезені німцями та безслідно зникли. Репродукції його робіт були збережені завдяки їхній публікації в різноманітній періодиці: окремі роботи художника з'являються у випусках військово-політичного журналу "Штурм", громадсько-політичних тижневиках "Тризуб" та "Громада". Наприклад, репродукція картини "Бій під Крутами" художника Л. Перфецького була розміщена у випуску журналу "Штурм" [32] за 1966 р., випуск якого був присвячений пам'яті С. Петлюри в 40-ві роковини його смерті. У цьому ж випуску портрет С. Петлюри з'являється на обкладинці журналу (рис. 7). Постає Головного Отамана змальовано у військовій уніформі, його голова й погляд повернуті ліворуч від глядача.

На сторінках періодики також з'являється і портрет С. Петлюри авторства Л. Перфецького (рис. 8). Репродукція картини Л. Перфецького "Симон Петлюра на Софійській площі" була опублікована у випуску тижневика "Громада" [5, с. 3] за 1948 р., випуску журналу "Штурм" [30, с. 6] за 1953 р. і випуску тижневика "Тризуб" за 1936 р. [28, с. 13]. На цьому портреті Л. Перфецький зображує Головного Отамана на Софійській площі в оточенні військ, які зібралися з нагоди підписання Акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Письменник Б. Лазаревський писав, що з усіх портретів С. Петлюри, які він бачив, зовнішньо найбільш подібний С. Петлюра саме на картині Л. Перфецького, який зображує Головного Отамана біля військових частин наддніпрянських чорних запорожців на конях і галицьких січових стрільців, яких змальовано на тлі Софійського собору у Києві [15, с. 30].

На відміну від інших портретних зображень С. Петлюри, на яких відсутні будь-які інші деталі, крім образу самого Головного Отамана, картина Л. Перфецького "Симон Петлюра на Софійській площі" вирізняється своєю унікальністю. Особливістю цього портретного зображення є те, що художник за допомогою деталей і композиційних прийомів передає атмосферу історичної події, у якій перебуває центральний герой картини, майстерно зображує образ Головного Отамана, додаючи певної динаміки й достовірності картині.

Портрети С. Петлюри також часто публікувалися і в журналі військово-громадської думки "Гуртуймося", випуски якого стосувалися головних подій з українського життя. Одна із репродукцій портретів С. Петлюри розміщувалася у випуску журналу "Гуртуймося" [6, с. 1] за 1936 р. (рис. 9). Авторкою згаданого портрета є відома українська письменниця, малярка та скульпторка О. Лятуринська (1902–1970). П. Кононенко, відомий українознавець і громадський діяч, зазначає, що О. Лятуринська є видатною постаттю української поезії та духовної культури в цілому, а її ім'я ставиться між іменами Лесі Українки й Ліни Костенко, водночас береться до уваги як вагомий творчий доробок, так і масштаби неординарної особистості та тернистий життєвий шлях [13, с. 384]. О. Лятуринська майже все своє мистецьке життя провела за кордоном: із 1924 р. вона перебувала в еміграції в Чехословаччині, а з 1949 р. – у США. За кордоном О. Лятуринська пише портрети відомих українських особистостей, створює скульптурні нагробки Є. Коновальця, погруддя Т. Шевченка та С. Петлюри [17, с. 1403].

Портрет С. Петлюри був написаний також українським графіком і скульптором І. Денисенком (1910–2006).

Він переважно працював у портретному живописі, створив портрет митрополита Андрія Шептицького (1946), митрополита Василя Липківського, портрет С. Петлюри (1947), академіка Л. Струве (1948) [23].

Репродукція портрета С. Петлюри авторства І. Денисенка активно публікується в періодиці, збірниках і працях, присвячених діяльності Головного Отамана. Так, наприклад, вона з'являється на обкладинці випуску журналу "Штурм" [31] за 1976 р., вихід якого був приурочений до 50-х роковин із дня смерті Головного Отамана (рис. 10). Портрет С. Петлюри митця І. Денисенка є унікальним зображенням образу Головного Отамана, який змальовується художником, як у П. Холодного та у Д. Потороки – у типовій портретній позі. С. Петлюра зображений у військовій уніформі, його погляд спрямований лівіше від глядача, а голова повернена напіванфас, проте до військової уніформи художник додає ще елементи верхнього одягу – головний убір у вигляді шапки-папахи та жупан, що є досить рідкими деталями одягу в портретних зображеннях С. Петлюри. 1979 р. портрет також з'являється на сторінках альманаху Українського Народного Союзу [1, с. 6], випуск якого присвячений 100-річчю від дня народження Головного Отамана.

Портретне зображення С. Петлюри було також надруковане на обкладинці календаря-альманаху Нового шляху [9] за 1986 р. (рис. 11). Створив обкладинку для альманаху український художник П. Лопата. На думку публіциста та критика Я. Назиревича, П. Лопата талановитий майстер, який стоїть в ряду найцінніших і найдосконаліших ілюстраторів [20, с. 1257]. На обкладинці альманаху П. Лопата зображує Симона Петлюри у військовій формі в центрі композиції, оточуючи його рослинним рисунком. О. Денисенко зазначав, що П. Лопата будує образи в дещо деформаційній формі, у розташуванні композиції у нього в центрі уваги звичайно є портрети або постаті, а побіч них менші і легші декоративні елементи [7, с. 2].

Висновки. Підводячи підсумки, можна зазначити, що на більшості портретів, які публікувалися на сторінках української періодици 1920–1980-х рр. постать

С. Петлюра змальовується художниками у військовій формі армії УНР періоду Директорії. Повторюваність композиції зображення Головного Отамана в уніформі свідчить про те, що в художників історична постать Симона Петлюри асоціюється насамперед із його статусом головнокомандувача армії УНР. Акцентуючи увагу на знаках розрізнення та військових відзнаках, портрети підкреслюють важливість постаті в розвитку української військової справи, його внесок у розбудову Збройних сил України періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Портретні зображення С. Петлюри активно публікувалися на сторінках української періодици: у журналі військово-громадської думки "Гуртуймося", у громадсько-політичних тижневиках "Тризуб" і "Громада", військово-політичному журналі "Штурм", у журналі української молоді "Крилаті", у часописі української державної думки "Самостійна Україна", в альманахах Українського Народного Союзу за 1979 р. і Нового шляху за 1986 р.

Більшість українських художників, які створили портрети Головного Отамана, перебували в еміграції, проте це не стало на заваді їхній творчості. Портрети С. Петлюри були написані художниками П. Холодним, В. Масютини, Д. Поторокою, Л. Перфецьким, О. Лятуриною, І. Денисенком, обкладинки з зображенням Головного Отамана створювалися ілюстраторами Б. Титлюю та П. Лопатою.

Репродукції портретів С. Петлюри, які публікувалися на сторінках української періодици 1920–1980-х рр., є цінним історичним джерелом для доповнення цілісного образу Головного Отамана, як видатного державного та громадсько-політичного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр. Портретні зображення постаті С. Петлюри несуть у собі не лише культурно-мистецьку та джерелознавчу цінність, а й відіграють важливу роль у процесах комеморації пам'яті про Головного Отамана, як національного лідера визвольних змагань.

Усе ще недостатньо дослідженими залишаються питання долі зображень, їхнього точного місця, часу і процесу створення, кількості та масштабів їхніх публікацій у періодиці, у зв'язку з чим вважаємо актуальними подальші дослідження з цієї тематики.



Рис. 1. П. Холодний. Портрет Симона Петлюри, опублікований у збірнику "Симон Петлюра. Статті, листи, документи", 1956 р. [21, с. 9]

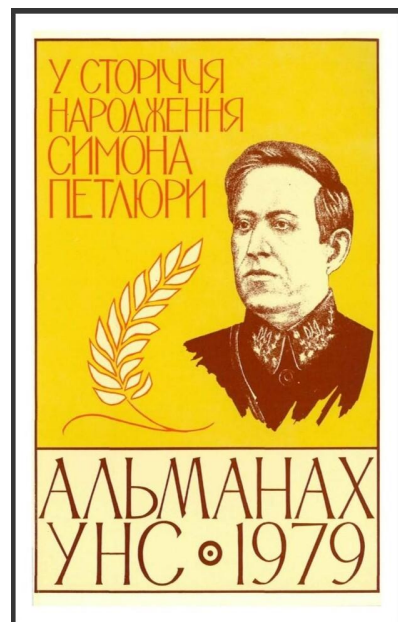


Рис. 2. Обкладинка Альманаху Українського Народного Союзу 1979 р. [1]



Рис. 3. В. Масютин. Портрет Симона Петлюри, опублікований у тижневику "Тризуб", 1936 р. [28, с. 9]

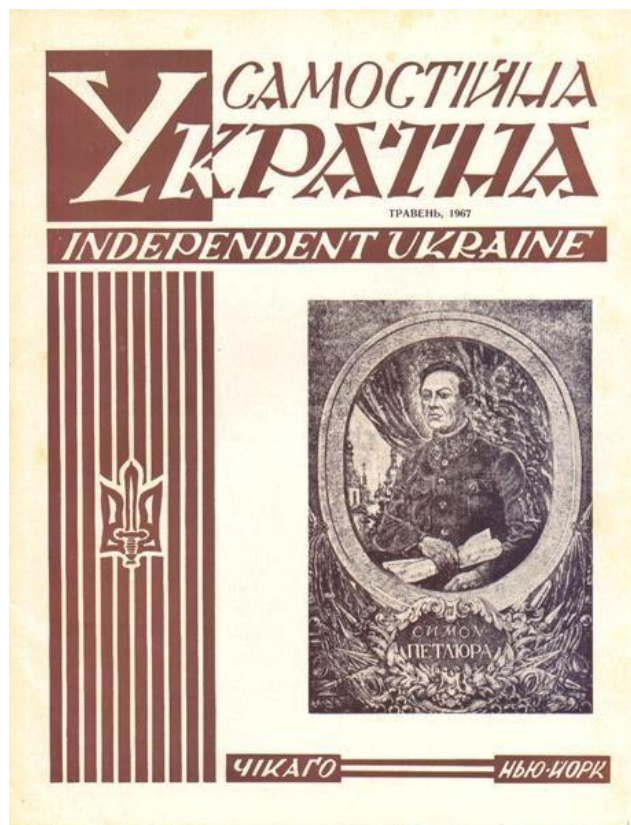


Рис. 4. Обкладинка журналу "Самостійна Україна", 1967 р. [25]



Рис. 5. В. Масютин. Графічний портрет Симона Петлюри, опублікований у тижневику "Тризуб", 1936 р. [28, с. 19]

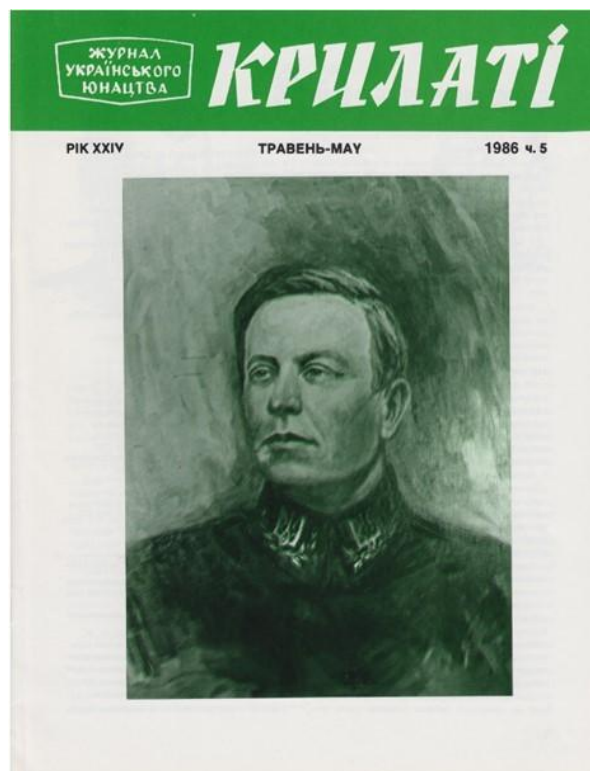


Рис. 6. Обкладинка журналу "Крилаті", 1986 р. [14]



Рис. 7. Обкладинка журналу "Штурм", 1966 р. [32]



Рис. 8. Л. Перфецький. Портрет "Симон Петлюра на Софійській площі", опублікований у тижневику "Тризуб", 1936 р. [28, с. 13]



Рис. 9. О. Лятуринська. Портрет Симона Петлюри, опублікований у журналі "Гуртуймося", 1936 р. [6, с. 1]



Рис. 10. Обкладинка журналу "Штурм", 1976 р. [31]



Рис. 11. Обкладинка календаря-альманаху Нового шляху, 1986 р. [9]

Список використаних джерел

1. Альманах Українського Народного Союзу на 1979 рік: у 100-річчя народження Симона Петлюри. – Джерзі Сіті-Нью Йорк: Свобода, 1979. – 255 с.
2. Борсяк Т. Архівні документи про діяльність Петра Холодного на посаді Міністра освіти Директорії УНР (за документами ЦДАВО України) [Електронний ресурс] / Т. Борсяк // Тематичний огляд документів Центрального державного архіву вищих органів та управління України. – Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua>.
3. Вашук Л. Петро Іванович Холодний: постать митця (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки) / Л. Вашук // Архіви України. – 2016. – № 5–6. – С. 252–262.
4. Гординський С. Мистецтво Леоніда Перфецького: монографія / С. Гординський // Л. Перфецький. – Нью-Йорк; Торонто: Українська Вільна Академія наук у США, 1990. – С. 9–14.
5. Громада. – Париж, 1948. – Ч. 10. – 16 с.
6. Гуртуймося. – Прага, 1936. – Ч. 17–18. – 48 с.
7. Денисенко О. Картини, яких подивляти / О. Денисенко // Свобода. – 1990. – Ч. 113. – С. 2–4.
8. Жила В. Леонід Перфецький / В. Жила // Визвольний шлях. – 1991. – Ч. 12 (525) – С. 1495–1500.
9. Календар-альманах Нового шляху. / Ред.: В. Верига. – Торонто, 1986. – 210 с.
10. Ковальський М. Професор Петро Холодний / М. Ковальський // Тризуб. – 1930. – Ч. 26. – С. 2–5.
11. Ковальський М. Уривки з спогадів (із розмов з П. Холодним) / М. Ковальський // Тризуб. – 1931. – Ч. 24. – С. 12–20.
12. Коломиєць С. Українська різьба сьогодні / С. Коломиєць // Українське мистецтво. Альманах. – 1947. – Ч. 1. – С. 15–25.
13. Кононенко П. Книжина української духовності / П. Кононенко // Українське слово: хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ ст. – Київ: Рось, 1994. – Кн. 2. – С. 384–394.
14. Крилаті. – Нью-Йорк, 1986. – Ч. 5. – 24 с.
15. Лазаревський Б. Обличчя Симона Петлюри / Б. Лазаревський // Тризуб. – 1936. – Ч. 21–2(525–6). – С. 27–30.
16. Лісовський Р. Петро Холодний / Р. Лісовський. – Прага: Видавництво Української Молоді, 1932. – 15 с.
17. Лятурина Оксана, письменниця, скульптор // Енциклопедія українознавства. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 4. – С. 1403.
18. Малуца А. Дмитро Поторока / А. Малуца // Свобода. – 1966. – Ч. 8. – С. 5.
19. Мочернюк Н. Пензель і стилос Василя Масютини / Н. Мочернюк // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. – 2017. – № 3(39) – С. 171–179.
20. Назиревич Я. До 40-річчя з дня народження Павла Лопати / Я. Назиревич // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 10 (451). – С. 1255–1260.
21. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – Т. 1. – 480 с.
22. Петро Іванович Холодний (1876–1930): каталог посмертної виставки праць / Ред.: М. Драган. – Львів: Накладом комітету, 1931 – С. 12–21.
23. Півненко А. Денисенко Іван Іванович [Електронний ресурс] / А. Півненко // Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. – Режим доступу: http://encyclopedia.kyiv.ua/articles/files/denysenko_i.pdf.
24. Русова С. П. І. Холодний / С. Русова // Нова хата. – 1931. – № 4. – С. 5.
25. Самостійна Україна. – Чикаго, 1967. – Ч. 5 (219). – 32 с.
26. Собкович О. Книжково-журнальна графіка Петра Холодного-старшого / О. Собкович // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. – 2015. – Вип. 7. – С. 47–57.
27. Собкович О. Національна виразність портретів Петра Холодного-старшого / О. Собкович // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2020. – № 34. – С. 58–64.
28. Тризуб. – Париж, 1936. – Ч. 21–2(525–6). – 48 с.
29. Холодний-молодший П. Леонід Перфецький – баталіст / П. Холодний-молодший // Леонід Перфецький: монографія. – Нью-Йорк-Торонто: Українська Академія наук у США, 1990. – С. 27–30.
30. Штурм. – Новий Ульм, 1953. – Ч. 3–4(5–6). – 24 с.
31. Штурм. – Лондон; Нью-Йорк; Сідней, 1976. – Ч. 37. – 20 с.
32. Штурм. – Новий Ульм, 1966. – Ч. 37. – 12 с.

References

1. Dagan, A. (Ed.). (1979). *Almanac of the Ukrainian National Association*. Jersey City-New York: Svoboda. [In Ukrainian].
2. Borsyak, T. (n. d.). Archival documents about Activities of Petro Kholodnyi as Minister of Education of the Directory of the Ukrainian National Republic (according to the documents of the TsDAVO of Ukraine). *Thematic Review of Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. <http://tsdavo.gov.ua>. [In Ukrainian].
3. Vashchuk, L. (2016). Petro Ivanovych Kholodnyi: The Figure of the Artist (According to the Documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainian). *Archives of Ukraine*, 5-6, 252-262. [In Ukrainian].
4. Hordynskyi, S. (1990). The Art of Leonid Perfetskyi. In S. Hordynskyi (Ed.), *Leonid Perfetskyi: a Monograph*. New York – Toronto: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Pp. 9-14. [In Ukrainian].
5. Hromada. (1948). № 10. [In Ukrainian].
6. Hurtuimosia. (1936). № 17-18. [In Ukrainian].
7. Denysenko, O. (1990). Pictures to look at. *Svoboda*, 113, 2-4. [In Ukrainian].
8. Zhyla, V. (1991). Leonid Perfetskyi. *Vizvolnyi Shlyah*, 12(525), 1495-1500. [In Ukrainian].
9. Voryha, V. (Ed.). (1986). *Almanac calendar of the Novyi shlyakh*. Toronto: [s. n.]. [In Ukrainian].
10. Kovalskiy, M. (1930). Professor Petro Kholodnyi. *Tryzub*, 26, 2-5. [In Ukrainian].

11. Kovalskiy, M. (1931). Excerpts from the Memories (From Conversations with Petro Kholodnyy). *Tryzub*, 24, 12-20. [In Ukrainian].
12. Kolomyiets, S. (1947). Ukrainian sculpture today. *Ukrainian Art Almanac*, 1, 15-25. [In Ukrainian].
13. Kononenko, P. (1994). The Princess of Ukrainian Spirituality. In V. Yaremenko, Y. Fedorenko (Eds.), *Ukrainian word: a textbook of Ukrainian literature and literary criticism of the 20th century*. Vol. 2. Kyiv: Ros. Pp. 384-394. [In Ukrainian].
14. Krylati. (1986). № 5. [In Ukrainian].
15. Lazarevskiy, B. (1936). The Face of Simon Petliura. *Tryzub*, 21-2 (525-6), 27-30. [In Ukrainian].
16. Lisovskiy, R. (1932). *Petro Kholodnyy*. Prague: Publishing house of Ukrainian Youth. [In Ukrainian].
17. Oksana Lyaturynska, writer, sculptor. (1994). In V. Kubiiovych (Ed.), *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Lviv: Taras Shevchenko Scientific Society. V. 4. P. 1403. [In Ukrainian].
18. Maliutsa, A. (1966). Dmytro Potoroka. *Svoboda*, 8. 3. [In Ukrainian].
19. Mocherniuk, N. (2017). Painbrush and Stylus of Vasyl Masyutin. *Prykarpattya Bulletin of NTSh. Word*, 3(39), 171-179. [In Ukrainian].
20. Nazirevich, Y. (1985). To the 40th anniversary of the birth of Pavlo Lopata. *Liberation Path*, 10 (451), 1255-1260. [In Ukrainian].
21. Petliura S. (1956). *Articles, Letters, Documents*. New York: Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. [In Ukrainian].
22. Dagan, M. (Ed.). (1931). *Petro Ivanovich Kholodnyy (1876-1930): catalog of the posthumous exhibition of works*. Lviv: Edition of the Committee. Pp. 12-21. [In Ukrainian].
23. Pivnenko A. (n. d.). Denysenko Ivan Ivanovych. *Encyclopedia of Modern Ukraine. NAS of Ukraine, NTSh*. URL: http://encyclopedia.kyiv.ua/articles/files/denysenko_i.pdf. [In Ukrainian].
24. Rusova, S. (1931). P. I. Kholodnyy. *Nova khata*, 4, 5. [In Ukrainian].
25. *Samostiina Ukraina*. (1967). №5 (219). [In Ukrainian].
26. Sobkovych, O. (2015). Graphical heritage of Petro Kholodnyy Sr. *Actual problems of art practice and art science*, 7, 47-57. [In Ukrainian].
27. Sobkovych, O. (2020). National Distinctiveness of the Portraits by Petro Kholodnyy Sr. *Humanities Science Current Issue*, 34, 58-64. [In Ukrainian].
28. *Tryzub*. (1936). № 21-2 (525-6). [In Ukrainian].
29. Kholodny Jr, P. (1990). Leonid Perfetskiy – Painter of the Battle Scenes. In S. Hordynsky (Ed.), *Leonid Perfetskiy: a Monograph*. New York – Toronto: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Pp. 27-30. [In Ukrainian].
30. *Shturm*. (1953). № 3-4(5-6). [In Ukrainian].
31. *Shturm*. (1976). № 37. [In Ukrainian].
32. *Shturm*. (1966). № 37. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 30.08.21

A. Bovtun, MA in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PORTRAIT DEPICTIONS OF SYMON PETLIURA ON THE PAGES OF UKRAINIAN PERIODICALS OF THE 1920–1980's: COMPARATIVE ANALYSIS

The article reviews characteristics of portrait depictions of Symon Petliura, the eminent civil and political leader in the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921; their reproductions were actively displayed on the pages of Ukrainian periodicals, particularly in magazines "Hurtuimosia" ("Consolidate"), "Shturm" ("Attack"), and "Krylati" ("Winged"), weekly "Tryzub" ("Trident") and "Hromada" ("Community"), periodical "Samostiina Ukraina" ("Independent Ukraine"), almanac of the Ukrainian People's Union and the New Way. The author determined the representative artwork circle devoted to Symon Petliura, as well as its authorship, characterized time and circumstances of their creation, defined the special features of Symon Petliura's personality embodiment on portrait depictions by Ukrainian artists P. Kholodnyy, V. Masiutyn, D. Potoroka, L. Perfetskiy, O. Liaturynska, I. Denysenko, as well as illustrators B. Tytla and P. Lopata.

A comparative analysis of published portraits, along with defining their authorship, gives a possibility to determine their source-study and cultural value, characterize time and circumstances of their creation, as well as their importance for the processes of commemoration and the formation of historical memory about Symon Petliura.

As a result of the research on portrait depictions of Symon Petliura that were published on the pages of the Ukrainian periodical press in the 1920s–1980s, these artworks are a valuable historical source for a supplement to the Chief Otaman's cohesive image as a prominent state, civil and political activist in the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Portrait depictions of Symon Petliura have cultural, art, and source-study value; they play an important role in the processes of commemoration of memory about Chief Otaman as the national resistance leader in 1917–1921.

Key words: portraits, Symon Petliura, Ukrainian periodicals, P. Kholodnyy, V. Masyutin, L. Perfetskiy, "Hurtuimosia", "Tryzub", "Shturm".

UDC 94(477):316.346.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.2>

I. Ignatenko, PhD in History, Associate Professor
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8180-3582>
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

W. Grahn, PhD in Gender Studies, Associate Professor
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2651-2552>
 Linköping University, Linköping, Sweden

A WOMAN'S BODY AND SEXUALITY IN TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE

In this article our point of research will be the traditional rural beliefs of women and women's bodies, in order to examine how above all femininity has been constructed in a traditional Ukrainian way. We focussed on the period from the mid 19th to the early 20th centuries. During this time, Western Ukraine was part of the Austro-Hungarian Empire, and Eastern and Central Ukraine were part of the Russian Empire. We have used ethnographic interviews, and archived interview materials, but also included the study of contemporary sources. We use deconstruction and reconstruction as our main methodological approach. We found that strong the control of women's sexuality has been in the past. We see the compulsory heterosexuality that is being constantly presented by society as a strong reason for this. The heterosexual option is the only officially articulated way of living that is vocalized. It is an unchallenged way of living that is part of the Ukrainian cultural imaginary. The overall impression is that Traditional Ukraine was a society where a heterosexual matrix was so strong that it seems to overshadow all other possibilities of Women's life. The stronger these two power axes (the heterosexual matrix and the patriarchal domination) are, the more restrictions there seem to be on women's lives in such societies.

Key words: woman's body, gender, sexuality, traditions, patriarchy, Ukraine, compulsory heterosexuality, intersectionality.

Prelude. In this article, we would like to emphasize some important matters concerning the understanding of a woman's body and sexuality in traditional Ukrainian culture. Under this objective we'll try to answer some principal questions: In Ukrainian traditional culture, to whom did the woman's body belong? With the aid of which control mechanisms over the woman's body and sexuality was the woman's subordination in society reinforced? How do the double moral standards and norms female behaviour reveal the patriarchal nature of Ukrainian culture? It's important to know for asking in the future if women's freedom has come to stay in contemporary Ukraine, or if it continues to be contested. If the latter is the case, that women's freedom continues to be contested, how can we understand that there still seem to be so many restrictions to women's lives?

Research Methods. Theories and Methodologies.

The traditional ethnographic fieldwork in Ukraine was conducted by Dr. Ignatenko. She collected more than 300 responses to open-question in-depth interviews about women's bodies, sexuality, family life, relationships, childhood etc. This fieldwork was performed from 2003 to 2007, and in 2011 and 2013. The respondents were mainly peasant women from villages, because at the time we focussed on in the interviews, 90% of the Ukrainian population was rural and lived in villages¹.

¹ Iryna Ignatenko has made several historical-ethnographic expeditions to the villages of northern and western Ukraine from 2003 to 2007, and 2011, organised by the Ukrainian State Science Center for Protecting Cultural Heritage from Technogenic Catastrophes. Also, in March 2007 Ignatenko was the curator of ethnographic practical training for ethnology graduates in the villages of Cherkasy oblast (central Ukraine) and in June 2012 she visited the villages of the Republic of Crimea, organised by the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv. Finally, in June 2013 she was a participant of a historical-ethnographic expedition to villages in southern Ukraine, organised by the National Center of Folk Culture 'Ivan Honchar Museum'. During the fieldwork no instructions were given about whether or how to specify the details in the life story interviews; the respondents were free to be as descriptive or vague as they wished. The only questions asked were those that arose from the participant's stories. The participants could choose whatever area and event they wanted to disclose, and could do so at their own pace. The interviews comprised women from 60 to 90 years of

Older archival material from Ukrainian archives from the middle of the 19th century until the beginning of the 20th century has also been included in the analyses.

This field ethnographic and historical archives materials has been included in the monograph Dr. Ignatenko (published in the Ukrainian language) called "Жіноче тіло у традиційній культурі українців (Woman's Body in Traditional Ukrainian Culture). This article in general based on this book.

The ethnographic, historical and folklore materials which were collected in this study need a theoretical framework if we are to understand the underpinning of cultural attitudes and social functions of the body, also from a cross-cultural perspective².

We will use a constructionist approach in this article, which means that we understand femininity and masculinity to be socially constructed in specific ways in specific times as a result of repetition of certain behaviour [22]. Adrienne Rich and later especially Judith Butler have shown how the power regime of a hegemonic heterosexuality forms the content of what is being perceived as feminine and masculine [34, 23, 24]. This implies that it is not the biological body as such that will be in focus here, but the images and understandings of the biological body that are enacted in the minds of the Ukrainian people who have been interviewed. This can be understood as the Ukrainian cultural imaginary³ of women's bodies and sexualities, e.g. those images, narratives, discourses and motives that are available in general in societies at a given time. They usually have a very strong attachment to the culture and society at large and are, furthermore, understood as 'natural' and are rarely questioned. They are in other words most often taken for granted.

age, drawn from peasant classes, who lived in the Ukrainian villages of western, central and southern parts of Ukraine. The interviews lasted on average two hours.

² The theoretical approaches have mainly been applied by Dr. Grahn and the analyses of the material is her main contribution to this article. However, both authors agree on the conclusions and analysis. Grahn has also worked to improve the language and structure of this text.

³ For more about the concept the cultural imaginary see Graham, Dawson. *Soldier heroes: British adventure, empire, and the imagining of masculinities*, (Routledge, London, 1994).

© Ignatenko I., Grahn W., 2021

Another part of the methodological and theoretical approach will be intersectionality⁴. With an intersectional perspective we will try to widen the scope and not only look at how gender is constructed, but also how it is intertwined with other social categories such as class, sexual preferences etc. which shape the power relations in society.

Feminism provides theories, languages and politics for making sense of gendered lives. While gender can be analyzed from various points of views and with differing assumptions, we argue in accordance with Ramazanoglu and Holland: 'that feminist knowledge of gender should include practical social investigation of gendered lives, experiences, relationships and inequalities' [33; p. 12]. We also agree with the idea that gender touches the hierarchical division between men and women that can be observed in both social institutions and social practices. At the same time as it is a socially structural phenomenon, it is also produced, negotiated and sustained at the level of everyday interaction. [29, p. 1-2].

Short historical background. Considering the disruptive nature of Ukraine and its history, it is useful to provide a short historical reminder of how the Ukraine territory and power relations have changed over the years.

The mid 19th to early 20th century. To study the view of female sexuality and physicality, the Ukrainian ethnography turns to the mid 19th and early 20th century. In various works of the scholars and ethnographers/collectors of the time, including Marko Hrushevsky and Zenon Kuzelia [4, 5], Khvedir Vovk [2, 14], Volodymyr Hnatiuk [3], Mykola Sumtsov [19], Pelageya Litvinova-Bartosh [15], Vasyl Kravchenko [13] and other, we find interesting and unique materials that allow us to reconstruct the world-view, folk beliefs, magic practices, etc., relating to female physiology and physicality/sensuality. In general, it is true that ethnographers of that period touched upon this subject only superficially – as a rule, in the context of other 'classical' themes, such as family wedding rituals and folk medicine.

Soviet era (1917-1991). During the Soviet era, when all of Ukraine ultimately came under the cultural influence of a Russian-dominated central power ruling in a way that made investigations of subjects related to female sexuality completely vanish from sight of the Ukrainian ethnology. The theme itself was considered as marginal and ultimately a non-academic subject for the seven decades of the USSR's existence, thus it was not developed in the Soviet academia [12, p. 9].

After the *Ukrainian Independence (1991)* and steady liberalisation of the academic field, the Ukrainian ethnologists began to turn their attention to the agenda of women's history and some aspects of sexuality. Some of the first to approach this subject matter in contemporary Ukrainian ethnology were Oksana Kis [11], Olena Boriak and Maria Mayerchuk [7, 14, 20], historians Volodymyr Masliychuk [16] and Kateryna Dysa [6], and folklorist Lesia Stavytska [18]. But the subject of the female body and sexuality never became a special focus for scholars. This prompted Iryna Ignatenko to study this subject in depth and in that exercise she published academic works, including

⁴ For more information on intersectionality please see for instance Kimberle, Crenshaw 'Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color', in *Identities: race, class, gender, and nationality*, eds. Linda Martín Alcoff and Eduardo Mendieta. (Malden, MA: Blackwell Pub., 2003), 175-200, or Nina Lykke, *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*, (Routledge, New York, 2010).

the monograph (published in the Ukrainian language) called "Жіноче тіло у традиційній культурі українців (*Woman's Body in Traditional Ukrainian Culture*) (First printed 2013; revised 2014 and 2016). This book brought to light one of the most taboo spheres of Ukrainian traditional culture. Those include female physiology and reproductive health, peculiarities and hygiene of sexual relations in the peasant culture, contraceptive methods and termination of unwanted pregnancy, gynaecologically and sexually transmitted diseases and menopause.

Basic part. A Ukrainian woman's body was an object of a strict control by the rural community, from the very beginning of her puberty to the end of her reproductive period⁵. Like in many other European countries during this time, in connection to a woman's physiology severe regulations, restrictions and limitations had been applied [25, p. 57; 21, p. 27; 28, p. 90-133]. The traditional Ukrainian culture imposed strict rules upon everyone, particularly regulating the women's lifestyle. To be married was very important, especially for a woman. It gave many privileges and possibilities.

Let us consider additional aspects. Firstly, marriage was perceived as a necessary part of life. There was a model whereby everyone had to pass through the following stages in life: being born, getting married, giving birth to and raising children, and death. People who did not get married were seen as 'wrong', 'unnatural', 'abnormal', 'strange', and sometimes dangerous. It is important to note that single women were often accused of witchcraft [11, p. 140-152].

Secondly, marriage was a step towards increased social status: traditionally a person acquired independence, authority, and economic and property independence only after marriage. A woman who was not married did not enjoy authority, did not participate in community life and was called 'old girl' all her life. For example, she did not enter into the group of married women when preparing the rituals of a wedding or the birth of a child, where married women had the dominant role and importance. In addition, the rural community believed that these kinds of women brought bad luck, and tried to minimise the activity of the unmarried women in social life. It is also important to note that if a single woman lived with her parents she was not economic independent. After the death of the parents, she had to submit to the will of her brother. So, not having a husband was terrible [11, p. 140-152].

It is also important to note that the pride of being married can give women some tolerance for violence inflicted by the husband. The husband was allowed to punish his wife physically in the event of disobedience, betrayal, laziness or wastefulness. The everyday 'well-grounded' violence against a woman was tolerated by a normative social culture. The gender contradictions were primarily caused by the power of a man over a woman. Only in cases of severe domestic violence, often caused by alcoholism, did rural society tried to limit it [8, p. 56-65].

Applying Butler's theory of the compulsory hegemonic heterosexual matrix [24] we can see that the heterosexual matrix was very strong in the traditional Ukraine and the demands on women were particularly severe. This has a normative function in society. Removing or ridiculing all ways other than that of the heterosexual couple has had a very strong impact on Ukraine. This was done, as

⁵ For more information please see works: Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів, 2008; Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків, 2016.

mentioned above, by giving heterosexual couples advantages like increased social status. They also acquired independence, in the form of authority, and economic and property independence and they, moreover, got to become part of the rural society and were officially blessed by the church, as they were given access to legal sex [9; p. 64]. Thus, marriage between a man and a woman was seen as a necessary life step, which ideally everybody had to go through. This is a pattern that has been repeated on and on. A compulsory heteronormativity has in other words prevailed in the Ukrainian cultural imaginary for centuries.

The specificity of selection of a marriage partner. The start of wedding age in traditional Ukrainian society was from 14 to 18 years of age. 20 was the maximum. After 20, one lost one's chance to get married, and joined the category 'old girls' or 'old boys'. So, the former generation had only 3 to 4 years to solve their marriage strategies [11, p. 108; 9, p. 62].

Ukraine had an old tradition: a special meeting house for the young generation of marrying age to find a partner. Some empty house became the meeting house for a particular season, especially for winter, when the agricultural work was over. In the evening young people went to this house and spent time together. They sang songs and danced; the girls made handicrafts such as decorations for dresses. The girls could not make a marriage proposal to a boy, or by any direct activity show that she was interested in him. If a girl liked a boy she could try to catch his attention, but the only ways in which a girl could get a boy's attention were by being beautiful, wearing decorative dresses with adornments, dancing, singing sweetly or showing off her handicraft skills [19].

Old Ukrainian tradition allowed spending time together during the night, but not pre-marital sex. This is was illegal and if it happened, it was a big problem for the girl: her life was destroyed. A girl who lost her virginity and had a baby out of wedlock would suffer a terrible fate. Society would hold her solely responsible, and she suffered mockery, humiliation and physical abuse [11, p. 194-210].

According to popular beliefs, in the traditional Ukraine the bride had to demonstrate her virginity at the wedding ceremony. This intimate process was not just a private affair of the girl and her husband, but an object of the strict control of the community. The bride was supposed to be deflowered during a wedding ceremony in the *komora*, a nondomestic housekeeping premise (hence the designation of this ceremony, *komora*) where, together with the groom, she was accompanied by numerous relatives. Before their first night together the young couple were searched, so they could not hide somewhere in their clothing an item with which one of them could cut their skin and simulate a deflowering. The bride and groom stayed in the *komora* for no more than half an hour; afterwards, the bed sheet was taken out and showed to the wedding crowd. If blood marks were visible, there would be general joy, jubilation, and glorification of the honour of the bride and her family. If there was no blood, the bride and her relatives would be scolded, sneered at and humiliated, to show, in various ways, their contempt for her as a 'streetwalker' [15; p. 70-122; 9, p. 86-114].

Controlling women's sexuality and placing great value on women's virginity have been widespread phenomena in different cultures and religions worldwide [31]. In this case sexuality and virginity are constructed as matters for women to prove. It is only the women's virginity that is at stake here and not the men's virginity. And it is the woman who has to

prove her innocence, not the man. This shows values that are deeply rooted in a heterosexual patriarchal society, with a strong control of women's sexuality in the old Ukraine.

Gradually, the tradition of public scrutiny of the bride's virginity disappeared, but it continued almost until the 1950s. [1, p. 120]. Today contemporary Ukrainians condemn the old traditional ritual of *komora*.

Childbirth and contraceptives. To follow the important stages in a woman's physiology it is necessary to consider her sexual life, pregnancy and childbirth.

In traditional Ukrainian society, the use of contraceptives and abortions – in spite of the relevant known techniques – was considered inadmissible and sinful. Following popular views, a woman was supposed to give birth to all the children she conceived. Any contraception or terminations of pregnancy were strictly condemned by society [17; 9, p. 144-164].

Just as in other parts of Europe, taboos have traditionally been imposed on new mothers, who were considered dirty, in connection with postnatal purification, within 40 days of delivery. In general, menstruating woman were also considered dirty, and various taboos were imposed, relating to religion, rituals, social activities, housekeeping, and sex life. For example, a woman having her period could not visit a woman who had just given birth to a child, as it could badly affect the newborn, according to popular beliefs [9, p. 49-55]. As in most other parts of Europe, these beliefs now belong to the past.

A couple's sexual life was subject to regulations as well. During certain periods, sex was considered forbidden. These periods were primarily the periods of fasting (one or several days), holidays and ritual act eves, and memorial days. Such prohibitions were mainly associated with the representation of sex as a 'dirty affair' [9, p. 116-117]. Based on this representation, menopause was seen as a woman's return to a state of purity, thus supposing to eliminate her sex life [9, p. 181-182].

All of these examples show how strong the control of women's sexuality has been in the past.

Conclusion. To sum up, a picture of the traditional Ukraine has been described where women seem to have been subordinated in many different ways in society. In particular, women's sexuality appears to have been under strict control. The interviews present an image of a society with a very strong heterosexual desire. For example, such as that a woman is not expected to openly show her interest in a man, but may only carry out passive courtship, by trying to get the man's attention by showing her handicraft skills, by singing or by her beauty. Being married and having a husband saw so attractive to some women that they rather tolerate being beaten by their husbands than losing their status as married woman.

The overall impression is that Traditional Ukraine was a society where a heterosexual matrix was so strong that it seems to overshadow all other possibilities of Women's life. The stronger these two power axes (the heterosexual matrix and the patriarchal domination) are, the more restrictions there seem to be on women's lives in such societies.

Acknowledgements

We would like to thank Dr. Alma Persson, Head of Unit for Gender Studies, Linköping University, Sweden, for her support of our co-authorship of this article, for her valuable comments on our work in progress and for her financial support of the proofreading.

List of sources

1. Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко. – Київ: Наука, 1988. – 192 с.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. Репринт. видання 1927 р. / Ф. Вовк. – Київ: Мистецтво, 1995. – 335 с.

3. Гнатюк В. Про студії "Антропofітеї" / В. Гнатюк ; пер. з нім. В. Балушка // Етнографія статевого життя й тілесності: 36. статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. – Київ: ВІПОЛ, 2013. – С. 32–39.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський, З. Кузеля. Репр. вид. 1906 р. – Ч.1. – Київ: Інтелектуальна книга, 2017. – 234 с.
5. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський, З. Кузеля. Репр. вид. 1906 р. – Ч.2. – Київ: Інтелектуальна книга, 2017. – 196 с.
6. Діса К. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі ХХ і ХХІ століть / К. Діса // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 392–401.
7. Етнографія статевого життя й тілесності: 36. статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. – Київ: ВІПОЛ, 2013. – 288 с.
8. Ігнатенко І. Домашнє насильство в традиційній культурі українців / І. Ігнатенко // Народна творчість та етнологія. – 2019. – № 2. – С. 56–65.
9. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 224 с.
10. Кистяковський А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. Статья кон. 70-х гг. XIX ст. / А. Кистяковский // Институт Рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського, Фонд: 6, Од. зб. 96, 20 арк.
11. Кіс О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кіс. – Львів: Інститут народознавства, 2008. – 272 с.
12. Кон І. Мужское тело в истории культуры / И. Конн. – Москва: Слово, 2003. – 360 с.
13. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / Упоряд. О. Рубан. – Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, 2009. – 648 с.
14. Крип'як Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі ХІХ – ХХ століть / Упоряд. М. Маєрчик, О. Боряк. – Київ: Критика, 2018. – 464 с.
15. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до україно-руської етнології. – Т.3. – Львів: НТШ, 1900. – С. 70-172.
16. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
17. Петров В. Українські легенди про неплідну матір та ненароджені діти // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України (НФРФ ІМФЕ), ф.1, Од. зб. 309. 10 арк.
18. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників / Л. Ставицька. – Київ: Критика, 2008. – 456 с.
19. Сумцов Н. Досветки и посиделки / Н. Сумцова. – Киев: [б. и.], 1886. – 24 с.
20. Тіло в текстах культур: 36. статей / Упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. – Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського. – 2003. – 222 с.
21. Bailey, J. Parenting in England 1760-1830: Emotion, Identity, and Generation / J. Bailey. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 294 p.
22. Burr, V. Social constructionism / V. Burr. – London: Routledge, 2015. – 296 p.
23. Butler, J. Bodies that matter: on the discursive limits of 'sex' / J. Butler. – New York: Routledge, 1993. – 304 p.
24. Butler, J. Gender trouble: feminism and the subversion of identity / J. Butler. – New York: Routledge, 2006. – 236 p.
25. Cossins, A. Female Criminality. Infanticide, Moral Panics and the Female Body / A. Cossins. – London: Palgrave Macmillan, 2015. – 302 p.
26. Crenshaw, K. Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color / K. Crenshaw // Identities: race, class, gender, and nationality / Eds. Linda Martin Alcoff and Eduardo Mendieta. – Malden, MA: Blackwell, 2003. – Pp. 175–200.
27. Dawson, G. Soldier heroes: British adventure, empire, and the imagining of masculinities / G. Dawson. – London: Routledge, 1994. – 368 p.
28. Hunt, M. Women in eighteenth-century Europe / M. R. Hunt. – London: Routledge, 2009. – 508 p.
29. Jackson, S.; Scott, S. Introduction: The gendering of sociology / S. Jackson, S. Scott // Gender: a sociological reader / Ed. by Jackson S. and Scott S. – London: Routledge, 2002. – 480 p.
30. Lykke, N. Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing / N. Lykke. – New York: Routledge, 2010. – 258 p.
31. Matswetu, V. S.; Bhana, D. Humandra and hujaya: Virginity, Culture, and Gender Inequalities Among Adolescents in Zimbabwe / V. S. Matswetu, D. Bhana // Open Sage. – 2018. – Vol. 8, Iss. 2. – Pp. 1–11. – doi: <https://doi.org/10.1177%2F2158244018779107>
32. Shoemaker, R. Gender in English society, 1650-1850: the emergence of separate spheres? / R. Shoemaker. – London: Longman, 1998. – 346 p.
33. Ramazanoglu, C.; Holland, J. Feminist methodology challenges and choice / C. Ramazanoglu, J. Holland. – London: SAGE Publications, 2002. – 195 p.
34. Rich, A. Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence / A. Rich // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 1980. – Vol. 5(4). – Pp. 631–660.
2. Vovk, F. (1995). *Studies of Ukrainian Ethnography and Anthropology*. Kyiv: Art. [In Ukrainian].
3. Hnatyuk, V. (2013). About Studios "Antropofitei". Translated from German by Vasily Balushko. In: O. Boryak & M. Mayerrchik (Eds.), *Ethnography of Sexual life and Physicality*. Kyiv: Vypol. Pp. 32-39. [In Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M. & Kuzelia, Z. (2017). *The child in the customs and folk beliefs of the Ukrainian people. Part 1*. Kyiv: Intellectual Book. [In Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. & Kuzelia, Z. (2017). *The child in the customs and folk beliefs of the Ukrainian people. Part 2*. Kyiv: Intellectual Book. [In Ukrainian].
6. Dysa, K. (2010). History of Sexuality of the early modern era: ideas and discussions at the turn of the 20th and 21st centuries. *SOCIUM. Almanac of Social History*, (9), 392-401. [In Ukrainian].
7. Boriak, O. & Maierchik, M. (Eds.). (2013). *Ethnography of Sexual life and Physicality*. Kyiv: Vypol. [In Ukrainian].
8. Ignatenko, I. (2019). Domestic violence in the Traditional Culture of Ukrainians. *Folk Art and Ethnology*, (2), 56-65. [In Ukrainian].
9. Ignatenko, I. (2016). *The Woman's Body in Traditional Ukrainian Culture*. Kharkiv: KSD. [In Ukrainian].
10. Kistiakovskiy, A. (1870). About the morality censorship of the people. *Institute of the Manuscript of the National Library of Vernadsky*, File 6, Volume, 96, 20 sheets. [In Russian].
11. Kis, O. (2008). *Women in the traditional Ukrainian culture in the second half of 19th – early 20th centuries*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
12. Kon, I. (2003). *The Male Body in the History of Culture*. Moscow: Slovo. [In Russian].
13. Kravchenko, V. (2009). *The works and materials on archival heritage*. Kyiv: Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
14. Boriak, O. & Maierchik, M. (Eds.). (2018). *Inventings the Obscene. The Hidden Collection of Fedir Vovk. The Ethnography of Sexuality in the Late 19th and Early 20th Century*. Kyiv: Critique. [In Ukrainian].
15. Lytvynova-Bartosh, P. (1900). Wedding Rituals and Customs in the Village of Zemlyantsi, Hlukhivskiy Povit, Chernihivskiy Region. In: *Materials on Ukrainian-Russian Ethnology*. Vol. 3. Lviv: NTSH. Pp.70-172. [In Ukrainian].
16. Masliichuk, V. (2008). *Infanticide in the Left-bank and Slobidska Ukraine in the second half of the 18th century*. Kharkiv: Kharkiv Private Museum. [In Ukrainian].
17. Petrov, V. Ukrainian legends about barren mother and unborn children. *NFRF IMFE*, File 1, Volume, 309. 10 sheets. [In Ukrainian].
18. Stavitska, L. (2008). *Ukrainian without Taboos. A Dictionary of Obscenities, Euphemisms and Sexual Slang*. Kyiv: Critique. [In Ukrainian].
19. Sumtsov, N. (1886). "Dosvetki" and "posidelki". Kyiv: [s. n.]. [In Russian].
20. Boriak, O. & Maierchik, M. (Eds.). (2003). *The Body in the Texts of Cultures*. Kyiv: Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
21. Bailey, J. (2012). *Parenting in England 1760-1830: Emotion, Identity, and Generation*. Oxford: Oxford University Press.
22. Burr, V. (2015). *Social constructionism*. London: Routledge.
23. Butler, J. (1993). *Bodies that matter: on the discursive limits of 'sex'*. New York: Routledge.
24. Butler, J. (2006). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
25. Cossins, A. (2015). *Female Criminality. Infanticide, Moral Panics and the Female Body*. London: Palgrave Macmillan.
26. Crenshaw, K. (2003). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. In: L. M. Alcoff & E. Mendieta (Eds.), *Identities: race, class, gender, and nationality*. Malden, MA: Blackwell. Pp. 175-200.
27. Dawson, G. *Soldier heroes: British adventure, empire, and the imagining of masculinities*. London: Routledge.
28. Hunt, M. (2009). *Women in eighteenth-century Europe*. London: Routledge.
29. Jackson, S. & Scott, S. (2002). Introduction: The gendering of sociology. In: S. Jackson & S. Scott (Eds.), *Gender: a sociological reader*. London: Routledge.
30. Lykke, N. (2010). *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
31. Matswetu, V. S. & Bhana, D. (2018). Humandra and hujaya: Virginity, Culture, and Gender Inequalities Among Adolescents in Zimbabwe. *Open Sage*, 8(2), 1-11. doi: <https://doi.org/10.1177%2F2158244018779107>
32. Shoemaker, R. (1998). *Gender in English society, 1650-1850: the emergence of separate spheres?* London: Longman.
33. Ramazanoglu, C. & Holland, J. (2002). *Feminist methodology challenges and choice*. London: SAGE Publications.
34. Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5(4), 631-660.

References

1. Borysenko, V. (1988). *Wedding rituals and customs in Ukraine*. Kyiv: Science. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 21.07.21

І. Ігнатенко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В. Гран, доктор філософії (гендерні студії), доц.
Лінгчепінгський університет, Лінчепінг, Швеція

ЖІНОЧЕ ТІЛО ТА СЕКСУАЛЬНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Приділено увагу деяким аспектам дослідженню жіночої тілесності та сексуальності в українській традиційній культурі.

Хронологічні межі охоплюють середину XIX – початок XX ст. – час, коли українські етнічні межі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Джерелами статті, насамперед стали опубліковані та архівні матеріали розвідок тогочасних етнографів; сучасні польові експедиційні матеріали, під час здобуття яких були використані методи опитування й інтерв'ю старожилів.

Методологічно стаття написана у феміністській парадигмі.

З'ясовано, що у традиційному українському суспільстві існувала єдина правильна модель: гетеросексуальність через обов'язкове укладання шлюбу та дітонародження. Незаміжні жінки, або мати-одиначки поза шлюбом, не брали участі в житті громади, не користувалися авторитетом й загалом були ізольованими, маргінальними особами в соціумі.

До того ж, жінки традиційного суспільства були заручницями своєї фізіології, яку невідомо і прискіпливо контролювало суспільство – від розквіту до згасання фізіологічних функцій. Зокрема, це стосувалося першого статевого акту, який за тогочасними правилами мав відбутися після весілля, під час першої шлюбної ночі. За відсутності "доказів", молода жінка зазнавала знущань, осуду та знеславлення.

Відхиленням від норми, девіантною поведінкою жіноцтва вважалося будь-яке регулювання вагітності, адже суспільна мораль визначала материнство як одне з головних призначень жінки. Інші способи реалізації жінок поза шлюбом і материнством, у тогочасному суспільстві взагалі не розглядалися.

Ключові слова: тілесність, сексуальність, традиції, патріархат, примусова гетеросексуальність, Україна.

УДК 94(47+57:477.5):271.2-523.6-055.2(477.411):322"1786/1788"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.3>

В. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2997-746X>
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

І. Ірчак, студ. магістратури
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9030-6788>
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВИЩЕ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 1786–1788 РОКІВ

Розглянуто зміни, що сталися із жіночими монастирями Київського намісництва впродовж 1786 р. – на початку XIX ст. унаслідок проведення секуляризаційної реформи Катерини II. Подано характеристику штатним жіночим обителям Київського намісництва до й після проведення секуляризації.

Ключові слова: Лівобережна Україна, монастирі, жіноче чернецтво, Київ, секуляризація, гендерна історія.

Постановка проблеми. XVIII ст. унаслідок законодавчої діяльності російського уряду жіноче чернецтво було остаточно поставлено в залежність від держави: вона встановила правила внутрішнього життя, надала розпорядження щодо соціального служіння обителів, визначила порядок вступу до монастирів і прийняття чернечого постригу. Останнє передбачало зокрема віковий ценз: не молодше 40 років, що, імовірно, було продиктовано метою зменшити монастирські витрати [17, с. 10].

1764 р. на території Центральної Росії розпочалась секуляризація монастирських володінь із розподілом обителів на класи і штати. Ця подія, за визначенням В. Зверинського, "відкрила для монастирів нову еру" і започаткувала новий період в розвитку жіночого чернецтва [5, с. 10].

У кінці XVIII ст. Лівобережна Україна була частиною Російської імперії. На неї поширювалась більшість російських указів, однак проведення секуляризаційної реформи відбулось тут на 22 роки пізніше. Їй передувало багато адміністративних заходів, зокрема: ліквідація полкового устрою, утворення намісництв, проведення перепису, необхідність поставити на чолі Київської єпархії архієрея, який міг би пом'якшити можливе невдоволення духовенства [11, с. 51; 10, с. 302–304]. 1786 р. на основі секуляризаційної реформи Центральної Росії було видано два урядові укази, що започаткували процес секуляризації в Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах Лівобережної України. Згідно з ними, монастирі Лівобережжя належало розподілити за класами із призначенням виплат за штатами [15, с. 574–576]. Такі заходи неминуче спричиняли значне зменшення кількості обителів. За нашими підрахунками, до секуляризаційної реформи у трьох намісництвах нараховувалось 19 жіночих обителів: у Київському намісництві – 5, у Чернігівському – 4, у Новгород-Сіверському – 10. Після секуляризації їх залишилось усього 6, найбільше – у Київському намісництві.

Аналіз джерел і літератури. В українській історіографії питання впливу секуляризаційної реформи на становище жіночого чернецтва Київського намісництва, як і Лівобережної України, залишено поза увагою дослідників. Однак відзначимо багато, у яких автори звернули увагу на історію окремих жіночих обителів Києва XVIII ст. Серед них – дослідження М. Маліженовського [10], О. Крижановської [7], С. Соханя [19] тощо. Окремо варто наголосити на роботах, у яких висвітлені деякі аспекти існування жіночого чернецтва й монастирів у зазначений період: про економічне становище

жіночих обителів зокрема і вплив на них секуляризаційної реформи пише В. Мордвінцев [12], історико-архітектурний огляд київських монастирів знаходимо в роботі Т. Ласкаревської [8] тощо.

Для дослідження становища жіночого чернецтва Київського намісництва у 80-х рр. XVIII ст. – на початку XIX ст. використовувалися архівні матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Київ й опубліковані джерела, серед яких – Повне зібрання законів Російської імперії (видання 1830) [15, 16], історико-статистичні дослідження О. Ратшина [18], В. Зверинського [5], Л. Денисова [4], описи намісництв та єпархій [21, 13].

Постановка завдання. Зміни, спричинені секуляризаційною реформою, не лише вплинули на становище монастирів і їхню кількість, а й заклали умови, визначили тенденції розвитку жіночих обителів на подальший період. Відповідно, вплинули на економіку, освіту, справу соціального служіння на Лівобережній Україні. Здійснюється спроба аналізу становища жіночих обителів Київського намісництва в контексті глибинних змін у житті чернецтва в кінці XVIII ст. загалом.

Основний виклад матеріалу. До 1786 р. у Київському намісництві існували п'ять жіночих монастирів: Золотоніський Благовіщенський (Зозулівський), Києво-Богословський (Йорданський Богословський), Києво-Флорівський Вознесенський, Козелецький Богословський, Миколаївський Йорданський. За секуляризаційною реформою 1786–1788 рр. їх залишилось чотири. Порівняємо ці цифри з іншими намісництвами: за реформою, із п'яти обителів Чернігівського намісництва залишилась функціонувати одна, із 10 обителів Новгород-Сіверського – теж одна. На відміну від інших, жіночі обителі Київського намісництва ввійшли до всіх трьох класів: до першого – Києво-Флорівський Вознесенський, до другого – Києво-Богословський, до третього – Козелецький Богословський і Золотоніський Благовіщенський. Щорічне жалування штатним монастирям було визначено так: першокласному Києво-Флорівському Вознесенському – 2409 руб. 80 к., другокласному Києво-Богословському – 675 руб. 80 к., третьокласним Козелецькому Богословському, Золотоніському Благовіщенському – по 525 руб. 60 к [16, с. 54–55]. Варто зазначити, що розмір виплат штатним жіночим монастирям Центральної Росії був меншим, ніж Лівобережної України. На нашу думку, різниця пов'язана з меншою кількістю обителів на Лівобережжі та проживанні в них більшої кількості насельниць.

Упродовж подальших після секуляризації років, на Лівобережжі ситуація з київськими монастирями зазнала змін. Києво-Флорівський Вознесенський монастир став єдиною жіночою обителлю Лівобережжя, зарахованою до першого класу. Варто зауважити, що принцип розподілу монастирів полягав в оцінці знатності й можності монастиря [5, с. 10]. За цими параметрами Флорівська обитель справді виділялась із-поміж інших. Насельниці монастиря були переважно аристократками: у XVII–XVIII ст. його ігуменями ставали зокрема Калісфена (княжна Милославська), Пульхерія (княгиня Шаховська). Під час проведення секуляризаційної реформи ігуменею обителі з 6 січня 1786 р. до 3 січня 1801 р. була монахиня Августа (Апраксина) – світське ім'я графиня Анна Павлівна, княжна Ягужинська [10, с. 85]. Її насельницею була дружина опального князя І. О. Долгорукого – княгиня Наталія Долгорукова. Монастирі з переважанням такого соціального складу були заможнішими за інші, адже вступний внесок їхніх послушниць був соліднішим, а пожертви парафіян – щедрішими [4, с. 671].

Економічне становище монастиря впродовж XVIII ст. визначали не лише пожертви насельниць-аристократок і благодійників. 1710 р. або 1712 р. внаслідок будівництва арсеналу навпроти Києво-Печерської лаври, із Флорівською обителлю було об'єднано Вознесенський монастир, який вважався одним із найбільш заможних у Києві [7, с. 8]. Флорівському монастирю перейшло все численне майно закритої обителі. Окрім цього, йому належали чотири великих винокурних заводи, більше десятка шинків, а також села: Ходосівка, Підгірці, Великі Дмитровичі, Малі Дмитровичі, Велика Бугаївка, Ханбеково [7, с. 86]. Кількість залежних селян (чол. ст.), за підрахунками В. Мордвінцева, станом на 1785 р. становила 3907 осіб. Для порівняння зазначимо, що решті жіночих монастирів Лівобережної України належало не більше тисячі залежних селян – найбільша кількість (855) нараховувалась у П'ятницького монастиря (Чернігівське намісництво). Деякі обителі не мали навіть сотні селян [12, с. 509, 521–522]. Хоч активна господарська діяльність і давала змогу великому монастирю повною мірою покривати всі необхідні витрати, усе ж, за оцінкою Н. Маліженовського, через це відбувалось "обмирщение" чернецтва. Зокрема відомо, що домінуючий економіко-господарський напрям у діяльності монастиря відобразився в багатьох судових позовах [7, с. 86].

До секуляризаційної реформи 1786 р. у монастирі нараховувалось три церкви: соборна на честь Вознесіння, Трапезна та лікарняна на честь Воскресіння Христового. Усі будівлі монастиря, включно з чернечими келіями, були дерев'яними [13, с. 37, 49]. По периметру обитель була огорожена кам'яним парканом, з боку гори – дерев'яним. Факт того, що для зведення паркану було використано камінь, свідчить про високий статус і значні статки монастиря. Відомо, що жіночі обителі Лівобережної України мали або дерев'яну огорожу (зокрема Києво-Богословський монастир) [14, с. 38], або не мали її взагалі (наприклад, у Ніжинському монастирі вона була зведена вже у середині XIX ст.) [21, с. 8]. Усього у монастирі до введення штатів проживали 184 насельниці (із послушницями включно) – ця кількість є найбільшою з-поміж жіночих обителей Лівобережної України станом на 1780-ті рр. [13, с. 49].

Секуляризаційна реформа 1786–1788 рр. позбавила монастир прибутку з маестностей, а монастирські вотчи-

ни з селянами перейшли до державної казни. Однак за обителлю було збережено водяні млини в селах Ходосівка та Хайниково, рибні озера, покіс і 14 косарів [10, с. 87]. У вересні 1788 р. Казенні палати намісництва почали розгляд питання про надання штатним монастирям присадибних ділянок після отримання описів монастирського майна. Так, відомо і про нові володіння Києво-Флорівського монастиря: подвір'я, город, сінокіс у хуторі Лепицькому, що розміщувався за три верстви від Києва [12, с. 303].

Проте коштів, що виділялись монастирю, не вистачало і на звичайні, і на особливі господарські потреби: так, станом на 1786 р. витрат потребували покрівлі Вознесенської та Трапезної церков, дзвіниця, а також огорожі, які перебували в аварійному стані. За свідченнями М. Маліженовського, кам'яний паркан був зруйнований у багатьох місцях, а дерев'яний згнив. Відзначалась велика частота обвалів із гори, від чого страждали монастирські будівлі. 1790 р. ігуменя Августа звернулася до Київської казенної палати з проханням про видачу коштів на ремонт об'єктів, що його потребували. Спеціальна комісія оцінила роботи мінімум у 1300 руб., а кошти були надані лише у 1796 р. Кінець XVIII – початок XIX ст. в обителі був позначений багатьма реставраційними й ремонтними роботами. 1801 р. за ігумені Марії-Магдалини було оновлено настінні розписи у Вознесенській церкві. Згодом, стараннями ігумені Пульхерії, було встановлено нову дерев'яну огорожу, вирито колодязь, відремонтовано Трапезну церкву й ігуменський будинок. Капітального ремонту потребували також чернечі келії, що теж потребувало значних коштів. Ігуменя Пульхерія провела збір "доброхотных" подаянь, унаслідок чого на ремонт зібрали 1800 руб. Однак у 1811 р. унаслідок пожежі згоріли всі чернечі келії Вознесенської церкви, зазнала пошкоджень і Трапезна. Завдяки старанням ігумені, у 1812 р. державою були надані кошти на відбудову монастиря [10, с. 89].

Якщо Києво-Флорівська обитель не лише залишилась на своєму місці з максимально можливою фінансовою підтримкою держави за штатами, а й поволі почала пристосовуватись до життя в нових умовах, то історія другокласного Києво-Богословського (Йорданського Богословського) монастиря склалась інакше. Упродовж 1712–1718 рр., через невпорядкованість свого приміщення, монастир тимчасово розташовувався на території Йорданського монастиря, що призвело до висування помилкових гіпотез стосовно об'єднання цих двох монастирів. Проте документальні згадки про будівництво огорожі навколо монастиря після пожежі 1718 р. дають підстави стверджувати, що Богословська обитель усе ж існувала окремо від Йорданського дівочого монастиря. Свідченням його фінансової незалежності може слугувати факт відбудови своєї церкви на честь Іоанна Богослова та келій, а також документи про участь монастиря в судових справах з іншими монастирями щодо земельних суперечок [19, с. 90]. Економічне становище обителі визначали належність їй с. Керничі, а також 87 залежних селян (станом на 1785 р.) [12, с. 521]. Зауважимо однак, що капітальні ремонтні роботи, які потребували тисяч рублів, були надто дорогими для скарбниці монастиря [1]. Відомо про дві церкви: соборну на честь святого Апостола Іоанна Богослова й теплу трапезну на честь святих праведних Захарія та Єлизавети. Усі монастирські споруди, включно з 55 чернечими келіями, були дерев'яними [13, с. 37–38]. Усього в Богословській

обителі проживало 126 насельниць (із послушницями включно). Варто зазначити, що ця кількість є доволі великою для жіночих монастирів.

На утримання монастиря після секуляризації 1786 р. було асигновано 675,8 руб. щорічно, однак ці кошти могли задовольнити лише звичайні господарські потреби. За словами ігумені Памфії, порівняно з минулим статусом, монастир жив "...по совершенному убожеству своему...". Як і Флорівська, Богословська обитель мала проблему пошкодження церковних і монастирських будівель, для ремонту яких була необхідна велика сума грошей. Цю проблему ігуменія монастиря намагалась розв'язати ще до секуляризаційної реформи. Із "Підношення Богословського монастиря ігумені Памфії до Колегії економії" відомо, що ще в кінці 1760-х – на початку 1770-х рр. була здійснена спроба розв'язання цієї проблеми проведенням ремонтних робіт і укріпленням гори біля монастиря [2]. Зрештою, у 1790 р. Богословський дівочий монастир був перенесений на місце закритого у 1787 р. чоловічого Золотоніського Красногірського монастиря, де продовжив існування під назвою Красногірського Богословського монастиря [19, с. 95]. Припускаємо, що таке рішення ухвалили з огляду на недоцільність ремонтних робіт і небезпечний стан гори біля обителі.

Проте, як і в Центральній Росії, зарахування до класів не гарантувало можливості подальшого функціонування монастирів. Таку долю розділили третьокласні жіночі обителі Київського намісництва. Козелецький Богословський монастир розташовувався у передмісті ("на форштадті") Козельця. У першій половині XVIII ст. він був на вершині розквіту, коли участь у його матеріальному забезпеченні брали київські полковники, службовці військової канцелярії й інші меценати [14, с. 72]. Так, Іларіон Піроцький у 1732 р. пожертвував монастирю 1500 руб., а Зиновій Борсук у 1774 р. – ризи для священників. Дві церкви монастиря, на честь святителя Іоанна Богослова (1732) і Трапезна Святих отців Онуфрія і Петра Афонського (1739), також були збудовані за кошти благодійників [4, с. 56–57]. Варто згадати і про пожертви імператриць: відомо, що під час поїздки до Києва, Козелецькій обителі Єлизавета Петрівна подарувала 1000 руб. [3, с. 12], а також, проїжджаючи повз Козелець, Катерина II "одарила рублем" черниць [14, с. 72]. Станом на 1785 р., Богословському монастирю належало тільки четверо залежних селян. Для порівняння зазначимо, що Золотоніському Благівщенському монастирю, який за шатами 1786 р. теж увійшов до 3 класу, належало 75 селян [12, с. 521]. До секуляризаційної реформи в обителі проживало 27 насельниць, опісля їх залишилось 25. 1808 р. Козелецький Богословський монастир було ліквідовано, а його насельниці переведені до Новомлинського Кербутовського монастиря, що на той час належав Новгород-Сіверському намісництву.

Останньою третьокласною обителлю Київського намісництва була Золотоніська Благівщенська. Монастир не був заможним: щорічний його прибуток складав дещо більше 100 руб., зокрема в 1782 р. він становив 167 руб. 78 к. Відомо, що багато монастирських витрат покривали пожертви благодійників: в "Описі Київського намісництва..." згадуються священницький богослужбовий одяг і церковне начиння, що були придбані за рахунок подаянь "доброхотних людей" [13, с. 85]. Станом на 1785 р., обителі належали 75 залежних селян [12,

с. 521]. У монастирі розташовувались дві церкви: Благівщення Божої Матері, трапезна на честь перенесення мощів святителя Іоанна Золотоуста. По периметру обитель була огорожена дерев'яним парканом, що знову ж свідчить про її невеликі статки [13, с. 56]. До секуляризації в ній мешкали 52 насельниці, станом на 1787 р. їхня кількість зменшилась до 48 [13, с. 234]. 1789 р. монастир було закрито, а черниць переселено до Золотоніського Красногірського монастиря. Припускаємо, що причиною закриття третьокласних монастирів і переселення черниць стала нерентабельність виділення коштів на їхнє утримання, зокрема через невелику кількість насельниць.

Доля жіночих обителей Київського намісництва, що не увійшли до класів, була визначена по-різному. Секуляризаційна реформа передбачала виділення в кожному намісництві по одному чоловічому й жіночому монастирю для "утримання бідних, скалічених і нижніх чинів, що вимагають догляду" [11, с. 57]. В інших монастирях належало створити парафіяльні церкви, відкрити народні школи і притулки, або зовсім закрити.

Унаслідок секуляризаційної реформи поза штатами залишились більше 510 черниць. За свідченнями Митрополита Київського Самуїла, їм спершу "жити не було де і харчуватись не було чим" [20, с. 330]. Первісно передбачалось щорічно виділяти кошти на утримання тільки настоятельниць монастирів (від 50 до 70 руб.), але вже з липня 1786 р. належало здійснювати виплати і простому чернецтву: жалування становило 10 руб. щорічно для кожної черниці (ієромонахам та ієродияконам належало виплачувати по 13 руб., простим ченцям – по 8 руб.). Сума повинна була скорочуватися зі зменшення кількості насельниць. Також, із метою поступового скорочення заштатного чернецтва, було заборонено здійснення нових пострігів і прийняття людей до монастирів [15, с. 631–634].

Уже у 1786 р. з'явилися і монастирі для заштатних черниць. У кожній єпархії належало виділити по одній обителі, які, зі зменшення кількості насельниць, належало перетворити на парафіяльні храми. Таким монастирям планувалось щорічно здійснювати виплати із прибутку від сіл, раніше закріплених за архієрейськими будинками й іншими обителями. Так, відомо, що в Київській єпархії монастирем для заштатних черниць став Йорданський Миколаївський [11, с. 57]. Формально обитель була закрита, але черниці залишились у ньому доживати свого віку [6, с. 162]. Із монастирських документів дізнаємося про зусилля ігумені Йорданського монастиря Таїси в 1768 р. відновити монастирську земельну власність. Відомості про це отримуємо з випису Київського магістрату, що регламентує закріплення та визначення межі монастирських ґрунтів. Зокрема, про "пляц" на Подолі, на території якого коштами монастиря був збудований палац і різні споруди, які здавались в оренду, і з якого монастир отримував "куничні" [19, с. 94]. Йорданська обитель проіснувала на старому місці до 1803 р., коли була остаточно ліквідована з перетворенням монастирської церкви на парафіяльну.

Висновки. Секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні 1786–1788 рр. призвела до закриття 13 із 19 жіночих монастирів. Із-поміж трьох намісництв у Київському їх залишилось найбільше – чотири: Золотоніський Благівщенський (Зозулівський), Києво-Богословський (Йорданський Богословський), Києво-Флорівський Вознесенський, Козелецький Богословський. На поча-

ток XIX ст. статус цих обителів зазнав змін: самостійно як штатна залишилась функціонувати Києво-Флорівська Вознесенська, яка продовжувала приваблювати прочан і нових насельниць з усієї Російської імперії. На нашу думку, саме їхні жертви значною мірою поліпшили матеріальне становище монастиря. Уже після реформи в ньому розпочались ремонтні та реставраційні роботи. Натомість, історія другокласного Києво-Богословського монастиря продовжувалась уже поблизу м. Золотоноша під назвою Красногірського Богословського. Припускаємо, що причиною перенесення обителів стала недоцільність ремонтних робіт, зокрема у зв'язку з постійною небезпекою зсувів і обвалів гори. Зарахування до класів за реформою не гарантувало обителям подальшого функціонування. Зокрема, третьокласні жіночі монастирі Київського намісництва – Козелецький Богословський і Золотоніський Благовіщенський – припинили існування в 1808 р. і 1789 р. відповідно. Вірогідною причиною закриття третьокласних монастирів і переселення черниць стала нерентабельність виділення коштів на їхнє утримання, зокрема через невелику кількість насельниць. Натомість, Йорданська Миколаївська обитель, що не ввійшла до жодного з класів, стала монастирем для проживання заштатних черниць.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), ф. 59, оп. 1, спр. 5458, арк. 1–2.
2. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 5740, арк. 1–7.
3. Архивные отрывки для истории Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1887. – №1. – С. 9–19.
4. Денисов Л. Православные монастыри Российской империи / Л. Денисов. – Москва: Издание А. Д. Ступина, 1908. – 996 с.
5. Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. / В. Зверинский. – Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1890. – Т. 1. – 294 с.
6. Козюба В. Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії) / В. Козюба, О. Попельницька // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції "Софійські читання", 27–28 листопада 2005 р., м. Київ. – Київ, 2004. – С. 158–164.
7. Крижановська О. Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст. / О. Крижановська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 98 с.
8. Ласкаревська Т. Київські жіночі монастирі XVII–XVIII ст.: Історико-архітектурне дослідження / Т. Ласкаревська // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2008. – Вип. 5. – С. 277–302.
9. Ласкаревська Т. Втрачена пам'ятка української культури (Києво-Вознесенський монастир XVII–XVIII ст. у Печерському містечку) / Т. Ласкаревська // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2007. – Вип. 4. – С. 671–681.
10. Малиженевский Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н. Малиженевский. – Киев: Феникс, 2010. – 360 с.
11. Мордвинцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст.: навч. посіб. / В. Мордвинцев. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 1997. – 96 с.
12. Мордвинцев В. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: дис. д-ра ист. наук / В. Мордвинцев. – Киев, 1999. – 579 с.
13. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – 392 с.
14. Панько С. Козелецький Богословський дівочий монастир / С. Панько. // Сіверянський літопис. – 2018. – №5. – С. 71–74.
15. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. – Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии. – Т. 22: 1784–1788. [№ 15902–16738]. – 1168, [10] с., [2] л. табл.
16. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. – Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии. – Т. 44, ч. 2: Книга штатов, отд-ние 3-е и 4-е. – 1830. – 1172 с.
17. Полянцева А. Предпосылки секуляризационной реформы в Российской империи / А. Полянцева // Научный журнал КубГАУ. – 2016. – № 118. – С. 1–12.
18. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России / А. Ратшин. – Москва: в Университетской типографии, 1852. – 564 с.
19. Сохань С. Київський Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI–XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі / С. Сохань // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – № 13. – С. 79–98.
20. Терновский Ф. А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век / Ф. А. Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 329–334.
21. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Черниговская земская типография, 1874. – Кн. 5. – 443 с.

References

1. Central State Historical Archive in Kyiv, Ukraine, fund 59, list 1, file 5458, sheets 1-2.
2. Central State Historical Archive in Kyiv, Ukraine, fund 59, list 1, file 5740, sheets 1-7.
3. Archival excerpts for the history of the Chernigov diocese. (1887). *Chernigov diocesan news*, 1, 9-19. [In Russian].
4. Denisov L. (1908). *Orthodox monasteries of the Russian Empire*. Moscow: Publisher A. D. Stupin. [In Russian].
5. Zverinskiy, V. (1890). *Material for historical and topographical research on Orthodox monasteries in the Russian Empire. Vol. 1: Transformation of old and establishment of new monasteries from 1764 to July, 1, 1795*. St. Petersburg: V. Bezobrazov Publishing. [In Russian].
6. Kozhyuba, V. & Popelnitska, O. (2004). *Mykolaivsky Jordanian Monastery of Kyiv (stages of history). Sacral buildings at the life of the society: history and life*. In *Proceedings of the International Scientific Conference "Sofia Readings", November 2005*. Kyiv: [s. n.]. Pp. 158-164. [In Ukrainian].
7. Kryzhanovska, O. (2001). *Kyiv-Florivsky (Voznesensky) monastery in documents and materials of the 16th – early 20th centuries*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
8. Laskarevska, T. (2008). Kyiv convents of the 17th – 18th centuries: Historical and architectural research. *Art culture. Actual problems*, 5, 277-302. [In Ukrainian].
9. Laskarevska, T. (2007). The lost monument of Ukrainian culture (Kyiv-Voznesensky monastery in the 17th – 18th centuries in the Pechersk town). *Art culture. Actual problems*, 4, 671-681. [In Ukrainian].
10. Malizhenovskiy, N. (2010). *Kyiv Florovskiy (Voznesenskiy) convent*. Kyiv: Phoenix. [In Russian].
11. Mordvintsev, V. (1997). *Russian autocracy and the Ukrainian Orthodox Church in the late 17th – 18th centuries*. Kyiv: Kyiv University. [In Ukrainian].
12. Mordvintsev, V. (1999). *Church patrimonial economy and secularization reform in the Left-Bank Ukraine in the 18th century*. Unpublished thesis (Dr. habil. History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. [In Russian].
13. Bolotova, G. et al. (Eds.). (1989). *Descriptions of the Kyiv governorate of the 1770-1780's*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
14. Panko, S. (2018). *Kozeletsky Bogoslovskiy convent. Siveriansky litopys*, 5, 71-74. [In Ukrainian].
15. *Complete collection of laws of the Russian Empire, since 1649. Collection 1. Vol. 16. From 1762 to 1765*. (1830). St. Petersburg: In the printing house of the Second Branch of His Own Imperial Majesty's Chancery. [In Russian].
16. *Complete collection of laws of the Russian Empire, since 1649. Collection 1. Vol. 44. Part 2. Book of states, part 3 and 4*. (1830). St. Petersburg: In the printing house of the Second Branch of His Own Imperial Majesty's Chancery. [In Russian].
17. Polyantseva, A. (2016). Prerequisites for the secularization reform in the Russian Empire. *Scientific journal of Kuban State Agrarian University*, 118, 1-12. [In Russian].
18. Ratshin, A. (1852). *A complete collection of historical information about all the monasteries and notable churches in Russia that were in antiquity and now exist*. Moscow: University Press. [In Russian].
19. Sokhan, S. (2009). Kyiv Theological and Jordanian convents of the 16th – 18th centuries: plexus of the valleys in the historical space. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 13, 79-98. [In Ukrainian].
20. Ternovsky, F. (1882). Superfluous Malorussian monks of the 18th century, what qualities they were and how they lived out their days. *Kyiv Antiquity*, 5, 329-334. [In Russian].
21. Filaret (Gumilevsky). (1874). *Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 4-5. Provincial city of Chernigov. Counties: Chernigov, Kozeletsky, Surazhsky, Krolevetsky and Ostersky*. Chernigov: Chernigov zemstvo printing house. [In Russian].

Надійшла до редколегії 21.09.21

V. Mordvintsev, Dr. Habil. (History), Professor,
I. Irchak, Master's student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STATE OF THE CONVENTS OF THE KYIV VICEREGENCY IN THE CONTEXT OF THE SECULARIZATION REFORM OF 1786–1788

The article deals with the changes that happened to convents of the Kyiv viceregency during the period of 1786 – early 19th century caused by the secularization reform.

The authors engaged archival materials, collections of legislative acts, statistical information and previous scientific researches, which allowed comparing and analyzing the characteristics of 5 monasteries of the Kyiv viceregency before and after the reform of 1786–1788.

Particular attention is paid to the economic state: methods of earning income before and after secularization, the number of nuns and dependent peasants, the established amount of emolument were described. The article mentions the difficulties faced by the monasteries that remained after the reform and the reasons for their closure and resettlement. It was found that frequent problems for the monasteries were the emergency condition of the buildings, the lack of money for repair work and the unprofitability of keeping a small number of nuns in different monasteries.

Attention is drawn to the position of nuns of closed convents: the establishment of special monasteries (in the Kyiv governorate it was Jordanskiy Mykolaivskiy convent) and ways of earning additional income, the establishment of payments from the treasury were mentioned. The characteristics of the Florivsky convent, which was the only first-class convent in the Kyiv viceregency and one of the two monasteries left at the beginning of the 19th century, are given.

The authors concluded that one of the main reasons that could improve the financial situation of the monastery was its authority in the Russian Empire, ability to attract new pilgrims and donations.

Key words: Left Bank Ukraine, monasteries, female monkhood, Kyiv, secularization, gender history.

УДК 94(477):81 "1917/1990"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.4>

О. Казакевич, д-р іст. наук, доц.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3599-2903>

ResearcherID: B-8556-2017

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна

МОВНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено значення мовного чинника для збереження національної ідентичності та його роль в українському державотворчому процесі впродовж ХХ ст. Проаналізовано особливості державної політики щодо української мови в період Української революції 1917–1921 рр. і в Радянській Україні; звернено увагу на соціальний статус української мови. Висвітлено етномовні процеси й позицію сучасників щодо мовної ситуації в Україні та її трансформацію внаслідок втілення в повсякденні практики політичних рішень стосовно використання української мови в різних сферах, зокрема адміністративній та освітньо-науковій.

Ключові слова: державотворення, націєтворення, українська мова, ідентичність, мовна політика, українізація, русифікація, політична цінність.

Сучасні дискусії щодо мовної ситуації та мовної політики в Україні, звернення до етнолінгвістичних аспектів українського державотворення ХХ ст. мають важливе практичне значення. Упродовж століття зміни форм української державності позначилися декларуванням і застосуванням різних практик мовної політики, що, у свою чергу, зумовлювалося варіативністю підходів до побудови державної системи в Україні. Регіональні особливості мовної ситуації та попередній досвід "розв'язання" мовного питання мали безпосередній вплив на його роль в українському державотворчому процесі ХХ ст. Декілька спроб українізаційної політики, здійснені у 1917–1930 рр., мали певні відмінності через політичні сили, які їх реалізовували. Наслідки заходів, спрямованих на зміну сфери використання української мови, значною мірою обумовили регіональні етномовні розбіжності. Це одначе не зменшило політичної цінності української мови як консолідаційного чинника українського державотворення та ретранслятора національної ідентичності.

Основними джерелами із проблеми мовного питання в українському державотворчому процесі ХХ ст. стали законодавчі акти, зокрема конституції та їхні проекти, закони доби Української революції та Радянської України, які стосувалися використання української й інших мов у державі, а також мемуарна література та публіцистичні праці сучасників, зокрема акторів, які безпосередньо впливали на політичні рішення щодо державної мовної політики [3; 10; 11–14; 17; 22; 25; 29; 31; 32].

Питання, пов'язані з вивченням мовного чинника у процесах державотворення, є предметом зацікавленості широкого кола дослідників гуманітарних наук. Оскільки огляд наукових здобутків із цієї теми виходить за межі цієї розвідки, звернімо увагу лише на праці, які розкривають етнODEMOГРАФІЧНИЙ аспект проблеми [9; 18; 26; 27], а також на монографічні дослідження, які можна вважати певними історіографічними віхами [7; 16; 20; 21; 35]. Із них варто виокремити колективні праці "The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective" [38] та "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки" [30].

Мета статті – з'ясування ролі та значення мовного чинника у процесі українського державотворення в період Української національної революції 1917–1921 рр. і радянської доби. Аналіз державної мовної політики, мовної ситуації, даних переписів щодо мови дозволяє з'ясувати значення й особливості мовного чинника в українському державотворенні, дати відповіді на питання, чи є мова ефективним засобом збереження ідентичності та чи виконує вона політичну об'єднавчу роль.

На початку ХХ ст. мовна ситуація в Україні мала суттєві локальні особливості, що визначалися етнона-

ціональною політикою держав, до складу яких входили українські землі. Політичні традиції Австро-Угорщини гарантували широкі можливості функціонування української мови на тих землях України, що перебували у її складі. Визнання де-факто української мови як самостійної та скасування обмежувальних заходів останньої третини ХІХ ст. у 1905 р., підкріплені також революційними здобутками 1905–1907 рр. у правовій сфері, сприяли певному розширенню використання української мови в межах Російської імперії.

Певна лібералізація правового режиму, у якому функціонувала українська мова на теренах Російської імперії, не означала швидкого поліпшення її фактичного статусу. Про це свідчить, зокрема, незначне зростання кількості найменувань українськомовних видань, порівняно з публікаціями іншими мовами. Так, у 1911 р. кількість українськомовних книжкових видань склала 242 позиції, тоді як польськомовних – 1664. Кількість українськомовних періодичних видань також значно поступалася кількості російськомовних (13 проти 226) [38, р. 71]. Лише у 1919 р. кількість українських назв газет перевищила російські, однак у подальшому співвідношення знову змінилося на користь останніх [35, с. 116–118].

У період формування української модерної нації саме мовний чинник визначав самобутність та окремішність українців, відмінність їх від сусідніх народів. Як зазначав М. Грушевський, "мові зобов'язана Україна, тим що українофільство не обмежилось збиранням творів народної творчості, складанням граматик і словників, а перейшло у справжнє національне відродження" [6, с. 346]. Як цілком слушно зауважує П. Серіот, "національні мови не є власне даністю, але вони самі сконструйовані як частина ідеологічної роботи національного будівництва" [38, с. 210–211].

1917 р., з утворенням Української Центральної Ради, створив нові можливості для розвитку української мови, стосовно якої в органах влади УНР використовували поняття офіційна мова або офіційно-урядова мова [7, с. 57]. Проект Конституції УНР 1917 р. не фіксував питання української мови [32, с. 5–11]. Загалом, у період Центральної Ради українська мова отримала підтримку для її використання в діловодстві, культурно-освітній і науковій сферах. Українською мовою видавали законодавчі документи, здійснювалися заходи для заміни російської преси українською, було видано циркуляр губернським і повітовим комісарам щодо переладу на українську документації та здійснення написів і вивісок українською мовою [32, с. 181–182]. 24 березня 1918 р. УЦР прийняла Закон "Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері" [32, с. 229].

Розпочата діями Української Центральної Ради політика українізації наукового й освітнього життя мала продовження в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського. У деяких документах уряду Скоропадського українську мову було визначено як державну. Продовжувала працювати Правописна комісія при Міністерстві освіти, очолювана А. Кримським. Термінологічна комісія здійснювала напрацювання в напрямку розроблення української термінології. Було видано накази, які передбачали широке використання української мови в адміністративній сфері [7, с. 63–64]. Ще одним кроком на шляху до українізації за доби Української революції став прийнятий у 1918 р. Закон "Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії і географії України по всіх середніх школах".

Статус української мови як державної визначав і ухвалений Директорією Закон "Про державну мову в Українській Народній Республіці" від 1 січня 1919 р., який зобов'язував використовувати українську мову в армії, флоті, в урядових і громадських установах. Ця послідовність мовної політики Директорії простежується і в Проекті Основного державного закону Української Народної Республіки 1920 р., який також визначав українську мову як державну, і передбачав її виняткове використання під час нарад Державної ради, вживання як внутрішньої, так і зовнішньої урядовою мовою [28, с. 137, 140].

Революційні події й інші політичні потрясіння традиційно впливають на повсякденні практики та часто вимагають від пересічної особи прийняти ту чи іншу сторону, зробити певний вибір. У мемуарній літературі неодноразово зустрічаються рефлексії представників російськомовної суспільно-політичної еліти із приводу лінгвістичної та культурної приналежності. Як приклад, наведемо запис зі щоденника В. Вернадського, датований квітнем 1918 р.: "З Ніночкою, коли гуляю, розмовляю українською. Я відчуваю, що роблю успіхи. Я відрізняюся від своїх політичних однодумців тим, що вважаю відродження української мови дуже великим позитивним явищем" [3, с. 72]. У науковця викликала подив та ситуація, за якої частина знайомих йому українців "прийняли російську мову як ірландці англійську і російську культуру як рідні, але водночас і відчувають свою відособленість, і своє (тобто українців) значення у створенні російської мови і російської культури" [3, с. 72].

Очевидно, подібні рефлексії були характерні і для представників значно ширших суспільних кіл. Прикладом може бути постать Г. Міловського, колишнього царського офіцера, вихідця з типової зросійщеної міщанської родини Києва. На хвилі визвольних змагань він почав вважати себе українським націоналістом, розмовляв українською мовою "де і коли хотів", співав українських пісень [36, с. 266–267]. У 1926–1927 і 1930–1931 рр. він потрапив під репресії, був засланий до таборів. Близькі вважали, що Г. Міловський "не без диавола в українському питанні", водночас його рідні сестри, які в повсякденному спілкуванні використовували російську, себе вважали "киянками, потім – українками, але однозначно не росіянками" [36, с. 267].

Мовну політику Західноукраїнської Народної Республіки можна схарактеризувати як виважену, толерантну, базовану на політичному досвіді періоду Австро-Угорщини й спрямовану на врахування інтересів представників усіх національних груп, які проживали на її території. Закон Української Національної Ради від 15 лютого 1919 р. "Про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств у

Західній області Української Народної Республіки" визначав державний статус української мови та гарантував можливість національним меншинам вільне використання рідної мови у відносинах з державною владою, громадськими і державними установами [22, с. 92]. Прийнятий 13 лютого 1919 р. Закон "Про основи організації шкільництва на Західній Області Української Народної Республіки", визначав українську як мову урядування і мову викладання в усіх державних школах, й передбачав право представникам національних меншин на здобуття освіти рідною мовою [5, с. 39].

Мовна політика українських урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. позначилася такими досягненнями як закріплення на законодавчому рівні державного статусу української мови, українізаційними заходами – спробами ведення українською мовою діловодства, збільшення ваги української мови в адміністративній, освітній, науковій, книговидавничій сферах, розширенні кількості заходів із популяризації української мови. У цей період були напрацьовані принципи демократичної й толерантної етномовної державної політики.

Як подальшу еволюцію мовної політики доби визвольних змагань можна вважати осмислення місця й ролі української мови у проєктах відновлення незалежності України в епоху, визначену подіями Другої світової війни. Одним зі свідчень політичної ваги української мови в державотворенні стала діяльність Сойму Карпатської України, який розпочав роботу 15 березня 1939 р. Серед затверджених ним законодавчих положень було визначено українську мову як державну, разом із прийняттям національного прапора, гербу і гімну [4, с. 88].

У формуванні соціального статусу української мови за радянської доби простежується фактично підхоплена від Російської імперії теза про важливість існування єдиного російськомовного простору, цього разу задля побудови "радянської людини в радянському суспільстві". Процеси русифікації, які охопили український мовний простір у Радянській Україні, мають чимало спільного з мовною політикою імперії Романових другої половини XIX ст., а українська мова впродовж усього XX ст. мала значну цінність у суспільно-політичному дискурсі.

Загальносоюзна політика коренізації початку 1920-х рр., яка була вимушеною поступкою більшовицької влади національним рухам, в Україні реалізовувалась, як "політика українізації". Упродовж 1920-х рр. вийшли численні директиви й постанови, які стосувалися використання та вивчення української мови в державних установах та освітніх закладах. Так, у липні 1923 р. Радою Народних Комісарів УСРР було видано Декрет "Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ" [34, с. 112], а 1 серпня 1923 р. вийшла Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови". Ця Постанова передбачала переведення державних відомств на українськомовне діловодство, а знання української мови стало обов'язковим для державних службовців. Для вивчення української мови співробітниками радянських установ планували організувати короткотермінові (3 місяці) і довготермінові (9 місяців) курси [22, с. 106–109]. У серпні 1925 р. було затверджено "Програму української мови курсів українознавства по державних установах УСРР на 1925 рік", яка передбачала ознайомлення курсантів із творами української літератури авторства Т. Шевченка, В. Винниченка, І. Франка, В. Сосюри й ін. [29, с. 16–18]. Усі рекомендовані праці з української

мови, навчальні посібники, таблиці українського правопису і правила були опубліковані у 1924–1925 рр.

Маючи на меті вкорінення радянської влади, "політика українізації" була покликана налагодити комунікацію з українським населенням і активно реалізовувалась в адміністративному, партійному, культурно-освітньому житті республіки. Керівником українізації владного апарату виступав Л. Каганович, який у 1927 р. українською виголошував свою доповідь перед Центральним Комітетом [24, с. 199].

Українізація принесла важливі здобутки: було опубліковано підручники і граматики української мови, термінологічні словники з різних наукових галузей, доповнений словник української мови Б. Грінченка, а також було затверджено Український правопис 1928 р. ("харківський" або "скрипниківський"). Зросла питома вага українців у складі КП(б)У і ЛКСМУ, збільшилася кількість українськомовних шкіл, технікумів, дитячих будинків. Українізаційні заходи торкнулися театрального мистецтва, кіноіндустрії. Поступово збільшувалися наклади українськомовних газет і наукових видань, зокрема технічної літератури. Багато праць, виданих у роки "українізації" і нині є вагомими здобутками в різних галузях. Також розроблялися заходи українізації армії (в 1924 р. вийшла перша українська червоноармійська читанка "Червона зброя", почали виходити газети "Червона армія", "Червоноармієць") [30, с. 157].

Варто, однак, зазначити, що українізація не мала своїм наслідком переосмислення сформованих ще за імперських часів кліше, які стосувалися українських культур. Навпаки, у художніх творах, призначених для широких верств населення, поширювався стереотипний образ українця як хитрого, але недолугого, а інколи і схильного до зловживання алкоголем сільського мешканця. Саме такими були зображені герої українського кінофільму "Черевички" (1928; режисер П. Чардинін), основою якого є перероблений сюжет гоголівської "Ночі перед Різдом". Режисер Є. Деслав (Слабченко), який організовував покази українського кіно в Парижі, у листі до Всеукраїнського фотокіноуправління з обуренням називав "Черевички" глумом над українським селянином і "малоросійською халтурою" [33, арк. 18]. Він протиставляв цю стрічку створеному в Німеччині фільму "Тарас Бульба" (1924; режисери В. Стрижевський і Й. Ермольєв).

У середовищі більшовицької партійної еліти не було одностайності щодо термінів, перспектив і кінцевої мети політики коренізації. Однак остаточне утвердження при владі Й. Сталіна призвело до згорання цієї політики та поступового наростання русифікаторських тенденцій, на тлі посилення репресій проти української інтелігенції та національного свідомості більшовиків (зокрема, торкнулися вони й наркомів освіти О. Шумського та М. Скрипника). У республіці відбулося зростання впливу російської мови, якій пропаганда надавала особливий статус мови міжнародного спілкування. Перегляду зазнав український правопис, а під заборону потрапило багато наукових і навчально-методичних видань з української мови [20, с. 43–44]. Незважаючи на всі ці негативні явища, попередні успіхи українізації мали настільки потужний ефект, що згорнути їх миттєво було фактично неможливо. Тож цілком виправдано можна говорити про довге відлуння мовної українізації, яке відіграло неабияку роль у подальших державотворчих процесах.

Саме це довге відлуння можна вважати однією з ключових причин розгортання "українізації знизу" як своєрідного морального руху опору тоталітарній системі з боку освічених кіл українського суспільства в роки деста-

лінізації. У цей період значно зріс інтерес до української мови, про що свідчить виникнення гуртків студентської та учнівської молоді для її вивчення [19]. Пошуки розширення можливостей функціонування української мови призводили до спроб втілення різноманітних творчих і наукових проєктів, спроб відстоювання під час публічних заходів і на сторінках періодичних видань. Так, автор статті в журналі "Комуніст України" виступав за розширення прав української мови у всіх сферах життя республіки [21, с. 26]. 1963 р. відбулась конференція в Київському університеті, під час якої критично було обговорено стан функціонування української мови [31, с. 18].

У часи "відлиги" в УРСР зросла кількість українськомовних періодичних видань і наукових публікацій. Було розпочато видання "Українського історичного журналу", журналів "Народна творчість та етнографія", "Економіка Радянської України", "Радянське право". Було видано "Українську радянську енциклопедію", "Історію Української РСР", "Історію української літератури" тощо. Серед фахових видань, підготовлених і виданих у цей період, з'явилася, наприклад, праця М. Бернштейна, присвячена журналу "Основа" й українському літературному процесу кінця 1850–1860-х рр. [2]. Важливо відзначити, що певне розширення сфери функціонування української мови не ініціювалося державою. Ситуацію доби "відлиги" можна порівняти з періодом після 1905 р., коли в загальній атмосфері обмеженої лібералізації політичні кола були змушені запліщувати очі на прояви відродження української культури. Навпаки, здійснювалися замасковані під демократизацію заходи, які насправді спрямовувалися на посилення русифікації населення СРСР. Саме так можна оцінювати освітню реформу 1958–1959-х рр., яка насамкінець призвела до скорочення кількості шкіл з українською мовою навчання. Закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти Української РСР" від 17 квітня 1959 р. передбачав можливість вибору батьками мови навчання для своїх дітей, керуючись особистими переконаннями, уподобаннями, міркуваннями престижності або перспектив. Унаслідок такої мовної політики в освітній сфері, як зазначає М. Парахіна, "мова титульної нації квазісуверенної Української РСР могла вивчатися або не вивчатися в російських та інших (нечисленних) національних школах республіки лише за бажанням, тобто факультативно/необов'язково" [23, с. 142].

Сприйняття як нижчого, порівняно з російською, соціального статусу української мови в суспільній свідомості частини населення радянської України зумовлювалося мовною політикою правлячих кіл. Навішування ярликів ("петлюрівська", "мова Бандери", "теляча мова", "хохлацька" тощо), сприяння фольклоризму (так званої "шароварщини") і перетворенню української культури на "провінційний етнографічний заповідник" – усе це культивувало сприйняття української мови як архаїчної "мови села" на противагу російській як "мові міста". Пропаганда фактично втілювала ідею меншовартості української мови, часто надаючи їй рис комічності в медіапросторі, який мав масовий вплив на радянських громадян (класичним прикладом цього можна вважати гумористичний дует "Тарাপунька і Штепсель").

Однак у колах української інтелігенції вираження протесту проти тоталітарної системи все ж таки звучало українською. Етапною стала поява праці І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", на сторінках якої невідпавало багато уваги було приділено саме мовному питанню. Помічено, що для шістдесятників питання

мови, серед іншого, було виявом протесту проти колективізму, питанням творчої індивідуальності, адже "російська мова сприймалася як мова бюрократії, мова яка використовувалась для маскування реальності", українська ж мова виявилася "потужним засобом у боротьбі проти культурного збіднення радянської стандартизації" [38, с. 250, 266].

Окремі діячі, виховані в російськомовному середовищі, почали свідомо переходити на українську мову спілкування. Серед них був Л. Плющ, для якого мовне питання стало одним із чинників становлення української ідентичності. Зі слів самого Л. Плюща, "українцем остаточно" він став, коли в бібліотеці Академії наук у відповідь на прохання передати книжку почув зневажливе: "А по-людськи ти вмієш розмовляти?" [17, с. 185].

Варто зазначити, що мовна політика, яку проводила радянська влада, не призвела до тотальної русифікації населення УРСР, хоча її результати в цьому напрямку досить помітні за даними переписів. Чисельність російськомовного населення впродовж 1959–1989 рр. зросла у всіх регіонах [27, с. 264], і, якщо станом на 1926 р. 94,1 % українців назвали українську мову рідною, то у 1989 р. ця цифра знизилася до 87,7 % [26, с. 45]. Дані переписів засвідчують, що найбільш інтенсивно процеси мовної асиміляції українського населення розгорталися в містах, особливо у великих агломераціях і обласних центрах. Мешканці сіл краще зберігали мову, навіть етнічні росіяни в селах іноді українізувалися. Водночас, спостерігалися суттєві регіональні відмінності. Значно активніше процес русифікації проходив у Донецькій і Луганській областях.

Представники інших етнічних груп в Україні також зазнали впливу русифікації [26, с. 45], але вибір ними мови спілкування залежав від різних чинників і не обов'язково він робився на користь російської. Висновки, до яких прийшла С. Деркач, досліджуючи демографічні процеси населення Київщини, засвідчують, що за даними перепису 1959 р., наприклад, у Макаріському районі Київської області, представники неукраїнської етнічної групи "рідною як мову не своєї національності вважали українську – 2 %, а російську – 0,5 %". Українську для спілкування обрала значна частина поляків (97,5 %) і болгар (75 %) [9, с. 139].

Проте, з кожним десятиліттям реалізація радянської етномовної політики призводила до поглиблення процесу русифікації. Як таких перешкод для спілкування, законодавчих заборон на використання української мови в УРСР не було. Навпаки, українська мова користувалася формальним статусом, закріпленим законодавчо. Уже Конституція УСРР 1929 р. визначала рівноправність мов усіх національностей, які проживають на території республіки й можливість вживати рідну мову в усіх сферах (розд. 20) [14]. Конституція 1978 р. визначала можливість навчання у школі рідною мовою, рівність громадян перед законом незалежно від мови [13]. Ухвалені в роки "перебудови" зміни і доповнення до Конституції УРСР від 27 жовтня 1989 р. передбачали викласти ст. 73 у такій редакції: "Державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова" [11]. Це ж підтверджував прийнятий 28 жовтня 1989 р. Закон "Про мови в Українській РСР" [12], який дослідники називають компромісним і таким, що відповідав політичним вимогам часу його прийняття [37, с. 23].

Водночас, радянські правлячі кола проводили системні заходи, спрямовані на практичне посилення ролі саме російської мови. Ідеться, зокрема, про прийняту в

1978 р. Постанову Ради Міністрів СРСР "Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках". Її продовженням стала Постанова Ради Міністрів Української РСР 1978 р. "Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР", відповідно до якої передбачалось збільшення накладів літератури для дітей російською мовою, введення з 1980/81 навчального року вивчення російської мови у загальноосвітніх школах з українською мовою навчання з першого класу [25].

На рубежі 1970–80-х рр. у Радянській Україні склалася ситуація, коли можна було повністю обійтися без знання української мови, оскільки загалом нав'язувалася престижність російської і саме її використання дозволяло швидко просуватися кар'єрними сходами, виходити на загальнорадянський рівень особистісної реалізації. Потужними інструментами русифікації були освіта, наука, збройні сили, засоби масової інформації (телебачення, радіо, видавнича діяльність). Мовна політика призвела до масового білінгвізму серед населення УРСР, який був притаманний більшості представників неросійських народів Радянського Союзу. Говорячи в термінології М. Фуко, такі структури як школа, армія, охорона здоров'я, промислове виробництво та пенітенціарна система вирішальним чином впливали на формування ідентичності, а саме ці сфери були переважно російськомовними. Саме такий шлях русифікації через базові інститути виявився значно ефективнішим за царську політику прямих заборон і правових утисків. Наслідки цієї політики значною мірою відчуються й нині: хоча Декларація про державний суверенітет України 1990 р. окреслила, що республіка забезпечує "функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя" [8], а 10 стаття Конституції України 1996 р. проголосила, що "державною мовою в Україні є українська мова" [15] різні проблеми державної мовної політики в Україні залишаються досі нерозв'язаними.

Отже, у процесах українського націє- і державотворення ХХ ст. українська мова мала принципову політичну цінність, вона відігравала важливу роль чинника консолідації та самобутності українського народу, дозволяла зберігати й ретранслювати "українську" політичну свідомість за різних державно-політичних режимів, причому здебільшого в умовах асиміляційної політики. Цілком очевидно, що в сучасних умовах етномовна політика України має спрямовуватися на посилення об'єднаної ролі української мови, заохочення її використання для представників усіх етносів і національних груп, підвищення престижу української, зокрема, у сфері політичної культури.

Подальші дослідження мовного чинника в українському державотворенні можуть зосереджуватися на комплексному вивченні історико-демографічних і соціокультурних процесів у широкому хронологічному зрізі, наприклад, особистих причин вибору мови спілкування в містах/селах, у регіонах із населенням, яке переважно володіє кількома мовними компетенціями. Поглиблення вимагає також вивчення практик використання української мови серед посадовців високого рівня в Україні за радянської доби в позаукраїнізаційний період.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950–1960-х рр. / О. Г. Бажан // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 147–159.
2. Бернштейн М. Д. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50–60-х років ХІХ ст. / М. Д. Бернштейн. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 216 с.

3. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 / В. И. Вернадский. – Киев: Наук. думка, 1994. – 270 с.
4. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення / С. Віднянський // УІЖ. – 2019. – №2. – С. 67–93. – DOI: 10.15407/uij2019.02.067
5. Гаврецька М. Й. Законодавче закріплення правового статусу української мови в нормативних актах ЗУНР / М. Й. Гаврецька // Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис. – 2012. – № 3. – С. 36–41.
6. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – Санкт-Петербург: Типография Товарищества "Общественная польза", 1904. – 382 с.
7. Данилевська О. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / О. Данилевська. – Київ: [б. в.], 2009. – 176 с.
8. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 року [Електронний ресурс] // Верховна рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
9. Деркач С. Демографічні процеси населення Київщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / С. Деркач. – Київ: КИМУ, 2017. – 278 с.
10. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. – 330 с.
11. Закон Української радянської соціалістичної республіки "Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української РСР" від 27 жовтня 1989 року [Електронний ресурс] // Верховна рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11>
12. Закон Української радянської соціалістичної республіки "Про мови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 року [Електронний ресурс] // Верховна рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>
13. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної республіки 1978 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>
14. Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29>
15. Конституція України від 28 червня 1996 року. [Електронний ресурс] // Верховна рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
16. Куць О. М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження / О. М. Куць, В. В. Заблоцький. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 300 с.
17. Леонід Плющ. Вибране. У карнавалі історії. Свідчення / Л. Плющ. – Київ: ФАКТ, 2002. – 632 с.
18. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) : монографія / Р. М. Лозинський. – Львів: Вид. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 502 с.
19. Лук'яненко О. В. Мовне питання у середовищі освітан УРСР часів деєталізації / О. В. Лук'яненко // Сумська старовина. – 2012. – № 36–37. – С. 72–82.
20. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – Київ: Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім. Тараса Шевченка – Видавничий дім "КМ Академія", 2004. – 163 с.
21. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
22. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1994. – 559 с.
23. Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (З історії мовної проблеми) / М. Б. Парахіна // УІЖ. – 2014. – №4. – С. 128–146.
24. Плохій С. Загублене царство. Історія "руського мира" з 1470 року до сьогодні / С. Плохій. – Харків: Бібколектор, 2019. – 308 с.
25. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 2 листопада 1978 р. № 518 "Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР" [Електронний ресурс] // Верховна рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-п>
26. Романцов В. О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок ХХІ століття) / В. О. Романцов. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 184 с.
27. Склад В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етно-мовні наслідки російщення / В. Склад. – Київ: Вид. центр "Просвіта", 2008. – 392 с.
28. Тищик Б. До питання про маловідомий проект Конституції Української Народної Республіки 1920 р. / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 134–145.
29. Українізація радянських установ. Декрети, інструкції і матеріали. – Харків: [б. в.], 1925. – 26 с.
30. "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В. А. Смолія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
31. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / за ред. Л. Масенко. – Київ: Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім. Тараса Шевченка, Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 399 с.
32. Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах.. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – Київ: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 423 с.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, фонд 1238, оп.1, спр. 184, 1 травня – 31 грудня 1930 р., 408 арк.
34. Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали / Ю. Шаповал. – Київ ; Львів: Україна модерна, Укр. Пропілеї, 2017. – 742 с.
35. Шевельов Ю. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус / Ю. Шевельов. – Нью-Йорк: Сучасність, 1987. – 296 с.
36. Шевченко Т. "С самого раннього віку виховувала я свого сина в комуністическом и революционном духе": київські обивателі в лещатах радянської держави / Т. Шевченко // Живучи в модерному місті. Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть. – Київ: Дух і літера, 2016. – С. 253–280.
37. Ялова О. В. Мовна політика в Україні в контексті законопроектів про мову / О. В. Ялова // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – 1 (102). – С. 21–28.
38. The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective / Ed. by Michael S. Flier and Andrea Graziosi. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017. – 625 p.

References

1. Bazhan, O. (2008). Strengthening Resistance to Russification Policy in Ukrainian SSR in the 2nd half of 1950's – 1960's. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 147–159. [in Ukrainian].
2. Bernshtein, M. (1959). *The Magazine "Osnova" and Ukrainian Literary Process of the late 1850's – 1860's*. Kyiv: Academy of Sciences of Ukrainian SSR Publishing. [in Ukrainian].
3. Vernadski, V. (1994). *Diaries of 1917–1921*. Kyiv: Scientific Thought. [in Russian].
4. Vidnianskyi, S. (2019). Carpathian Ukraine as a Stage of Ukrainian State-building. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 67–93. DOI: 10.15407/uij2019.02.067 [in Ukrainian].
5. Havretska, M. (2012). Legislative Consolidation of the Legal Status of Ukrainian Language in the Laws of the West Ukrainian People's Republic. *Journal of Kyiv Law University*, 3, 36–41. [in Ukrainian].
6. Hrushevskyi, M. (1904). *Essays of the History of Ukrainian People*. Saint Petersburg: Common Benefit Typography. [in Russian].
7. Danyilevska, O. (2009). *Language in Revolution and Revolution in Language: Language Policy of the Central Council, Hetmanate, Directorate of the Ukrainian People's Republic*. Kyiv: [s. n.]. [in Ukrainian].
8. Declaration of State Sovereignty of Ukraine. (1990). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> [in Ukrainian].
9. Derkach, S. (2017). *Demographic Processes in Kyiv Region in the 2nd half of the 20th – early 21st centuries*. Kyiv: Kyiv International University. [in Ukrainian].
10. Dziuba, I. (2005). *Internationalism of Russification?* Kyiv: Kyiv Mohyla Academy. [in Ukrainian].
11. Law of Ukrainian Soviet Socialist Republic "On the Amendments and Additions to the Constitution". (1989). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11> [in Ukrainian].
12. Law of Ukrainian Soviet Socialist Republic "On the Languages in Ukrainian SSR". (1989). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> [in Ukrainian].
13. The Constitution (Basic Law) of Ukrainian Soviet Socialist Republic. (1978). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09> [in Ukrainian].
14. The Constitution (Basic Law) of Ukrainian Soviet Socialist Republic. (1929). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29> [in Ukrainian].
15. The Constitution of Ukraine. (1996). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> [in Ukrainian].
16. Kuts, O. & Zablotskyi, V. (2007). *Language Policy in Ukraine: Analysis and Implementation*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].
17. Pliushch, L. (2002). *Selected Works. In the Carnival of History. Statements*. Kyiv: Fact. [in Ukrainian].
18. Lozynskyi, R. (2008). *Language Status in Ukraine: Social and Geographic Approach. A Monograph*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University Press. [in Ukrainian].
19. Lukianenko, O. (2012). Language Issue among the Educators of the Ukrainian SSR during de-Stalinization. *Sumy Antiquity*, 36–37, 72–82. [in Ukrainian].
20. Masenko, L. (2004). *Language and Society. Postcolonial Dimension*. Kyiv: Enlightenment. [in Ukrainian].
21. *Language Status in Ukraine: between Conflict and Consensus*. (2008). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. [in Ukrainian].

22. *National Relations in Ukraine during the 20th century. Documents and Materials*. (1994). Kyiv: Scientific Thought. [in Ukrainian]
23. Parakhina, M. (2014). Features of Russification in the Ukrainian SSR of the 2nd half of 1950's – 1st half of 1960's. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 128-146. [in Ukrainian]
24. Plokhii, S. (2019). *Lost Kingdom. A History of "Russian World" from 1470 to the Present*. Kharkiv: Bibcollector. [in Ukrainian]
25. Act of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 518: "On Measures to Further Improve the Study and teaching of the Russian Language in the Ukrainian SSR" (1978, November 2). *Supreme Council of Ukraine. Legislation of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-n> [in Ukrainian]
26. Romantsov, V. (2003). *Population of Ukraine and Its Native Language during the Soviet Rule and Independence (20th – Early 21st centuries)*. Kyiv: Olena Telih Publishing. [in Ukrainian]
27. Skliar, V. (2008). *Ethnic Structure of Ukrainian Population of 1959-1989: Ethnic and Language Consequences of Russification*. Kyiv: Enlightenment. [in Ukrainian]
28. Tyshchuk, B. (2013). Little-known Draft Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1920. *Bulletin of Lviv University. Legal Series*, 57, 134-145. [in Ukrainian]
29. *Ukrainization of Soviet Institutions. Acts, Instructions and Materials*. (1925). Kharkiv: [s. n.]. [in Ukrainian]
30. Smolii, V. (Ed.). (2003). *"Ukrainization" of the 1920's-1930's: Prerequisites, Achievements, Lessons*. Kyiv: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian]
31. Masenko, L. (Ed.). (2005). *Ukrainian Language in the 20th Century: History of Linguicide*. Kyiv: Enlightenment. [in Ukrainian]
32. *Ukrainian Central Council. Documents and Materials*. Vol. 2: December 10, 1917 – April 29, 1918. (1997). Kyiv: Scientific Thought. [in Ukrainian]
33. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 1238, list. 1, file 184, May 1 – December 31, 1930. 408 sheets.
34. Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shumskyi. Life, Destiny, Unknown Documents: Research, Archival Materials*. Kyiv-Lviv: Ukraine Modern. [in Ukrainian]
35. Sheveliov, Yu. (1987). *Ukrainian Language in the 1st half of the 20th century (1900-1941)*. New York: Modernity. [in Ukrainian]
36. Shevchenko, T. (2016). "From an early age I raised my son in a communist and revolutionary spirit": Kyiv Residents in the Claws of Soviet State. In *Living in the Modern City. Kyiv of the late 19th – Mid 20th century*. Kyiv: Spirit and Letter. Pp. 253-280. [in Ukrainian]
37. Yalova, O. (2017). Language Policy in Ukraine in the Context of Language Bills. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1(102), 21-28. [in Ukrainian]
38. Flier, M. & Graziosi, A. (Eds.). (2017). *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Надійшла до редколегії 05.08.21

O. Kazakevych, Dr. Habil. (History), Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

LINGUISTIC ISSUE IN THE UKRAINIAN STATE-BUILDING OF THE 20TH CENTURY

The article highlights an importance of the language for the survival of the Ukrainian national identity as well as its role in the state-building processes of the 20th century. The author analyzes the state policy towards Ukrainian during the National revolution of 1917-1921 and Soviet period. It is stated, that the linguistic policy of the Ukrainian authorities in 1917-1921 included acceptance of Ukrainian as a state language, its popularization and implementation in document flow, public administration, education, science and publishing. The linguistic policy of the state based itself on the ethnic tolerance and democratic principles. In search for support of the wider circles of the Ukrainian society, the Soviet regime, established in the early 1920ties, had to adopt the policy of "Ukrainization". During the next decade the sphere of the Ukrainian language use expanded significantly. However, the Ukrainization appeared to be only a short-term solution. In the early 1930ties the Bolshevik ruling elite abandoned the policy of Ukrainization, while the leading Ukrainian administrators and public figures that supported this policy were repressed. At the same time, even the short-term Ukrainization of the 1920ties – early 1930ties was fruitful enough. It had a longue durée that fueled Ukrainian national identity during the periods that followed. In the years of de-Stalinization Ukrainian intellectuals searched for the possible ways to increase the usage of the Ukrainian language. They fulfilled numerous artistic and research projects and backed the rights of the Ukrainian language publicly.

It is important to note that the linguistic policy of the Soviet authorities presumed the support of the Russian language in all spheres of the social life. This policy was implemented through the state institutions, such as schools, universities, scientific centers, mass media, armed forces, health care, and prison system. As a result, Ukrainian was widely treated as a language of the lower status (Ukrainian as a 'rural language' in contrast to the Russian as an 'urban language') and bilingualism flourished among the population of Ukraine. The population censuses of 1926, 1959 and 1989 clearly demonstrate the effectiveness of this policy. Nevertheless, it never resulted in total Russification of the Ukrainian population. The Ukrainian language maintained its relevance for Ukrainian nation and state building of the 20th century. It continued to contribute in national consolidation and allowed to preserve the Ukrainian political identity, even despite the assimilation policy provided by the central authorities.

Key words: state-building, nation-building, Ukrainian language, identity, linguistic policy, Ukrainization, Russification, political relevance.

УДК 94(48):930.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.5>В. Кухта, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІРНІСТЬ КАНОНІЧНОГО ПОРЯДКУ РОЗТАШУВАННЯ ЧАСТИН "МОЛОДШОЇ ЕДДИ" З ПОГЛЯДУ СПРИЙНЯТТЯ ЦІЛІСНОСТІ ТВОРУ

Присвячена малодослідженому з історичного погляду джерелу історії скандинавських країн періоду Середньовіччя. Об'єкт дослідження – "Молодша Едда". Проведення ґрунтовного вивчення цього джерела відкриває широкий простір для реконструкції ментальності та релігійного світосприйняття скандинавів дохристиянської епохи, а також допомагає встановити і простежити взаємозв'язки та взаємовпливи між язичницьким і християнським способом мислення.

Питання розташування частин "Молодшої Едди" є принциповою проблемою, яка допомагає реконструювати та дослідити не лише явні аспекти світосприйняття й релігійних уявлень скандинавів у дохристиянську епоху, а й зрозуміти хід думок і роздумів середньовічного ісландського знатного та вченого діяча. Глибокий сенс, який закладено в наповнення кожної частини, дає розуміння про те, що література високо цінувалася як засіб впливу та "політизований акт".

Наведені у статті аргументи, спираючись на проведені дослідження, виступають на захист канонічного розташування частин "Молодшої Едди", адже саме таке розташування пов'язує твір однією цілісною логічною лінією. "Молодша Едда" – унікальний приклад літературного джерела, чиї структурні елементи зв'язані один з одним не явно, змістовно, а більш глибинно, контекстуально та стилістично. Що, у свою чергу, робить його унікальною пам'яткою середньовічної літератури.

Ключові слова: Прозова Едда, Молодша Едда, Сноррі Стурлусон, Ісландія XIII століття, скандинавська міфологія, джерелознавчий огляд.

Серед корпусу джерел з історії скандинавських країн періоду середньовіччя окреме місце займають джерела, що висвітлюють релігійні уявлення скандинавів, їхню ментальність і культуру. На відміну від саг, які зосереджують свою увагу на політичній, економічній і повсякденній історії, цей корпус джерел майже не торкається цих сфер, у зв'язку з чим користувалась меншою увагою істориків. "Молодша Едда" входить до цієї групи джерел і є однією з основних літературних пам'яток, яка є не лише надбанням середньовічної літератури, а й джерелом, із якого ми черпаємо інформацію про релігійні уявлення, культуру й ментальність дохристиянської Скандинавії.

Рішенням, яке спонукало Сноррі Стурлусона створити "Молодшу Едду", можна назвати поступовий занепад скальдичної поезії, а також поступове посилення християнської церкви на території Ісландії. У своїй книзі за 2005 р. Маргарет Ключі Росс присвячує цілий розділ "впливу християнського світу" на скальдичну поезію [18, р. 114–141]. Це показує, як християнство після 1000 р., тобто після навернення Ісландії, починає безпосередньо впливати на літературу та культуру. Між тим авторка говорить, що дохристиянська поезія могла бути модифікована християнським впливом, що могло стати додатковим стимулом для Сноррі для збереження першопочаткового культурного тла Ісландії.

Ще одне рішення подати міфологічні розповіді та історію (у праці "Коло земне") певним чином можна розглядати як своєрідну пропаганду. Зокрема "цитовання скальдичних віршів у джерелах XIII ст. є надзвичайно політизованим актом" [8, р. 238]. І як зазначає Петер Штрошнайдер, Перелік скальдів також свідчить про взаємозв'язок між поетикою та політикою XIII ст. [20, р. 66]. Як вказував Герд Вольфганг Вебер, вирішальним завданням будь-якого середньовічного вченого було не розмежування факту та вигадки, а приписування розповіді певного значення в межах конкретних історичних реалій [23, р. 147]. Риторичні навички оповідача залежали від встановлення "істини" в конкретній ситуації, що робить "Молодшу Едду" важливим твором не лише з літературної, а й з історичного погляду.

Варто говорити про наявність певної лакуни в історіографії, яка стосується означеної теми. Питання про порядок розміщення частин "Молодшої Едди" ґрунтовно порушувалося лише в 1940 р. Еліасом Вессеном, який

поставив під сумнів коректність класичного порядку, взятого з рукописів джерела, і висунув власну теорію щодо розміщення частин [24]. Надалі увага науковців, зокрема Ентоні Фолкеса [9], Маргарет Ключі Росс [19], Петера та Урсули Дронке [7], акцентувалася на змісті й дослідженні конкретних частин "Молодшої Едди", а не ґрунтовному аналізі всієї структури твору загалом.

Спробу спростувати теорію Вессена у 2017 р. зробив Геймір Пальссон [16]. Проте у своїй статті він лише наводить аргументи про те, чому, на його думку, теорія Вессена неправильна, водночасу не пропонує власної концепції та не акцентує увагу на класичному порядку розміщення частин "Молодшої Едди".

Саме тому актуальність теми статті полягає в новизні дослідження, яке акцентує увагу на доведенні коректності класичного порядку розміщення частин "Молодшої Едди". Проведення ґрунтовного вивчення джерела відкриває перед нами широкий простір для реконструкції ментальності та релігійного світосприйняття скандинавів дохристиянської епохи, а також допомагає встановити і прослідкувати взаємозв'язки та взаємовпливи між язичницькою та християнською ментальністю.

Достеменною відповіді на питання, що об'єднує ці частини в єдиний твір, немає. Зараз досить важко прослідкувати за ходом думок Сноррі та зв'язати їх одна з одною, здавалось, абсолютно різні речі. Однак усе ж таки у класичному порядку прослідковується своя логіка, і метою наукової статті є доведення, чому саме про цей порядок можна говорити як про канонічний і першопочатково закладений автором. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання багатьох завдань: розгляд опонуючої концепції, висунутої Еліасом Вессеном, проведення детального внутрішнього джерелознавчого огляду "Молодшої Едди" та дослідження, як пов'язані між собою чотири частини, із яких вона складається.

Огляд кожної частини "Молодшої Едди" дозволяє зрозуміти сенс, який було закладено під час їхнього написання, і розглядаючи кожну частину окремо, можливо побачити та прочитати цілісну структуру всього тексту. Саме тому стаття зосереджена на детальному джерелознавчому огляді кожної з частин "Молодшої Едди".

Досліджувати текст "Молодшої Едди" фахівці почали лише на початку XX ст. Видатними дослідниками давньо-

скандинавської літератури в цей період, безумовно, були Еліас Вессен, Сіґурдур Нордаль і Фіннур Йоунссон.

Фіннур Йоунссон перш за все відомий своєю перекладацькою діяльністю. Зокрема у своїй праці "Норвезько-ісландська поезія", яка стала виданням усього корпусу скальдичної поезії у двох частинах, наводяться тексти рукописів (перша частина) і нормалізовані тексти з перекладом на данську (друга частина) [11]. Однак окрім перекладацької діяльності Фіннур Йоунссон відомий своєю працею "Давньонорвезька та давньоісландська літературна історія", у якій проведене детальне дослідження історії давньоскандинавської літератури [12].

Сіґурдур Нордаль був філологом і дослідником історії літератури. Він зіграв важливу роль у формуванні теорії, що ісландські саги були творами окремих авторів. Більшою мірою увага цього дослідника була зосереджена на дослідженні саг, однак праця "Сноррі Стурлусон" зосереджена на особистості, власне, Сноррі Стурлусона, політичному та культурному тлі Ісландії першої половини XIII ст. [15]. Також у цій праці вперше висувається думка про те, що "Молодша Едда" була створена як реакція на поширення впливів іноземних культур і християнства, які загрожували поетичній традиції, яку потрібно було зберегти.

Еліас Вессен теж був філологом і лінгвістом, який переважно займався дослідженнями історії шведської мови. Проте також він відомий і як дослідник скандинавської міфології й літератури. Зокрема він займався дослідженням "Молодшої Едди" та є автором концепції, яка критикує класичний порядок розміщення її частин. У своєму "Вступі до Королівського кодексу "Молодшої Едди" він пропонує власне бачення розміщення її частин, намагаючись пов'язати їх одна з одною змістовно [24].

Початку XX ст., коли почалося активне дослідження скандинавської літератури, характерне філолого-лінгвістичне спрямування досліджень у галузі історії літератури та мов. Щодо стану дослідження "Молодшої Едди" натеper, то варто зазначити, що досі це джерело розглядається філологами, лінгвістами та дослідниками історії й еволюції мови. Помітний внесок у вивчення цього питання зробили Геймір Пальссон, Маргарет Ключні Росс, а також Ентоні Фолкес.

Геймір Пальссон у своїй статті "Роздуми щодо створення Прозової Едди Сноррі Стурлусона" піддає критиці теорію Еліаса Вессена. Він наводить аргументи, які заперечують концепцію Вессена, яка, за його словами, "була домінуючою протягом семи десятиліть" [16, р. 191]. Водночас Пальссон не висуває власної концепції й не пропонує свій погляд на питання розташування частин "Молодшої Едди". Проте його стаття є цінною тим, що він першим серед сучасних дослідників робить спробу проаналізувати й заперечити теорію Вессена.

Маргарет Ключні Рос є сучасною дослідницею історії скандинавської літератури. Зокрема праця "Історія давньоскандинавської поезії та поетики" зосереджує свою увагу на типології скандинавської поезії, зовнішніх впливах на поезію й поетику та як вони видозмінювалися під цими впливами [18]. Авторка проводить ґрунтовний аналіз змін у скандинавській поезії, досліджуючи їхні причини. В іншій праці, "Давня ісландська література та суспільство", розглядається вплив літератури на суспільство та її значення в ньому [19]. Розглядається соціальна роль скальдів, і зокрема, наводяться аргументи на підтримку тези Сіґурдура Нордаля про те, чому Сноррі важливо було зберегти для нащадків принципи та саму скальдичну поезію.

Щодо Ентоні Фолкеса, то він відомий як дослідник скандинавської літератури, а також перекладач "Молодшої Едди" англійською мовою. Зокрема саме його переклад Списку віршованих форм використовувався для ознайомлення з цією частиною. Ураховуючи складну специфічність тексту, яка полягає в неможливості його коректно перекласти з мови оригіналу, через те що собою Список віршованих форм є збірником скальдичних віршів, які наочно демонструють різні поетичні форми та розміри та є неперекладними на інші мови, переклад Ентоні Фолкеса – це перш за все переклад прозового коментаря, у якому залишений оригінал віршів, смисловий переклад яких здійснений у прозовій формі і залишений під оригіналом кожного конкретного вірша [21].

Щодо стану дослідження зазначеної проблематики на радянському та пострадянському просторі, то тут серед знакових дослідників варто згадати Михайла Івановича Стеблін-Каменського.

М. І. Стеблін-Каменський займався проблемами мовознавства та лінгвістики, звертаючи виключну увагу на скандинавські мови. Більша частина доробку цього дослідника стосується питань морфології, фонології, лінгвістики й історії мов. Проте на радянському просторі він був першим, хто також звертався до проблеми дослідження скандинавської літератури. Його праця "Світ саги. Становлення літератури" є першою російськомовною працею, яка зосереджена на дослідженні розвитку літератури (на прикладах родових саг) через призму зміни менталітету людей [3]. Зосереджуючи основну увагу своїх літературознавчих досліджень на сагах, М. І. Стеблін-Каменський був автором вступу до "Молодшої Едди", переклад якої був здійснений під його редакцією [4]; [1].

Класичний порядок розміщення частин "Молодшої Едди", Пролог – Видіння Гюльві – Мова поезії – Список віршованих форм, зберігся в рукописах, у яких це джерело дійшло до нашого часу. Усі чотири частини твору, розміщені таким чином, здаються ніяк не пов'язаними одна з одною, а отже, навряд чи можна говорити про те, що вся робота в цілому несе якийсь один сенс і переслідує якусь одну конкретну мету. Більше того, всі частини "Молодшої Едди" виступають цілісним окремим закінченим твором, кожен із яких несе своє певне смислове навантаження.

Питання про коректність порядку розташування частин "Молодшої Едди" в рукописах уперше науково було порушено в 1940 р. Еліасом Вессеном. У своєму вступі до факсимільного видання Gks 2367 4to він пропонує наступний порядок їхнього розміщення: Список віршованих форм – Мова поезії – Видіння Гюльві – Пролог [24].

Суто з концептуального погляду подібний порядок справді є логічним: Список віршованих форм – хвалебна пісня на честь норвезьких правителів, яка до того ж ілюструє все розмаїття форм і метрики скальдичної поезії. Мова поезії продовжує заданий ритм і в підручнику для молодих скальдів, у якому зібрані пояснення, що таке кеннінг та гейті, а також наводяться їхні приклади та історії походження. Ураховуючи, що багато кеннінгів бере свій початок із міфів, Сноррі у Мові поезії наводить багато міфологічних і легендарних історій. Однак усі їх вмістити у підручнику в нього не виходить, через що він пише Видіння Гюльві, цілком присвячене викладенням міфології. Ну і врешті-решт Пролог стає завершальною частиною для того, аби певним чином виправдатися перед церквою за язичницький твір, у якому не прославляється християнський бог.

Концепція Вессена знайшла широку підтримку серед науковців (зокрема серед сучасних дослідників, цю

теорію підтримує Маргарет Ключі Росс [18, р. 163]]. Згідно з нею, одна частина твору впливала з іншої і так пов'язувала, наче ланцюг, між собою їх усі в одну роботу. Однак влучно зазначив Геймір Пальссон, кажучи: "Автор, представлений у баченні Вессена, схожий на сучасного письменника, що сидить за столом; для такого автора було б природно почати із загального плану Едди як естетичного цілого. ... Загальна картина образу Сноррі, яку ми зустрічаємо в науковій літературі, – це геній, якого легко порівняти з авторами саг. Здається, часто забувають, що Видіння Гюльві – це колекція міфів і міфологічної інформації, яка впродовж століть була частиною усних знань суспільства, і що Мова поезії була першою спробою систематично зібрати в письмовій формі ряд знань, які раніше вважалися необхідними для поетів (принаймні ще з IX ст.) у географічній зоні, відомій як *dönsk tunga*, тобто місцевості, де люди розмовляли норвезькою мовою і складали поезію цією мовою" [16, р. 194]. Ця теза нагадує про те, що Сноррі, автор XIII ст., значно відрізняється від автора в розумінні Еліаса Вессена, через що з великою обережністю можна говорити про те, що сідаючи за першу частину свого твору, Сноррі точно знав, про що буде писати в подальшому.

Окрім різниці ментальності діяча XIII ст. та науковця XX ст., постає ще дві не менш логічні проблеми: текстуально існує невідповідність між історіями, зокрема Мови поезії та Видіння Гюльві, і між собою всі чотири частини пов'язані досить умовно. Список віршованих форм і Пролог взагалі здаються найбільш недоречними частинами цілого твору. Між ними самими не існує ніякого зв'язку, ані логічного, ані контекстуального, ані тематичного, так само як і з іншими частинами "Молодшої Едди" вони ніяк не пов'язані. Навіть якщо дотримуватись теорії Вессена і повірити, що Сноррі створював кожну з частин для пояснення й поглиблення попередньої, усе одно буде виникати потреба в тому, аби знайти зв'язок між кожною частиною твору й цілісністю його композиції.

Проте між усіма частинами існує дуже мало зв'язку, і зокрема Видіння Гюльві та Мова поезії будуються на двох дуже різних корпусах матеріалів – міфологічному та поетичному. Немає очевидних вказівок на те, що автор планував Мову поезії під час складання Видіння Гюльві або навпаки. Усі частини роботи представлені як самодостатні завершені твори, які ніяк не корелюються один з одним, через що теорія Вессена ставиться під сумнів. Для того, щоб зрозуміти, чому вони об'єднані в одну роботу, ще й з конкретною послідовністю розміщення, варто більш детально розглянути кожну з частин "Молодшої Едди".

Відкриває "Молодшу Едду" Пролог, який складається з п'яти глав. У ньому йдеться про походження світу та асів, зазначається, що раніше бог був лише один, але люди його забули, через що й виникло багатобожжя. Аси (боги) ж зображуються автором як вихідці з Трої, які тікали з неї через "Країну Турків" і звідти потрапили до Швеції [1].

Перш за все, існує декілька значних контекстуальних розбіжностей між Прологом і, зокрема, Видінням Гюльві. Так, у Пролозі Один називається правителем, який прийшов із Трої до Країни Турків, а звідти – в Сігтун, у Швецію. У Видінні Гюльві ж Один одразу називається одним із богів. Далі Пролог намагається виправдати походження багатьох язичницьких релігій тим, що "люди забули бога", але у подальших частинах роботи ця теза ніяк не розвивається і не використовується.

Окрім цього, є згадка Трої та спроби провести генеалогію скандинавських богів із неї. Такий прийом – явно середньовічна латинська традиція, яка була загалом чужою для усної ісландської традиції [9, р. 62]. Імовірно, для її написання Сноррі послуговувався "Сагою про троянців" – ісландським перекладом "Історії падіння Трої", що цілком корелюється з тим, що свою юність він провів під крилом Йона Лофтсона в Одді – тогочасному ісландському центрі культури та освіченості [9, р. 60]. Цілком імовірно, що в Одді Сноррі мав доступ до праць континентальних європейських письменників, а тому мав хоча б загальне уявлення про латинську традицію.

Пролог фігурує у двох із чотирьох основних рукописів "Молодшої Едди", через що він все ж таки визнається частиною твору, незважаючи на своє цілком християнське спрямування, абсолютно не характерне для інших частин роботи. Пояснити таку вставку намагається, зокрема, Фолкес: "Безсумнівно, один із його [Сноррі] мотивів включити Пролог... мав уникнути критики, що його історії небезпечні для [християнської] ортодоксальності ... Ця стурбованість чітко викладена в так званому Пролозі" [8, 286]. Однак ця теза не є цілком переконливою, враховуючи що зміст інших частин "Молодшої Едди" ніяк не стосується релігії та релігійності ні у язичницькому, ні тим паче у християнському вияві.

Якщо Сноррі справді ставив собі за мету виправдатися перед церквою за свій "єретичний" твір, то чому, у такому разі, лише побіжно, поспіхом згадав про християнського бога тільки у Пролозі. Читаючи "Молодшу Едду" далі, особливо ті її частини, які цілком і повністю ґрунтуються на язичницьких міфах, ми не знаходимо жодного засуджуючого слова чи підкреслено зневажливого тону, із яким християнські автори зазвичай писали про поганські вірування та історії.

Ентоні Фолкес висловлюється в іншій своїй праці [9, р. 62], що Пролог – майстерний теоретичний виклад походження язичницьких релігій. Теологічний початок, короткий виклад географії, посилання на Трою зрештою повертають читача до манери та стилю викладу латинських праць. Так автор демонструє рівень власної освіченості, і хоча його історію Трої, викладену у Пролозі, неможливо навіть порівняти з оригінальною історією Гомера, усе ж таки сама наявність згадки про це має показати, що навіть у далекій Ісландії латинська освіченість була доступною. Водночас Сноррі не перетворюється на схоластичного вченого, залишаючи свій неповторний суто ісландський стиль викладу [9, р. 74]. Проте, очевидно, вставка подібного характеру мала певним чином зблизити "латинського" читача і твір, написаний у далекій Ісландії, відірваній від загального європейського культурного життя. Однак вся структура й наповнення трьох інших частин "Молодшої Едди" вказують на те, що твір призначався для ісландців і знайомих зі скандинавською культурою читачів. Виходячи з цього, Пролог, на перший погляд, виглядає дивно й недоречно. Проте тут варто звернути увагу не стільки на зміст Прологу, скільки на манеру його написання.

Пролог має стилістичний сенс, а не текстуальний. Створюючи Пролог, Сноррі намагався наслідувати популярний у Європі стиль. Враховуючи тісні зв'язки з норвезьким королівським двором, він точно знав про набуття популярності європейської літератури. Важко сказати, звичайно, що вся "Молодша Едда" спрямовувалася на норвезьку знатну аудиторію, однак цілком можливо, що Сноррі саме на неї й орієнтувався.

Структура Прологу, його наявність і перше місце серед усіх частин Едди стають виправданими. Скоріш за

все, Сноррі ставив собі за мету звернути увагу на явище, що поступово відживало своє, тобто на скальдичну поезію, але "модною" літературною формою.

Видіння Гюльві, у якому легендарний шведський конунг Гюльві (який називається перед своїми співрозмовниками іменем Ганґлері) розмовляє із трійцею богів Високим, Рівновисоким і Третім, і боги розповідають йому про те, як виник світ, які були боги та чим вони були відомі тощо. Видіння Гюльві складається з 54 розділів, які цілком присвячені викладам міфів про язичницьких богів [1].

Видіння Гюльві від першого до останнього розділу присвячене язичницьким історіям та опису язичницького світосприйняття. Сноррі не принижує та відкрито не критикує історії, які описує, так само як і не намагається провести ніякі аналогії з християнством. Уся частина Видіння Гюльві більше схожа на простий художній твір, обрамленням якого є діалог між Гюльві та Одінном (Високий, Рівновисокий та Третій – гейті Одіна, які згадуються в переліку Промовах Грімніра, однієї з пісень "Старшої Едди", та цитуються у 20 розділі Видіння Гюльві [1]), у той час як головною темою виступає послідовний і структурований виклад скандинавської міфології.

Існує дискусія навколо наповнення Видіння Гюльві. Енн Хольтсмарк вважає, що структура та наповнення Видіння Гюльві мали чіткий християнський вплив у тому, що Сноррі, описуючи всі міфи, як би намагався виправдатися перед церквою за те, що він пише. Через це лейтмотивом Видіння Гюльві є певна "демонізація" зображуваних фігур і подій та їхнього засудження [10]. Петер та Урсула Дронке, а також їхню думку поділяє Відар Пальссон, навпаки вважають, що на зміст і манеру викладу тексту християнство жодним чином не впливало. Сноррі усвідомлював, що він пише не християнські речі, але він ставив собі за мету зобразити міфологічні події та постаті й зафіксувати їх саме так, як це сприймала ісландська спільнота до часів прийняття християнства [7, p. 153; 17, p. 126].

Видіння Гюльві викликає багато запитань і суперечок насамперед через те, що справді досить дивно бачити серед прикладів середньовічної літератури повністю зосереджений на міфології твір. І якщо з Мовою поезії та Списком віршованих форм усе ще більш-менш зрозуміло, урахувуючи специфіку цих частин, про яку зазначатиметься нижче, то Видіння Гюльві значно відрізняється за своїм змістом від усіх прикладів традиційної середньовічної літератури.

Слово "ginning", яке є складовою частиною назви Gylfaginning (де "Gylfa" – родовий відмінок імені конунга Гюльві), основним своїм значенням, згідно зі словником, має "обман", "шахрайство" [5]. Виходячи з цього, існують намагання зв'язати не випадковий вибір слова для назви цієї частини із самим її змістом. Весь сюжет Видіння Гюльві – це розмова Гюльві із трійцею богів, яка закінчується тим, що вся ця бесіда була лише видінням, міражем, який головний герой побачив, і насправді всього цього не було.

Насправді, ми не можемо сказати, що Сноррі закладав у свій текст бажання показати, що "всього цього не було". Проте, опираючись на сюжет та специфічний заголовок цієї частини, зокрема Ян-Александр ван Наль висловлюється про те, що подібна композиція, сюжет, назва та втілення тексту було завуальованою спробою догодити церкві [13]. Тобто розвиваючи цю тезу, можна говорити про те, що у перелік усіх міфів, зображених у Видінні Гюльві, які врешті-решт закінчуються, розсіюючись наче примара, було закладено на-

магання показати хибність язичницької віри та її "примарність" порівняно з "істинною" вірою.

Однак, на думку Дронке та Пальссона, які виступають в опозицію до цього аргументу [7]; [16], теза, висловлена ван Налем, є неправильною. Вони вважають, що Сноррі писав Видіння Гюльві без спроб будь-яким чином догодити церкві, і це, скоріш за все, справді так. Ще у 1950 р. Баєтє поставив під сумнів питання, чи могла коли-небудь така схема розповіді вберегти Сноррі від церковної критики, якби були причини для такого занепокоєння [6, s. 20]. За його словами, використання прийому видіння було нічим іншим як просто літературним засобом, що дозволяв Гюльві зустріти "божественну" трійцю поза будь-якою історичною сферою [6, s. 36]. Більше того, продовжуючи цю думку, Ян де Фріз стверджував, що іменник "ginning" не обов'язково повинен перекладатися як "обман", принаймні не у прямому значенні обману [22].

Проте не варто відкидати певний християнський вплив на деякі змістові елементи тексту. Їх варто розглядати скоріше як прояв християнської свідомості автора. Ідеться про такі елементи як наявність трійці (Високий, Рівновисокий та Третій) і при цьому триєдність бога у цій трійці (вище вже зазначалося, що Високий, Рівновисокий та Третій – імена Одіна); божественне одкровення про створення та кінець світу тощо; а також менш очевидні паралелі, наприклад, в історії потопу, який стався після вбивства велетня Іміра, кров якого затопила весь світ і лише один велетень Берґельмір зміг врятуватися [1]. Хоча подібність у рівній мірі завжди супроводжується несхожістю, тому християнські запозичення – не більше ніж аналогії між міфологією та християнськими історіями.

Ситуація з аналогіями в цьому контексті може бути досить неоднозначною. З одного боку, Сноррі використовує їх для християн, щоб полегшити їм сприйняття свого тексту та/або певною мірою підкреслити, що язичницькі вірування ісландців були чимось схожими на християнство, далеким відгомном ідеї, висунутої у Пролозі, і яка, можливо, може поєднувати ці, на перший погляд, абсолютно різні частини одна з одною, що колись люди поклонялись одному богу, але потім про це забули і почали поклонятись багатьом богам.

З іншого боку, зворотна теза теж має право на існування. Незважаючи на те, що в першій половині XIII ст. Ісландія була повністю хрещена, а шанування язичницьких богів навіть вдома було заборонено законом, усна традиція була досить сильна та займала високі позиції. Міфи ходили в народі без усіляких перешкод. І використовуючи християнські запозичення на звичних усній традиції розповідях, Сноррі певною мірою міг переслідувати і дидактичну мету поширення та полегшення сприйняття вже християнської міфології.

Можна стверджувати, що Сноррі знав про те, що пише не християнський твір. Однак, будучи за світосприйняттям християнином, навіть абсолютно язичницькі історії він свідомо чи несвідомо пропускає через християнську ментальність. Через це у Видінні Гюльві язичницька мудрість виходить обмеженою. Високий, який відповідає на питання Гюльві про те, хто переживе Раґнарёк, кінець світу, урешті-решт перериває діалог словами: "І якщо ти станеш розпитувати далі, не знаю, звідки чекати тобі відповідь, бо не чув я, щоб кому-небудь розказали більше про долі світу. Вдовольняйся тим, про що дізнався" [1]. Тобто не лише язичницький конунг виявляється не до кінця освіченим, а й язичницький бог досягає кінця у своїх знаннях і не знає, що

буде далі. Язичницька мудрість, таким чином, досягає кінця та вичерпує себе, поступаючись місцем всеосяжній мудрості християнській [13, р. 132].

Це точка, у якій концепція аналогії розкриває свої можливості. Детально розглянувши суперечку, стає очевидним, що саме Гюльві мав вказати на подібність і несхожість між християнською вірою та язичницькою релігією. Його завдання – ставити правильні запитання, тобто запитання, які, з одного боку, дають змогу добре структурувати міфологічні розповіді, а з іншого – дають підказки для їхньої оцінки з погляду віруючого християнина [13, р. 131].

Все вищезазначене допомагає встановити зв'язок і з Прологом, і з Мовою поезії, що прослідковується у спробі поговорити про актуальні теми сучасною мовою. Якщо Мова поезії – це спроба зупинити занепад чи принаймні залишити в пам'яті нащадків скальдичну поезію, то Видіння Гюльві – певний синтез ісландської традиції та християнства, який з одного боку покликаний зберегти цю саму традицію, а з іншої – полегшити перехід і прийняття християнства.

Мова поезії складається з 89 розділів і розказує читачеві про різні види кеннінгів – різновид складної метафори, який зазвичай складався із двох і більше слів, які опосередковано описували предмет, явище чи людину; і гейті – синонімічні імена або назви для явищ, предметів чи людей. Окрім згадок про декілька видів кеннінгів, Мова поезії наводить їхній вичерпний список, а також міфологічні або героїчні пояснення їх походження [1].

Структурно Мова поезії менш цілісна, ніж Видіння Гюльві, але змістове наповнення при цьому не втрачається. У прямому сенсі Мову поезії можна назвати посібником для молодих скальдів про те, як використовувати кеннінгі й гейті та звідки вони походять [4].

Починається Мова поезії як розмова між морським велетом Егіром та богом поезії Брагі. Егір ставить Брагі запитання про способи вираження у поезії. Однак цій бесіді між двома богами присвячено лише сім перших розділів з 89. Далі ж автор наче забуває про першопочатковий формат викладення матеріалу і починає вести оповідь від свого імені, однак продовжуючи нерівномірно "запитання-відповіді". Із 80 розділу й до кінця питання вже взагалі не ставляться, і виклад тексту набуває вигляду простої фактології [1].

Повертаючись до дискусій щодо Прологу і його характерно латинського викладу, у Мові поезії ми знову повертаємось до помітних західноєвропейських впливів на її стилістику. Поезія скальдів за часів життя Сноррі (середина XIII ст.) поступово починає втрачати популярність та відходити у минуле [4]. Сноррі був одним із останніх скальдів, більше того, він був одним із найбільш освічених і поважних діячів свого часу. Звичайно, він не міг не спостерігати сумну тенденцію, яка, очевидно, його турбувала. Через це, не дивно, що Сноррі врешті-решт зробив із Мови поезії майже типовий посібник для майбутніх молодих скальдів. Сучасною мовою про актуальні проблеми – та сама мотивація, що й у Пролозі та Видінні Гюльві.

Однак перш ніж Сноррі переходить до такого формату, він частково використовує той самий прийом, що й у Видінні Гюльві: для пояснення деяких особливо складних кеннінгів він послуговується міфологічними оповідями, які вводить у розповідь теж шляхом "запитання-відповідь", що певним чином ріднить Мову поезії з попередньою частиною не змістовно, але структурно. До того ж джерела цих міфів ті ж самі, що й у Видінні Гюльві – поезія скальдів, героїчні сказання, едичні піс-

ні тощо. Проте на відміну від Видіння Гюльві міфи Мови поезії все ж таки не основа, на якій базується вся ця частина, а лише обрамлення, яке до того ж досить нерівномірне: на початку твору міфи йдуть фактично один за одним, але чим ближче до кінця наближається твір, тим менше подібних вставок можна спостерігати [1].

Більше того, окрім суто міфологічних оповідей у Мові поезії Сноррі також використовує історії про легендарних героїв, зокрема про Грольфа Жердинку, Ніфлунгів (праобраз Нібелунгів), млин Гротті й деякі інші. Героїчним оповідям присвячені розділи від 46 до 62. Остання героїчна вставка присутня у названому 62 розділі, де пояснюється значення кеннінгів для слів "битва" та "зброя": "Битву називають "негодою або бураном Г'яднінгів", а зброю – "вогнем або лозинами Г'яднінгів" [1]. І після цього аж до кінця Мови поезії ми не спостерігаємо жодних вставок [1].

Кеннінг сам по собі досить специфічне явище. Левова частка поезії скальдів складається саме з них, а тому є досить складною для сприйняття та перекладу. Мова поезії з одного боку стає для нас безцінним ключем для розуміння та інтерпретації кеннінгів, але з іншого – Сноррі не ставить собі за мету провести детальний аналіз і класичну класифікацію всіх видів кеннінгів, їхнього походження, логічних визначень тощо [4].

У заключній частині Мови поезії значну увагу Сноррі приділяє також гейті. Гейті – поетична заміна імені синонімами, близькими за значенням словами або іншими власними іменами. У поезії скальдів гейті використовувалися також досить часто і у великих кількостях, адже допомагали варіювати наповнення кеннінгу, залишаючи незмінним його зміст [4]. Гейті досить складні для коректного та адекватного перекладу, але це не стосується власних імен, які піддаються транслітерації. Однак зрозуміти їхній сенс і наповнення читачеві все одно складно не лише через обмеженість розуміння давньоісландської мови, але й через те, що символізм, який вкладався в ці імена, натеper майже повністю втрачений.

З одного боку помітна недбалість у передачі інформації, якщо Сноррі ставив собі за мету справді написати підручник скальдичної майстерності. Проте з іншого – ми не можемо бути впевнені, що він ставив собі таку мету. Як уже зазначалося, поезія скальдів поступово відходила в минуле. Сноррі очевидно це розумів. І вся його Едда – більшою мірою спроба зафіксувати і не втратити культурні надбання, характерні Ісландії. У такому випадку складно говорити, чи вважав він за доцільне дійсно створювати навчальний посібник, чи, можливо, просто хотів зафіксувати найважливіші аспекти скальдичного мистецтва. Так, Мова поезії не перетворилася на покрокову інструкцію як написати вірш, але вона залишила більш-менш розлоге пояснення та перелік основних кеннінгів і гейті, які можна використовувати під час складання вірша. До того ж конкретно метриці та віршованим розмірам присвячена остання частина "Молодшої Едди" – тому Сноррі не було потреби повторюватися ще раз.

Структура Мови поезії є абсолютно вичерпною, якщо зважати на те, що Сноррі ставив собі за мету не навчити майбутніх скальдів, а зберегти саму сутність рідного йому мистецтва. І вона ж, врешті-решт, є тією ланкою, яка пов'язує між собою Пролог і Видіння Гюльві.

Останньою і найбільш складною для дослідження частиною "Молодшої Едди" є Список віршованих форм. Більшу частину нього складає перелік віршованих форм і розмірів. Список складається зі 102 віс (строф), які ілюструють нову форму чи розмір. Водночас під

розміром розуміються не лише метричні, а й стилістичні відмінності між віршами [21].

Сноррі проявляє неабияку майстерність, адже окрім ілюстрації поетичних форм він зв'язує всі вірші між собою, утворюючи тим самим хвалебну пісню на честь короля Гакона та ярла Скулі. Спочатку він прославляє Гакона, потім Скулі, а потім їх обох. Однак окрім цього, він супроводжує вірші прозовим коментарем, яким пояснює те, що зображує у віршах. Проте коментар надзвичайно обмежений і ближче до кінця частини взагалі зникає.

Список віршованих форм – єдина частина, яка має більш-менш конкретне датування. Виходячи зі змісту та очевидного характеру хвалебної пісні, скоріше за все дана частина була написана по свіжих спогадах від поїздки до Норвегії [2]. Однак тим не менш стверджувати, що саме Список віршованих форм був написаний найпершим і поклав початок усій Едді, ми не можемо. Проте здається, все ж таки він був написаний як мінімум раніше Мови поезії саме через те, що в Мові поезії Сноррі досить розслаблено робить виклад тонкощів скальдичного мистецтва, зачіпаючи лише тему кеннінгів та гейті. Проте його розташування наприкінці всього твору здається найбільш обґрунтованим.

Саме Список віршованих форм має бути завершальною частиною "Молодшої Едди", тому що цілком імовірно, що Сноррі розраховував, що "цільовою аудиторією" його твору буде норвезький двір. Наявність хвалебної пісні на честь короля та його родича, який був при ньому регентом до досягнення повноліття та найвпливовішою особою, мала, звичайно, полестити їм, а також певною мірою підігріти інтерес і змусити звернути увагу на весь твір. Розміщення ж такої пісні в кінці теж було своєрідним структурним елементом інтриги.

Отже, доцільно говорити про коректність канонічного порядку розміщення всіх частин "Молодшої Едди". Незважаючи на стилістичні, текстуальні та змістовні розбіжності, всі чотири частини тонко пов'язані одна з одною спільною ідеєю та сенсом, які формують цілісну структуру твору.

Тепер складно говорити про те, чи саме так Сноррі розмістив частини свого твору, чи це зробили пізніші переписувачі, але в будь-якому випадку порядок, який дійшов до нашого часу, не позбавлений логічного сенсу. Це справді досі дискусійне питання, яке й надалі буде породжувати суперечки та різні концепції, адже все, що залишається сучасним дослідникам, – робити припущення при відсутності стовідсоткових підтверджень тієї чи іншої теорії.

Для істориків питання розташування частин "Молодшої Едди" – принципова проблема, яка допомагає реконструювати й дослідити не лише явні аспекти світосприйняття та релігійних уявлень скандинавів у дохристиянську епоху, а й допомагає зрозуміти хід думок середньовічного ісландського знатного та вченого діяча. Глибокий сенс, який закладено в наповнення кожної частини, дає розуміння про те, що література високо цінувалася як засіб впливу та "політизований акт".

"Молодша Едда" – унікальний приклад літературного джерела, чий структурні елементи зв'язані один з одним не явно, змістовно, а більш глибинно, контекстуально та стилістично, що у свою чергу робить його унікальною пам'яткою середньовічної літератури.

Список використаних джерел

1. Младшая Эдда / Перевод О. А. Смирницкой // Северная слава. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://norroen.info/src/snorra/>
2. Saga об исландцах / пер. с древнеисл. яз. А. В. Циммерлинга // Северная слава. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://norroen.info/src/samtid/islandinga/ru.html>

3. Стеблин-Каменский М. И. Мир саги. Становление литературы / М. И. Стеблин-Каменский // Ульвдалир. Эпоха викингов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ulfdalir.ru/literature/284>
4. Стеблин-Каменский М. И. Снорри Стурлусон и его "Эдда" / М. И. Стеблин-Каменский // Северная слава. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norroen.info/src/snorra/stk.html>
5. An Icelandic-English Dictionary [Online] // Germanic Lexicon Project. – URL: http://www.germanic-lexicon-project.org/texts/oi_cleasbyvigfusson_about.html
6. Baetke, W. Die Götterlehre der Snorra-Edda / W. Baetke. – Berlin: Akademie Verlag, 1950. – 68 s.
7. Dronke, U.; Dronke, P. The prologue of the Prose Edda. Explorations of a Latin background / U. Dronke; P. Dronke // Sjötiú ritgerðir, helgaðar Jakobi Benediktssyni / Ed. E. G. Pétursson, J. Kristjánsson. – Reykjavík: [s.n.], 1977. – Pp. 153–176.
8. Faulkes, A. Pagan Sympathy: Attitudes to Heathendom in the Prologue to Snorra Edda / A. Faulkes // Edda. A Collection of Essays / Ed. R. J. Glendinning, H. Bessason. – Manitoba: [s. n.], 1983. – Pp. 283–314.
9. Faulkes, A. The Source of Skáldskaparmál: Snorri's Intellectual Background / A. Faulkes // Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages. – Tübingen: [s. n.], 1993. – Pp. 59–76.
10. Holtsmark, A. Studier i Snorres Mytologi / Anne Holtsmark. – Oslo: [s. n.], 1964. – 86 s.
11. Jónsson, F. Den norsk-islandske skjaldedigtning. København og Kristiania: Gyldendal, Nordisk forlag, 1912–1915.
12. Jónsson, F. Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie. København: G.E.C. Gads Forlag, 1920–1924.
13. Nahl, J. A. van. The Skilled Narrator. Myth and Scholarship in the Prose Edda / J. A. van. Nahl // Scripta islandica. – 2015. – № 66. – S. 123–143.
14. Nardal, G. The contemporary sagas and their social context / G. Nardal // Old Icelandic literature and society. – 2000. – № 42. – Pp. 221–241.
15. Nardal, S. Snorri Sturluson / S. Nardal. – Reykjavík: [s. n.], 1920. – 266 s.
16. Pálsson, H. Reflections on the Creation of Snorri Sturluson's Prose Edda / H. Pálsson // Scripta islandica. – 2017. – № 68. – S. 189–233.
17. Pálsson, V. Pagan mythology in Christian society / V. Pálsson // Gripla. – 2008. – № 19. – Pp. 123–155.
18. Ross, M. C. A History of Old Norse Poetry and Poetics / M. C. Ross. – Cambridge: D. S. Brewer, 2005. – 283 p.
19. Ross, M. C. Old Icelandic Literature and Society / M. C. Ross. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 338 p.
20. Strohschneider, P. Situationen des Textes. Okkasionelle Bemerkungen zur 'New Philology' / P. Strohschneider // Zeitschrift für deutsche Philologie. – 1997. – № 116. – Pp. 62–86.
21. Sturluson Snorri. Edda / Snorri Sturluson. – London: J. M. Dent, 1995. – 285 p. – URL: <http://vsnrweb-publications.org.uk/EDDArestr.pdf>
22. Vries, J. de. Ginnungagap / J. de Vries // Acta Philologica Scandinavica. – 1930. – № 5. – Pp. 41–66.
23. Weber, G. W. Synkretische oder ästhetische Wahrheit? Zur Methodenkritik in der Saga-Forschung / G. W. Weber // Skandinavistik. – 1987. – № 11/2. – S. 141–148.
24. Wessén, E. Introduction to Codex Regius of the Younger Edda / E. Wessén. – Copenhagen: [s. n.], 1940. – Pp. 5–32.

References

1. Younger Edda. Translated by O. Smirnickya. (n.d.). *North Glory*. URL: <http://norroen.info/src/snorra/> [In Russian]
2. Íslendinga Saga. Translated by A. Cimmerling. (n.d.). *North Glory*. URL: <http://norroen.info/src/samtid/islandinga/ru.html> [In Russian]
3. Steblin-Kamenskij, M. (n.d.). World of Saga. Origin of Literature. *Age of Vikings*. URL: <http://ulfdalir.ru/literature/284> [In Russian]
4. Steblin-Kamenskij, M. (n.d.). Snorri Sturluson and his Edda. (n.d.). *North Glory*. URL: <http://norroen.info/src/snorra/stk.html> [In Russian]
5. An Icelandic-English Dictionary. (n.d.). *Germanic Lexicon Project*. URL: http://www.germanic-lexicon-project.org/texts/oi_cleasbyvigfusson_about.html
6. Baetke, W. (1950). *Die Götterlehre der Snorra-Edda*. Berlin: Akademie Verlag.
7. Dronke, U. & Dronke, P. (1977). The prologue of the Prose Edda. Explorations of a Latin background. In: E. G. Pétursson & J. Kristjánsson (Eds.), *Sjötiú ritgerðir, helgaðar Jakobi Benediktssyni*. Reykjavík: [s. n.]. Pp. 153–176.
8. Faulkes, A. (1983). Pagan Sympathy: Attitudes to Heathendom in the Prologue to Snorra Edda. In: R. J. Glendinning & H. Bessason. *Edda. A Collection of Essays*. Manitoba: [s. n.]. Pp. 283–314.
9. Faulkes, A. (1993). The Source of Skáldskaparmál: Snorri's Intellectual Background. *Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages*. Tübingen: [s. n.]. Pp. 59–76.
10. Holtsmark, A. (1964). *Studier i Snorres Mytologi*. Oslo: [s. n.].
11. Jónsson, F. (1912–1915). *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. København og Kristiania: Gyldendal, Nordisk forlag.
12. Jónsson, F. (1920–1924). *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*. København: G.E.C. Gads Forlag.
13. Nahl, J. A. van. (2015). The Skilled Narrator. Myth and Scholarship in the Prose Edda. *Scripta islandica*, 66, 123–143.

14. Nordal, G. (2000). The contemporary sagas and their social context. *Old Icelandic literature and society*, 42, 221-241.
15. Nordal, S. (1920). *Snorri Sturluson*. Reykjavik: [s. n.].
16. Pálsson, H. (2017). Reflections on the Creation of Snorri Sturluson's Prose Edda. *Scripta islandica*, 68, 189-233.
17. Pálsson, V. (2008). Pagan mythology in Christian society. *Gripla*, 19, 123-155.
18. Ross, M. C. (2005). *A History of Old Norse Poetry and Poetics*. Cambridge: D. S. Brewer.
19. Ross, M. C. (2000). *Old Icelandic Literature and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Strohschneider, P. (1997). Situationen des Textes. Okkasionelle Bemerkungen zur 'New Philology'. *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 116, 62-86.
21. Sturluson Snorri. (1995). *Edda*. London: J. M. Dent. URL: <http://vsnrweb-publications.org.uk/EDDArestr.pdf>
22. Vries, J. de. (1930). Ginnungagap. *Acta Philologica Scandinavia*, 5, 41-66.
23. Weber, G. W. (1987). Synkretische oder ästhetische Wahrheit? Zur Methodenkritik in der Saga-Forschung. *Skandinavistik*, 11/2, 141-148.
24. Wessén, E. (1940). *Introduction to Codex Regius of the Younger Edda*. Copenhagen: [s. n.]. Pp. 5-32.

Надійшла до редколегії 27.08.21

V. Kukhta, Master's Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CORRECTNESS OF THE CANONICAL YOUNGER EDDA'S CHAPTERS ORDER FROM THE POINT OF VIEW OF THE WORK INTEGRITY PERCEPTION

The article is devoted to historically little-studied sources of the Middle Ages Scandinavian countries history. The object of the study is the Prose Edda, also known as the Younger Edda, which is one of the main literary sources from which historians derive data on the religious beliefs and culture of pre-Christian Scandinavia. But for many years it attracted the exclusive attention of philologists and linguists. Historians have only briefly paid attention to this source, neglecting its comprehensive study.

The relevance of the topic of the article lies in the novelty of the study. A thorough study of the source opens up a wide space for the reconstruction of the mentality and religious worldview of the Scandinavians of the pre-Christian era, as well as helps to establish and trace the relationships and interactions between pagan and Christian thinking.

Achieving this goal involves solving a number of tasks: conducting a detailed internal source review of Younger Edda, researching the connections between four parts of which it consists, and consideration of the opposing concept.

The question of Younger Edda's parts arrangement order is a fundamental problem for historians, helping to reconstruct and explore not only the obvious aspects of the Scandinavian worldview and religious beliefs in the pre-Christian era, but also to understand the thoughts and reflections of the medieval Icelandic nobility. The deep meaning inherent in the content of each section gives an understanding that literature was highly valued as a means of influence and a "politicized act".

The arguments presented in the article, based on the research, support the canonical arrangement of the parts of the Younger Edda, because it is this arrangement that connects the work with one integral logical line. Younger Edda is a unique example of a literary source, whose structural elements are connected with each other not explicitly, meaningfully, but more deeply, contextually and stylistically. This in turn makes it a unique monument of medieval literature.

Key words: Prose Edda, Younger Edda, Snorri Sturluson, Iceland of 13th century, Norse Mythology, source review.

УДК 930.2(049.32):001.891

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.6>

Кім Мінсеун, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ЖАНР У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ МАРКА ВАРШАВЧИКА (1918–2001)

Досліджено науковий доробок М. Я. Варшавчика, виокремлено та проаналізовано його рецензійні публікації. З'ясовано, що протягом наукового життя вчений опублікував 18 рецензій на нові видання з історичного джерелознавства, архівістики та спеціальних історичних дисциплін. Серед усього масиву рецензій увагу акцентовано на огляді та аналізі його відгуків на праці з теоретичного джерелознавства, проблем джерелознавчої практики, питань методології та методики наукових досліджень, критики різновидів джерел тощо. Встановлено, що наукова творчість вченого розпочалася з публікації рецензії на підручник із теорії та практики архівної справи. Визначено пріоритетні сюжети та провідні теми, що входили до наукового інтересу М. Я. Варшавчика. Серед них: структура історичного джерелознавства, співвідношення методології та методики джерелознавства, історіографія джерелознавства, кількісні методи в історичних дослідженнях, спецдисципліни та їхнє місце в історико-джерелознавчих працях.

Окрема увага приділена рецензіям на збірки документів, археографічним публікаціям, де наявні повні/вибіркові тексти документів, їхня інтерпретація, датування, складання коментарів і приміток, питання текстологічного аналізу оригінального тексту.

Зазначається, що, зазвичай рецензії публікувалися у провідних фахових виданнях з історичних наук.

Ключові слова: джерелознавство, теорія джерела, історіографія, рецензія, методологія, класифікація, критика джерел.

Постановка проблеми. Наукова спадщина українського історика-джерелознавця, автора багатьох монографій, підручників, довідкових та енциклопедичних статей, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Марка Якимовича Варшавчика сягає понад 180 позицій, із яких 18 – це рецензії на нові видання з історії архівної справи, джерелознавства, логіки та методики історичних досліджень, спецдисциплін, що вийшли друком упродовж 1947–1998 рр. Отже, одна десята усього доробку М. Я. Варшавчика присвячена рецензійному жанру у його творчості. Критичний аналіз текстів рецензій М. Я. Варшавчика за свідчив, що твори для рецензування вчений обирав з огляду на власні наукові інтереси, які були співзвучні з тогочасною актуальною проблематикою в галузі теоретичного джерелознавства. Дослідження рецензійної спадщини історика є поштовхом до осмислення внеску окремих особистостей в історичний процес; вони є цінним джерелом розуміння інтелектуального простору науковців радянської доби, часів переосмислення та переорієнтування свого минулого, зокрема досягнень і прорахунків історичної науки. Його рецензії є підтвердженням еволюційного поступу гуманітаристики в Україні, зміну її концептуальних і світоглядних орієнтирів, що свідчить з одного боку про тяглість традицій, а з другого – про опанування новими модерними технологіями та їхнім використанням у наукових історичних дослідженнях.

Мета статті. Встановити сукупний рецензійний доробок М. Я. Варшавчика, проаналізувати його проблемне та змістове насичення, тематичне різнобарв'я, охарактеризувати наукові пріоритети й аналітичне мислення історика.

Аналіз джерел і літератури. Джерельна та історіографічна бази дослідження наукової спадщини М. Я. Варшавчика, зокрема й рецензійного доробку, є науковою основою нашого дослідження. Серед архівних (неопублікованих) джерел важливе значення відіграють три особові справи історика, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [3], Державному архіві м. Києва [2], Архіві Київського національного університету імені Тараса Шевченка [1].

Найбільш рання з них датується періодом 1946–1952 рр., коли М. Варшавчик після демобілізації з лав Радянської армії прийшов працювати в Архівне Управління МВС УРСР. У справі наявна заява на ім'я дирек-

тора ЦДІА УРСР, кандидата історичних наук В. І. Стрельського із проханням зарахувати його на посаду вченого секретаря архіву з місячним випробувальним терміном; автобіографія вченого; список його публікацій; матеріали із захисту кандидатської дисертації тощо. Чимало документів справи стосуються перебування М. Я. Варшавчика в лавах Радянської армії в період Другої світової війни. Цьому часу приділена увага і в автобіографії історика, де зазначено, що він нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (1944), орденом Вітчизняної війни I ступеня (1945), орденом Червоної зірки (1943) і медалями "За оборону Сталінграда" (1943), "За взяття Кенігсбергу" (1945), "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." (1945) [3, арк. 2 зв.].

Друга особова справа відкривається заявою М. Я. Варшавчика із проханням зарахувати його на посаду старшого викладача кафедри марксизму-ленінізму Київського державного педінституту ім. О. М. Горького і датується 1948 р. У справі зберігається "Листок з обліку кадрів", автобіографія, копії дипломів про вищу освіту, кандидата історичних наук, доцента [2, арк. 7–10], список останніх наукових праць (7 позицій) та ін.

Третя особова справа – найбільш об'ємна та інформативна – висвітлює трудовий шлях вченого від 1957 р. до 1995 р. Справа відкривається заявою історика із проханням зарахувати його на посаду доцента Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті. Наявний особистий "Листок з обліку кадрів", автобіографія, численні копії дипломів та список публікацій [1, арк. 2–10].

До групи джерел ми відносимо також і тексти всіх рецензій М. Я. Варшавчика, що опубліковані у профільних періодичних історичних виданнях.

Історіографія дослідження особистості та наукової творчості М. Я. Варшавчика бере початок від перших згадувань про вченого у 1958 р. як учасника наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР і співавтора путівника Центральним державним історичним архівом УРСР у Києві. Усього, за нашими підрахунками, опубліковано близько 200 різнопланових досліджень про наукову спадщину вченого, серед яких показовими та найбільш аналітичними є розвідки українських істориків, що були опубліковані в добу незалежності України: П. М. Шморгуна [33, с. 157–158], Я. С. Калакури [15, с. 18–25; 16, с. 166; 17, с. 17–25; 18, с. 95],

М. П. Ковальського [19, с. 95–99], Б. І. Корольова [21, с. 12–18; 22, с. 12–14], Г. Брегі [4, с. 44], Н. Маковської [24, с. 92–94; 25, с. 198–199], та інших сучасних дослідників. Проте, усі вони стосуються загальних питань наукової творчості М. Я. Варшавчика, а його рецензійний доробок і досі залишався поза увагою вчених.

Виклад основного матеріалу. Відомий український історик, джерелознавець, архівіст і педагог Марко Якимович Варшавчик (1918–2001) був знаним фахівцем у галузі теоретичних проблем історичного джерелознавства, зокрема розроблення термінологічного та понятійного апарату, виявлення, критики й аналізу джерел, їхньої систематизації, об'єктивної оцінки і, врешті, актуалізації.

Він неодноразово представляв наукову спільноту республіки на всесоюзних наукових форумах, ініціював проведення науково-практичних конференцій, семінарів і круглих столів і брав активну участь у розгортанні дискусій навколо актуальних проблем теорії джерелознавства та методології історії. Аналізуючи різні визначення категорії "факт", він вводить до теоретичного джерелознавства такі поняття, як "факт-подія", "факт-джерело", "факт-знання" як етапи для отримання об'єктивної інформації про події. Він відстоював новаторські ідеї і позиції у становленні та розвитку такої неоднозначної й затребуваної за радянської доби галузі знань як історико-партійне джерелознавство. Його багата наукова спадщина й тепер є знаковою з огляду на сучасні розробки в дослідженні історичних джерел, зокрема принципів їхньої класифікації та групування, змістового наповнення поняття "історичне джерело", структури джерелознавства та визначення його місця в системі історичної науки. Він одним із перших в Україні розробив методологію історичного джерелознавства, зокрема вибудував ієрархію методів, систематизувавши їх за чотирма групами: загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, джерелознавчі.

Бібліографія наукових праць М. Я. Варшавчика, що налічує 183 позиції [29, с. 217–241], засвідчує постійну увагу історика до нових видань, що виходили друком в Україні та за кордоном. Він контактував із багатьма вченими провідних "вузів" та інститутів, які працювали на ниві джерелознавства, особливо з тими, хто розробляв теоретичні проблеми роботи із джерелами, досліджував та упорядковував термінологічно-понятійний апарат, вибудовував методологію джерелознавства.

Рецензійна спадщина Марка Якимовича налічує 18 ґрунтовних розвідок (без коротких інформаційних повідомлень), у яких автор аналізує та оцінює актуальність, змістове наповнення, використання фахової термінології та її тлумачення, рівень аналітики й узагальнень у нововиданих наукових працях.

Показовим є те, що увесь науковий доробок вченого і розпочинається власне із рецензії на видання К. Мітєєва "Теория и практика архивного дела" [7, с. 41–42]. Це був час, коли М. Я. Варшавчик після демобілізації з лав Радянської армії почав працювати в Центральному державному історичному архіві УРСР. Він був науковцем-початківцем і не дивно, що цікавився новими виданнями.

Серед загальної кількості рецензій вченого ми виокремили лише декілька, які яскраво демонструють його наукові інтереси, обрання праць для аналізу й оцінки, технологію аналітичного мислення, що відбилася в опублікованих рецензіях. Перша з них присвячена аналізу збірки наукових праць "Источниковедение. Теоретические и методические проблемы", яка уміщує 18 статей найбільш відомих та авторитетних радянсь-

ких джерелознавців. Професори М. Варшавчик і В. Стрельський провели ґрунтовний аналіз текстів наукових студій і зазначили, що "серед праць з теоретичного джерелознавства, що вийшли останнім часом, рецензований збірник статей займає особливе місце" [6, с. 140]. Незважаючи на те, що статті не згруповані в рубрики за проблемами, рецензенти систематизували наукові розвідки за тематичним спрямуванням: а) дослідження, присвячені загальним питанням теоретичного джерелознавства; б) проблеми джерелознавчої практики; в) питання методології та методики джерелознавства; г) дослідження окремих видів джерел.

Автори рецензії підкреслюють основну цінність видання, яка, на їхній погляд, полягає в модерному баченні розвитку питань джерелознавства, загальному спрямуванні змісту розвідок проти застарілого уявлення про цю галузь науки як про сукупність технічних і технологічних прийомів вивчення історичних джерел, а також на подолання роз'єднаності джерелознавства і методології історії [6, с. 139].

Аналізуючи сукупну змістову насиченість статей збірки, рецензенти виокремлюють деякі з них. Зокрема, видання відкривається ґрунтовною розвідкою С. О. Шмідта "Сучасні проблеми джерелознавства" [32, с. 7–58], у якій увага автора зосереджується на одній із важливих і недостатньо вивчених проблем джерелознавства – співвідношенні категорій "історичне явище", "історичне джерело", "історик" тощо. Російський вчений окреслює коло питань, на яких зосереджує свою увагу. Якщо коротко узагальнити визначені автором проблеми, рецензенти згрупували такі блоки: історичне джерело як історичний факт; історичне джерело як посередник у пізнанні історичного факту; межі джерелознавчого пізнання останнього; ступінь об'єктивності й достовірності історичної інформації в різних типах історичних джерел; двоїстість поняття "історичний факт", як реального явища минулого й теоретичного уявлення про нього. Дотичними до неї за проблемним спрямуванням рецензенти визначили статті А. Я. Гуревича "Що таке історичний факт?" і В. С. Біблера "Історичний факт як фрагмент дійсності", де предметом стають проблеми методології й ґносеології історії.

Цікавою з погляду історіографічного аналізу вивчення розвитку теоретичного джерелознавства у 20-х – початку 30-х рр. XX ст. рецензенти вважають статтю О. М. Медушевської. Відома вчена-джерелознавець на основі аналізу значної кількості праць як монографічного жанру, так і публікацій у періодиці, характеризує етапи роботи з документами, процес виявлення, дослідження та підготовки до видання історичних джерел на тлі становлення основ теоретичного джерелознавства. Не оминає дослідниця й питань практичного (конкретного) джерелознавства, завдань спеціальних галузей історичної науки, особливо тих дисциплін, які внесені до навчальних планів Археологічних інститутів, архівних курсів, багатьох гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Тексти таких курсів увійшли до видань "Очерки русской дипломатики частных актов" О. С. Лаппо-Данилевського [12], "Исторического очерка архивного дела в России" И. Л. Маяковского [26], "Введение в русскую историю (Источники и историография)" В. І. Пічети [28] тощо. У цих та інших виданнях, які аналізуються у статті О. М. Медушевської та розвідках інших авторів увагу рецензентів привернули проблеми інтерпретації джерела, з'ясування його змісту і значення, вміння розрізнити правду від вигадки й ін. Посилаючись на статтю С. О. Шмідта, рецензенти наголошують, що задля

того, щоб визначити історичну цінність джерела треба врахувати особливості "державної, національної, соціальної, культурної приналежності творця джерела, характерні риси його епохи" [6, с. 140].

Виокремлюють автори рецензії і статтю І. Д. Ковальченка [14, с. 115–133], у якій йдеться про методику вивчення окремих джерел і цілих джерельних груп. Учений підбиває підсумки засвоєнню істориками математичних методів і новітніх на той час технологій, коли дослідник володіє певними кількісними характеристиками, що зафіксовані у джерелах [20]. Зі статтю І. Д. Ковальченка перегукується а, можливо, і розширює сюжетну лінію розвідка Б. Г. Литвака "Про шляхи розвитку джерелознавства масових джерел" [14, с. 102–114], у якій висловлюється думка про доцільність застосування методів, пов'язаних із технічними засобами, розроблених закордонними вченими. Не в усьому погоджуючись з автором статті, рецензенти, тим не менш, загалом високо її оцінюють. Підсумовуючи рівень даного видання, М. Варшавчик і В. Стрельський стверджують про його значний внесок у розвиток теоретичного джерелознавства і, одночасно, закидають авторам "в дещо неповном висвітленні окремих актуальних проблем... Так, більш докладного викладення заслуговують питання про предмет і структуру джерелознавства, зміст джерелознавчої критики та її місце в системі історичного дослідження, про джерелознавчу евристику та ін." [6, с. 140].

Через декілька років з'явилося ще одне видання з історії розвитку джерелознавства, яке згодом стає серйозним і знаковим для розширення проблематики джерелознавчих досліджень [13].

М. Я. Варшавчик у докладній об'ємній рецензії [10] проаналізував щойно видану збірку статей відповідно до її структурної побудови, згідно з якою всі розвідки згруповані за такими розділами: "Загальні проблеми джерелознавства", "Історіографія джерелознавства", "Джерелознавчий досвід історика", "Конкретно – джерелознавчі дослідження", "Кількісні методи в джерелознавстві". Рецензент пише, що хоча "вміщені у них статті різні за обсягом, предметом і метою дослідження, проте і ті, що присвячені порівнюванню вузьким проблемам, несуть на собі певне теоретичне навантаження, містять узагальнюючі висновки" [10, с. 91]. Загалом, М. Я. Варшавчик підкреслює високий теоретичний рівень книги загалом. Учений виокремлює одну з найскладніших проблем в джерелознавстві – співвідношення його методології й методики. Цьому питанню присвятили свої дослідження Л. В. Черепнін [31, с. 32–63], В. Т. Пашуто [27, с. 64–77] та ін. Керуючись текстом вищезазначених праць, Марко Якимович виносить на порядок денний питання, що є основою теорії джерелознавства: що є методологія, а що методика, яке смислове та змістове насичення цих понять.

Відступаючи від тексту рецензії, хочу зазначити, що за спогадами колег і аспірантів вченого, ця тема була свого роду візитівкою Варшавчика; такого рівня усвідомлення цієї проблеми, якого досяг він, мабуть ніхто з тогочасних джерелознавців так і не опанував. Він справді не стомлювався вчити своїх учнів, пояснювати найбільш складні питання методології, вибудовувати формули, які полегшували сприйняття незрозумілих проблем. Урешті не дивно, що його аспіранти й докторанти виходили на захист із такими ґрунтовними дисертаціями, що їхню якість відзначали всі експерти й опоненти.

Отже, питання методики та методології особливо цікавили вченого. Аналізуючи статтю Л. В. Черепніна, М. Я. Варшавчик зазначає, що автор починає зі з'ясу-

вання й обґрунтування прийомів опрацювання джерел, загального розуміння теорії історичного процесу, вчення про закони суспільного розвитку, підкреслюючи тим самим зв'язок методології джерелознавства з методологією історичної науки [10, с. 92]. Далі М. Я. Варшавчик зупиняється на питаннях джерелознавчої критики, принципових підходах до оцінки джерела, застосуванні методів об'єктивності та репрезентативності під час роботи з документами [10, с. 97–98].

Цікавою, на наш погляд, є рецензія М. Варшавчика та С. Яковлева на навчальний посібник М. С. Селезньова [30], який складається з 9-ти глав і охоплює увесь процес археографічної роботи з текстами документів і підготовкою їх до публікації. Принагідно зазначимо, що Михайло Селезньов багато років викладав археографію студентам Московського історико-архівного інституту, а цей посібник є власне опублікованим текстом його лекційного курсу.

М. Я. Варшавчик запросив до співавторства професора кафедри архівознавства Київського університету С. О. Яковлева, який викладав археографію для студентів, які спеціалізувалися з архівознавства. Вони ґрунтовно проаналізували зміст посібника та відгукнулися на нього позитивною рецензією, що була опублікована у провідному того часу фаховому часописі "Советские архивы" [9, с. 97–99]. Високо оцінюючи працю свого колеги, професори М. Варшавчик і С. Яковлев підкреслили, що рецензоване видання відображає всі новітні досягнення археографічної галузі знань, включає власні розробки автора книги, презентує існуючі, навіть суперечливі позиції та погляди вчених. Видання, на думку рецензентів, з одного боку, є підсумком наукового розвитку археографії, а з другого – окреслює перспективи для її подальшого вивчення. Автори рецензії зазначають, що, як і інші спеціальні історичні дисципліни, археографія перебуває на межі теорії й методики дослідження документу та практичної роботи з ним.

Схвально оцінюючи видання, у рецензії окреслено коло питань, які потребують подальшого дослідження. До них віднесено: а) питання про типи публікацій і їхню класифікацію; б) вимоги до публікації джерел та основні правила видання документів; в) визначення поняття "цілісності" того або іншого джерела; г) правила складання коментарів і приміток до документа; д) питання текстологічного опрацювання документів оригінально (основного) тексту [9, с. 98–99].

Окремим напрямом у рецензійній діяльності Марка Варшавчика були опубліковані відгуки на збірки документів, які привертати його увагу як із погляду археографічного опрацювання, так і змістового інформаційного насичення. Зокрема, він опублікував рецензію на збірку документів з історії України у 1917–1920-х рр. [11, с. 91–95]. У ній йдеться про участь моряків Військово-Морського флоту у громадянській війні. Звичайно, і в матеріалах збірника документів, і в рецензії М. Варшавчика присутній ідеологічний контекст, оскільки в умовах глобального тоталітарного контролю без цих "реверансів" було неможливо видати будь-яку історичну працю. Тим не менш, Марко Якимович зміг побачити те раціональне зерно, що характеризує змістову насиченість тексту, виокремити нові, оригінальні документи, критично оцінити, а відтак визначити рівень і значимість рецензованої праці.

Професор констатує, що збірка уміщує всього 509 документів, 466 із яких публікуються вперше. Усьому тексту передую історична й археографічна вступні частини, видання супроводжується примітками, імен-

ним і географічним показниками, додатками, переліком використаних джерел.

У збірнику наводяться тексти резолюцій, які приймали матроси-українці міноносців "Жаркий" і "Зоркий", документи, у яких відображаються дії Чорноморського флоту у 1917–1918 рр., діяльність парторганізацій на фронті, проведення стихійних та організованих мітингів, нарад, що сприяло створенню радянських Збройних сил та Військово-Морського флоту. Наявні багато документів, що дозволяє послідовно простежити бойовий шлях Дніпровської військової флотилії за увесь час її існування (111 документів), вивчити її склад, форми та методи діяльності, заходи, що були проведені серед матросів і цивільного населення [11, с. 94]. Рецензент зазначає, що розвінчування культу особи Сталіна дозволило відновити імена учасників громадянської війни.

Учений позитивно оцінює це ґрунтовне видання і підкреслює зусилля київських і ленинградських істориків, архівістів, джерелознавців в упорядкуванні, розшифровці та встановленні повних текстів документів, їхньому датуванню та археографічному опрацюванні [11, с. 95].

Показовою є рецензія М. Варшавчика у співавторстві з М. Буцьком на книгу В. І. Стрельського "Теория и методика источниковедения истории СССР" [8]. Рецензенти зазначають, що видання побудоване як навчальний посібник для студентів, аспірантів, викладачів історії і, безперечно, становить значний інтерес для всіх науковців, які мають справу з історичними джерелами, зокрема і для архівістів.

Професори М. Буцько та М. Варшавчик підкреслили той факт, що курс лекцій В. Стрельського має значні переваги над традиційними оглядово-інформаційними текстами навчальних посібників. Якщо останні, пишуть рецензенти, ставлять за мету дати студентам певні знання (навести конкретні джерела) тих чи інших епох, то лекційний курс В. Стрельського озброює студентів методологією й методикою роботи з джерелами [8, с. 80].

Серед позитивних моментів рецензенти підкреслюють увагу автора посібника до питання класифікації джерел. Вони зазначали, що вчений розглядає різні класифікаційні системи, показує можливість застосування їх залежно від завдань дослідження, підкреслюючи необхідність урахування об'єктивних ознак джерел. В. І. Стрельський перший, на думку рецензентів, увів до наукового обігу поняття "зображальні джерела" і конкретизував його: від малюнків первісної епохи до картографічного матеріалу і кінофотодокументів. Ідеться в посібнику і про такі складні для аналізу джерела, як твори образотворчого мистецтва, художню літературу тощо.

Вказують рецензенти й на багато неточностей і суперечливих питань, які вимагають поглибленого дослідження. До них автори рецензії відносять визначення місця історичного джерелознавства серед комплексу СІД. У рецензії констатовано, що "слід розглядати джерелознавство не як ординарну допоміжну дисципліну, а як спеціальну галузь історичної науки, теорію і практику використання джерел в історичних дослідженнях" [8, с. 81]. І далі: "...у книзі варто було б дати більш чітке визначення критеріїв джерела, більш докладно проаналізувати методи і прийоми одержання дослідником сукупності фактів як емпіричної основи дослідження, що є кінцевою метою синтетичної критики й усієї джерелознавчої роботи загалом" [8, с. 81]. Підсумовуючи, рецензенти зазначають, що книга написана на високому науковому рівні, є актуальною і, безперечно, займе гідне місце в науковій джерелознавчій літературі.

Остання рецензія вченим була опублікована на довідкове видання з історії спеціальних історичних дисциплін, що вийшло друком 1992 р.

Він зацікавився історією становлення та розвитку спеціальних історичних дисциплін ще у 1946–1948 рр., коли викладав на кафедрі архівознавства курси "Хронологія" та "Метрологія". Тому не дивно, що зойно вийшов друком колективний посібник зі спеціальних історичних дисциплін, Марко Варшавчик відгукнувся на його вихід ґрунтовною рецензією, що була опублікована в "Українському історичному журналі". [5, с. 124–128].

У ній автор наводить свої роздуми щодо процесу осмислення/переосмислення комплексу СІД, їхнього статусу, функцій, місця у структурі історичної науки. Він спробував порівняти спецдисципліни з історичним джерелознавством, визначити їх як систему джерелознавчих наук, які відіграють не допоміжну роль, а, власне, самостійно розв'язують поставлені наукові завдання. М. Я. Варшавчик розглядає джерелознавство як науку, яка має систему й може виконувати узагальнюючу функцію. Саме виходячи з такої тези, автор рецензії вважає спецдисципліни джерелознавчими науками.

Рецензент підкреслює наявність у виданні як традиційних/класичних дисциплін: геральдика, хронологія, дипломатика, сфрагістика, нумізMATика й ін., так і нових, малознаних дисциплін: геортологія, чолобитознавство, просопографія, криптографія, гомілетика тощо, що свідчить про постійний розвиток, розширення, появу нових (або відмежованих) наукових знань, більшість із яких перебуває на етапі свого формування та становлення.

Оцінюючи вихід у світ першого в Україні навчального посібника зі спецдисциплін, де представлено 60 окремих наук, автор рецензії писав: "Перед авторами стояло не легке завдання: не лише визначити тематику посібника, тобто вирішити питання про те, які статті до нього включати, але й врахувати, що зміст і завдання багатьох дисциплін не отримали в сучасній літературі однозначного тлумачення. Вихід із такого становища було знайдено, здається, єдино правильний; автори наводять розбіжні погляди вчених, вітчизняних і зарубіжних, дозволяючи читачеві співставляти різні аргументи і, разом із тим, пропонуючи йому той погляд, який вважають найбільш прийнятливим на сучасному рівні розвитку науки" [5, с. 126]. Загалом рецензія має позитивний характер, проте зазначено й багато недоліків. Вони такі:

а) автор рецензії вважає, що такі дисципліни, як "бібліографія історична", "бібліознавство історичне", "демографія історична", "історіографія", "книгознавство", "музеєзнавство", "етикетознавство" не вписуються в загальний контекст видання, оскільки в текстах не показані їхні зв'язки саме із джерелознавством і їхній взаємовплив;

б) не заперечуючи абеткового принципу викладення матеріалу, М. Варшавчик вважає, що варто було б урахувувати і класифікаційні ознаки цих дисциплін, а саме систематизувати їх за групами: ті, завданням яких є вивчення особливих видів джерел (сфрагістика – печатки, геральдика – герби, фалеристика – нагородні знаки) тощо, і ті, які розробляють спеціальні методи вивчення різних джерел (палеографія – зовнішні ознаки рукописних пам'яток, метрологія – системи мір, хронологія – системи літочислення) та ін.;

в) доцільно було б, на думку рецензента, включити до видання статті про кліометрику, евристику джерелознавчу, інформатику, які значною мірою підвищили б науковий рівень посібника;

г) навряд чи, вважає автор, є підстава включати до мемуаристики всі джерела особового походження, оскі-

льки вони мають різну структуру, видову приналежність і різні методи дослідження. Наприклад, епістолологія (особисте листування) виділено в книзі в окрему статтю. Непереконливо, на думку М. Варшавчика, звучить загальне твердження про те, що джерела особового походження характеризуються суб'єктивністю та містять неперевірені факти. Учений зазначає, що "перевірки фактів вимагають всі джерела, що ж до суб'єктивності, то вона так чи інакше властива всім джерелам (всі вони створюються людьми), а в особових джерелах вона нерідко є їхньою основною цінністю, бо відбиває певну громадську й особисту позицію автора, більше або менше типові для певного часу" [5, с. 127].

Загалом Марко Якимович робить такий висновок: "Не заради звичного етикету, а за глибоким переконанням повторю, що висловлені побажання аналітики не применшують значення виходу піонерної книги і не ставлять під сумнів доцільність її українського перевидання" [5, с. 128].

Рецензії М. Я. Варшавчика, попри ґрунтовний професійний аналіз твору і критичну оцінку відрізнялися і толерантним ставленням рецензента до праць колег та учнів. Загальне спрямування будь-якого відгуку та рецензії характеризувалося намаганням поліпшити науковий продукт, пояснити автору його прорахунки, допомогти з'ясувати істину методом аргументації своїх думок із приводу обговорюваної проблеми. ґрунтовні знання вченого, його доброзичливість і наукова етика сприяли високому статусу історика серед наукового співтовариства.

Висновки. Сукупний рецензійний доробок М. Я. Варшавчика свідчить про постійну увагу вченого до нових видань з історичного джерелознавства, архівістики, спеціальних історичних дисциплін. Протягом усього періоду наукової творчості він завжди звертав увагу на актуальні та вартісні праці, які з'являлися друком у історичних джерелах. Результати аналізу історіографії проблеми дають змогу констатувати, що рецензійний жанр творчості М. Я. Варшавчика не був темою дослідження ні в радянській історіографії, ні в сучасній новітній вітчизняній історії. Водночас, варто зазначити, що загальний науковий спадок вченого (у вигляді бібліографії праць, поданої за хронологією) уміщено на сторінках колективної монографії "Професор Марко Варшавчик" [29], проте увесь комплекс рецензій уміщено разом з усіма іншими публікаціями автора, а, подекуди, поряд із назвою матеріалу не зазначено, що це рецензія. Усі вони подані за хронологією, а не за проблемно-тематичним принципом, що звужує аналітичне дослідження змістового насичення тексту рецензій та інтелектуального рівня рецензента.

Список використаних джерел

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М. Я. Варшавчика, ПВС – 13, 101 арк.
2. Державний архів м. Києва, ф. р. – 346, оп. 5, спр. 73. – 18 арк.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2245 – Р, оп. 3, спр. 103. – 55 арк.
4. Брега Г. Варшавчик Марк Якимович // Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник / О. Г. Бажан та ін.; Нац. акад. наук України, Інститут історії України. – К.; Львів, 2003. – С. 44.
5. Варшавчик М. А. Рец. на кн.: Специальные исторические дисциплины: учеб. пособие / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; / под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с. // УІЖ. – 1993. – № 3. – С. 124–128.
6. Варшавчик М. Рец. на кн.: Источниковедение. Теоретические и методические проблемы / М. Варшавчик, В. Стрельский. – М.: Наука, 1969. – 512 с. // УІЖ. – 1971. – № 8. – С. 139–140.
7. Варшавчик М. А. Рец. на кн.: Митяев К. Г. Теория и практика архивного дела: учеб. пособие / под ред. И. Л. Маяковского. – М., 1946. – 248 с. // Научно-информационный бюллетень архивного управления УССР. – 1947. – № 1. – С. 41–42.

8. Варшавчик М. А. Рец. на кн.: Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР / М. А. Варшавчик, Н. А. Буцко. – К.: "Вища школа", 1976. – 130 с. // Архіви України. – 1977. – № 1. – С. 80–82.
9. Варшавчик М. А. Предмет, метод и задачи археографии (о новом учебном пособии). Рец. на кн.: Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии: учеб. пособие / М. А. Варшавчик, С. А. Яковлев / под ред. С. И. Мурашова. – М., 1974. – 202 с. // Советские архивы. – 1975. – № 4. – С. 97–99.
10. Варшавчик М. Я. З приводу книги "Источниковедение отечественной истории". – Рец. на кн.: Источниковедение отечественной истории / М. А. Варшавчик. Сб. статей. – М., 1973. – Вып. I. – 396 с. // УІЖ. – 1974. – № 7. – С. 91–8.
11. Варшавчик М. Я. Славні сторінки героїчного минулого. Рец. на кн.: Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.) / М. А. Варшавчик. Сб. докум. – К.: Из-во АН УССР, 1963. – 689 с. // Комуніст України. – 1964. – № 2. – С. 91–95.
12. Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов. Лекции, читанные слушателям "Архивных курсов" при Петроградском археологическом институте в 1918 г. / А. С. Данилевский. – Пг, 1920. – 131 с.
13. Источниковедение отечественной истории. Сб. статей. – М., 1973. – Вып. I. – 396 с.
14. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969. – 514 с.
15. Калакура Я. С. Структура историчної науки: теоретико-методологічний аспект // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – Вып. II. – С. 18–25.
16. Калакура Я. С. Варшавчик Марко Якимович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834–2004 рр.) / за ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Прайм-М, 2004. – С. 166.
17. Калакура Я. С. Університетський осередок історичного джерелознавства, архівістики та історіографії / Я. С. Калакура, М. Г. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004. – Вип. 73. – С. 17–25.
18. Калакура Я. С. Варшавчик Марко Якимович // Енциклопедія сучасної України / Я. С. Калакура. – К., 2005. – Т. 4. – С. 95.
19. Ковальський М. П. Деякі роздуми про внесок вчених Київського університету професорів В. І. Стрельського та М. Я. Варшавчика в розвиток проблем теоретичного джерелознавства // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – Вып. II. – С. 95–99.
20. Ковальченко И. Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях / И. Д. Ковальченко // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 115–133.
21. Корольов Б. І. Розвиток проблем теоретичного джерелознавства в працях М. Я. Варшавчика / Б. І. Корольов // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – Вып. II. – 222 с.
22. Корольов Б. І. Педагог, вчений, людина: слово про Марка Якимовича Варшавчика / Б. І. Корольов // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – Вып. II. – 222 с.
23. Литвак Б. Г. О путях развития источниковедения массовых источников / Б. Г. Литвак // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 102–114.
24. Маковська Н. Варшавчик Марко Якимович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліографічний довідник / Н. Маковська / Державний комітет архівів України, Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства. – К. 2007. – С. 92–94.
25. Маковська Н. Варшавчик Марко Якимович / Н. Маковська // Українська архівна енциклопедія / Держ.ком.архівів України, Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства. – К. 2008. – С. 198–199.
26. Маяковский И. Л. Исторический очерк архивного дела в России. Лекции, читанные слушателям Архивных курсов / И. Л. Маяковский. – Пг., 1920. – 175 с.
27. Пашуто В. Т. Некоторые общие вопросы летописного источниковедения / В. Т. Пашуто // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 64–77.
28. Пичета В. И. Введение в русскую историю (Источники и историография) / В. И. Пичета. – М., 1922. – 208 с.
29. Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження): монографія / І. Н. Войцехівська (кер.авт.кол.), Л. І. Буряк, Я. С. Калакура та ін. – Корсунь-Шевченківський: ФОП І. В. Майданченко, 2018. – 302 с.
30. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии: учеб. пособие / М. С. Селезнёв / под ред. С. И. Мурашова. – М., 1974. – 202 с.
31. Черепнин Л. В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин // Источниковедение отечественной истории. Сб. статей. – М.: Наука, 1973. – Вып. 1. – С. 32–63.

32. Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М.: "Наука", 1969. – С. 7–58.
33. Шморгун П. М. Варшавчик Марко Якимович (1918–2001) / П. М. Шморгун // Джерелознавство історії України: довідник. – К., 1998. – С. 157–158.

References

- Archives of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Personnel File of M. Varshavchik, PVS – 13, 101 sheets.
- State Archive of Kyiv, fund 346, list 5, file 73, 18 sheets.
- Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 2245-R, list. 3, file 103, 55 sheets.
- Breha, H. (2003). Varshavchik Mark Yakymovych. In V. Smolii (Ed.), *Ukrainian Historians of the 20th century: Biobibliographical Catalog*. Kyiv: [s. n.]. P. 44. [in Ukrainian]
- Varshavchik, M. (1993). Review of: Special Historical Disciplines. A Handbook, by V. Zamlinskij et al. Kyiv: NMK VO, 1992. 324 p. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 124–128. [in Russian]
- Varshavchik, M. & Strel'skij, V. (1971). Review of: Source Study. Theoretic and Methodological Problems, by M. Smidt et al. Moscow: Science, 1969. 512 p. *Ukrainian Historical Journal*, 8, 139–140. [in Russian]
- Varshavchik, M. (1947). Review of: Theory and Practice of Archiving. A Handbook, by K. Mityaev. Moscow, 1946. 248 p. *Scientific and Information Bulletin of Archival Administration of Ukrainian SSR*, 1, 41–42. [in Russian]
- Varshavchik, M. & Butsko, N. (1977). Review of: Theory and Methodic of the Source Studies of the History of USSR. Kyiv: Higher School, 1976. 130 p. *Archives of Ukraine*, 1, 80–82. [in Russian]
- Varshavchik, M. & Yakovlev, S. (1975). Subject, Method and Tasks of Archeography (on the new handbook). Review of: Theory and Methodology of Soviet Archeography. A Handbook, by M. Seleznyov. Moscow, 1974. 202 p. *Soviet Archives*, 4, 97–99. [in Russian]
- Varshavchik, M. (1974). About the Book "Source Study of Native History". Review of: Source Study of Native History. A Collection of Papers, Issue 1. Moscow, 1973. 396 p. *Ukrainian Historical Journal*, 7, 91–98. [in Russian]
- Varshavchik, M. (1964). Glory Pages of Heroic Past. Review of: Sailors' Struggle for the Soviet Rule over Ukraine (November 1917 – 1920). Collection of Documents, by V. Aleksandrov & T. Fedorov. Kyiv: Academy of Sciences of USSR Publishing, 1963. 689 p. *Communist of Ukraine*, 2, 91–95. [in Ukrainian]
- Danilevskij, A. (1920). *Essay on Russian diplomacy of private acts. Lectures given to the students of the "Archival Courses" at the Petrograd Archaeological Institute in 1918*. Petrograd: [s. n.]. [in Russian]
- Source Study of Native History. Collection of Papers. (1973). Issue 1. Moscow: [s. n.]. [in Russian]
- Shmidt, M. et al. (Eds.). (1969). *Source Study. Theoretic and Methodological Problems*. Moscow: Science. [in Russian]
- Karakura, Ya. (1999). Structure of Historical Science: Theoretical and Methodological Aspect. In *History of Archival Study: Memories, Research, Sources. Vol. 2: Special Branches of History: A Collection in Honor of M. Varshavchik*. Kyiv: [s. n.]. Pp. 18–25. [in Ukrainian]
- Karakura, Ya. (2004). Varshavchik Marko Yakymovych. In H. Kazmyrchuk (Ed.), *Faculty of History of Taras Shevchenko national University of Kyiv: Past and Present (1834–2004)*. Kyiv: Prime-M. P. 166. [in Ukrainian]

- Karakura, Ya. & Shcherbak, M. (2004). University Center for Historical Source, Archival Study and Historiography. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 73, 17–25. [in Ukrainian]
- Karakura, Ya. (2005). Varshavchik Marko Yakymovych. In I. Dziuba (Ed.), *Encyclopedia of Modern Ukraine. Vol. 4*. Kyiv: [s. n.]. P. 95. [in Ukrainian]
- Koval'skyi, M. (1999). *Some Reflections on the Contribution of the Scientists of Kyiv University, Professors V. Strel'skyi and M. Varshavchik in the Development of Theoretical Source Studies. Issue 2: Special Branches of History: A Collection in Honor of M. Varshavchik*. Kyiv: [s. n.]. Pp. 95–99. [in Ukrainian]
- Koval'chenko, I. (1969). On the Application of Mathematical and Statistical Methods in Historical Research. In *Source Studies. Theoretical and Methodological Issues*. Moscow: Science. Pp. 115–133. [in Russian]
- Koroliy, B. (1999). Development of Problems of Theoretical Source Studies in the Works of M. Varshavchik. In *History of Archival Study: Memories, Research, Sources. Vol. 2: Special Branches of History: A Collection in Honor of M. Varshavchik*. Kyiv: [s. n.]. [in Ukrainian]
- Koroliy, B. (1999). Pedagogue, Scientist, Person: A Word about Mark Varshavchik. In *History of Archival Study: Memories, Research, Sources. Vol. 2: Special Branches of History: A Collection in Honor of M. Varshavchik*. Kyiv: [s. n.]. [in Ukrainian]
- Lytvak, B. (1969). On the Ways of Development of Source Study of Mass Sources. In *Source Studies. Theoretical and Methodological Issues*. Moscow: Science. Pp. 102–114. [in Russian]
- Makovska, N. (2007). Varshavchik Marko Yakymovych. In *Ukrainian Archivists (19th – 20th century): Biobibliographical Catalog*. Kyiv: State Committee of Archives of Ukraine. Pp. 92–94. [in Ukrainian]
- Makovska, N. (2008). Varshavchik Marko Yakymovych. In *Ukrainian Archival Encyclopedia*. Kyiv: State Committee of Archives of Ukraine. Pp. 198–199. [in Ukrainian]
- Mayakovskij, I. (1920). *Historical Essay of Archiving in Russia. Lectures Given to the Students of the Archive Courses*. Petrograd: [s. n.]. [in Russian]
- Pashuto, V. (1969). Some general Issues of Chronical Source Study. In *Source Studies. Theoretical and Methodological Issues*. Moscow: Science. Pp. 64–77. [in Russian]
- Picheta, V. (1922). Introduction to Russian History (Sources and Historiography). Moscow: [s. n.]. [in Russian]
- Voitsekhivska, I. (Ed.). (2018). *Professor Marko Varshavchik (to the 100th Anniversary of His Birth)*. Korsun-Shevchenkivskiy: Publisher I. Maidanchenko. [in Ukrainian]
- Seleznyov, M. (1974). *Theory and Methodology of Soviet Archeography. A Handbook*. Moscow: [s. n.]. [in Russian]
- Cherepnin, L. (1973). On the Issue of Methodology and Methodic of Source Studies and Special Branches of History. In *Source Study of Native History. Collection of Papers. Issue 1*. Moscow: Science. Pp. 32–63. [in Russian]
- Shmidt, S. (1969). Modern Issues of Source Studies. In *Source Studies. Theoretical and Methodological Issues*. Moscow: Science. Pp. 7–58. [in Russian]
- Shmorhun, P. (1998). Varshavchik Marko Yakymovych (1918–2001). In *Source Studies of the History of Ukraine*. Kyiv: 1998. Pp. 157–158. [in Ukrainian]

Надійшла до редколегії 01.06.21

Kim Minseun, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REVIEW GENRE IN THE SCIENTIFIC WORKS OF MARKO VARSHAVCHYK (1918–2001)

The scientific achievements of M. Ya. Varshavchik have been studied, his review publications have been singled out and analyzed. It was found that during his scientific life the scientist published 18 reviews of new publications in historical source studies, archiving and special historical disciplines. Among the whole array of reviews, attention is focused on the review and analysis of his responses to works on theoretical source studies, problems of source practice, issues of methodology and methods of research, critique of sources and more. It is established that the scientific work of the scientist began with the publication of a review of a textbook on the theory and practice of archival work. Priority topics and leading topics that were of scientific interest to M. Ya. Varshavchik were identified. Among them: the structure of historical source studies, the relationship between methodology and methods of source studies, historiography of source studies, quantitative methods in historical research, special disciplines and their place in historical source studies.

Particular attention is paid to reviews of collections of documents, archeographic publications, where there are full / selected texts of documents, their interpretation, dating, comments and notes, issues of textual analysis of the original text.

It is noted that, as a rule, reviews have been published in leading professional journals in historical sciences.

Key words: source studies, source theory, historiography, review, methodology, classification, critique of sources.

УДК 930.1:94 (477) "1882/1952" Михайло Слабченко
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.7>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3167-2411>
ResearcherID AAB-3942-2020

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Наприкінці XIX – початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про необхідність особистого внеску в розвиток наукового й культурно-освітнього потенціалу українського народу. До такої діяльності інтелектуалів підштовхував негативний вплив на українську освіту й науку Валуєвського циркуляру та Емського указу. Провідні діячі українських громад і партій закликали українців зробити свій посильний внесок у розвиток освітньої та наукової складової українського народу. Переважно це були українці з ліберальними поглядами, однак таку позицію також поділяли і їхні політичні опоненти – соціал-демократи. Одним із тих, хто відгукнувся на заклик, став Михайло Єлисейович Слабченко. Мета роботи полягає в аналізі суспільно-політичних переконань М. Слабченка як одного з активних представників українського інтелігенції першої третини XX ст. Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано методи історизму, об'єктивності та науковості. На основі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів досліджено суспільно-політичні переконання відомого вченого 1920-х рр. М. Слабченка, що й обумовлює її наукову новизну.

Суспільно-політичні погляди вченого визначили напрями його українознавчої діяльності, яка розпочалася одразу після закінчення історико-філологічного факультету Одеського університету, коли він долучився до культурно-освітньої роботи місцевої громади українців. Особливо варто відзначити його працелюбність і безвідмовність в організації різноманітних освітніх заходів, діяльності одеської "Просвіти", Одеського наукового товариства, роботі з дослідження історії Гетьманщини, економіки України XIX ст. та інших українських тем. Вивчення суспільно-політичних поглядів М. Слабченка дозволило виділити чотири основних етапи еволюції його переконань: 1) 1903–1917 – визначення пріоритетів діяльності в українознавчій сфері; 2) 1917–1920 – домінування суспільно-політичного чинника; 3) 1920–1930 – поєднання як педагогічної, так і наукової роботи; 4) 1930–1952 – повна відмова від обговорення і дослідження будь-яких політичних тем.

Ключові слова: Слабченко Михайло, "Просвіта", Одеський інститут народної освіти, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська академія наук, Спілка визволення України.

Постановка проблеми. Досліджуючи український національно-визвольний рух, учені переважно зосереджували увагу на процесах, які спрямовувалися найактивнішими його представниками, і вивчали біографії провідних українських політиків і вчених. Вивчення персоналій другого плану, зазвичай не часто ставало об'єктом зацікавлень українських науковців. Однак багато таких представників українського руху першої чверті XX ст. усе ж представляють науковий інтерес як особистості, які на собі перенесли всі виклики того буремного часу. Частина з них психологічно зламалась і зникла у вирі подій, інші пристосувалися й намагалися не проявляти свою активність, але окремі, зважаючи на політичні обставини та поклики власної душі, переключилися на освітні й наукові проекти, у яких мали можливість проявити свої здібності і таланти.

Натепер немає публікацій, які б намагалися проаналізувати й охарактеризувати його суспільно-політичні переконання, їхнє становлення й еволюцію у процесі суспільно-політичних трансформацій в Україні. Завданням статті є висвітлення умов становлення й еволюції світоглядних поглядів Михайла Слабченка, які стосуються його оцінки національних вимог українців і шляхів побудови української державності, їхньої періодизації та узагальнення.

Аналіз джерел і літератури. Останні десятиріччя демонструють нам тенденції щодо неухильного інтересу дослідників до освітньої й наукової спадщини відомих діячів. Процеси історії національно-державного відродження України посилюли такі зацікавлення щодо персоналій, які займалися дослідженнями історії України й належать до кола відомих дослідників і науковців. Із 1991 р. дотепер у сучасній вітчизняній історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути й об'єктивно оцінити життя та наукову діяльність відомого українського вченого, громадсько-політичного діяча й освітянина М. Слабченка. Серед них монографії С. Водотики [6], В. Заруби [10; 11], А. Санцевича [18], статті Б. Винара [5], В. Савченка [17], Ю. Шаповала [21], О. Яся [22]

та інших, які у своїх працях, у загальних рисах, охарактеризували участь М. Слабченка у політичній діяльності УСДРП, однак не повністю розкрили погляди вченого щодо державності України, його ставлення до суспільно-політичних подій того часу. Окрему інформацію з життя й діяльності М. Слабченка можна знайти в щоденниках С. Єфремова [9], спогадах Н. Полонської-Василенко [16], І. Майстренка [12] і власних роботах вченого [19]. Стислу біографію дослідника дають такі видання, як "Енциклопедія українознавства" [8, с. 2876], "Енциклопедія історії України" [7, с. 621] та ін. Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (тт. 152, 153, 154) [1; 2; 3], незважаючи на те, що потребують належного критичного сприйняття, ураховуючи обставини їхнього написання.

Основний матеріал дослідження. М. Слабченко народився 9 (21) липня 1862 р. у передмісті Одеси на Нерубайських хуторах у сім'ї робітника-каменяря [1, арк. 112; 7, с. 621]. Навчався в початковій школі, де, за його спогадами, не проходило і дня, щоб вчитель чи вчителька не назвали учнів "глупими хохлятами", "тупими и ленивыми хохлами", "хохлацкими мазищами" [1, арк. 112; 21]. Ці образи, на думку А. Санцевича, на все життя врзалися в пам'ять і збуджували потяг до участі в національному русі [18, с. 6].

Великий вплив на формування характеру М. Слабченка мала бунтівна вдача батька, яка відбилася на засудженні соціальної несправедливості, брехні, нещирості, двоєдушності [18, с. 6].

Після закінчення початкової школи навчався в Одеській духовній семінарії, допомагав батькові, працював у мармурових майстернях, навчався палітурній справі, займався репетиторством із "заможними оболтусами" [1, арк. 112; 10, с. 49–50]. За словами М. Слабченка, у духовній школі, де українців "карали за мужичення", "почав себе" усвідомлювати як українець [1, арк. 112], "національна свідомість [...] сполучилася з соціальною" [18, с. 7]. Завершити навчання йому не вдалося через захоплення революційними ідеями ("що так були

далекі від тодішнього життя") і поширення відповідної літератури серед однолітків [1, арк. 112–113].

Атестат зрілості вдалося отримати лише завдяки самоосвіті. Після чого М. Слабченко вступив навчатися на історико-філологічний факультет Новоросійського університету Одеси [11, с. 21]. Брав активну участь у діяльності української студентської громади, через що його неодноразово відраховували з навчального закладу [15, с. 289–290]. Протягом навчання в університеті М. Слабченко отримав срібну й золоту медалі за конкурсні роботи. Своїм науковим керівником і вчителем М. Слабченко називав І. Линниченка, який неодноразово підтримував свого учня [1, арк. 118; 11, с. 46, 48; 16, с. 456]. Активна національна позиція привела М. Слабченка до лав одеського товариства "Просвіта" [10, с. 25, 61–62], зблизила його із представниками ліберального українства Одеси та визначила подальшу траєкторію його життя. На думку В. Заруби, у громадській праці М. Слабченко віддавав перевагу ненасильницьким, пропагандистським, а не збройним засобам боротьби за соціальне й національне визволення українців [10, с. 62]. І все подальше його життя спрямовувалося на зміцнення позицій української мови, розгортання наукових українознавчих досліджень, відстоювання національних інтересів українського народу.

Здібності до наукової роботи дали можливість М. Слабченкові отримати дозвіл на підготовку до професорського звання та відкомандирування за кордон на практику до Франції в Паризький університет [1, арк. 113; 15, с. 291]. Після повернення з-за кордону протягом 1912–1913 рр. перебував на військовій службі в 60 піхотному Замосцькому полку [1, арк. 113].

За спогадами вченого, у студентські роки він перебував під впливом російських соціал-демократів, однак швидко зрозумів близькість власних поглядів і діяльності Революційної української партії (РУП, із 1905 р. – УСДРП). Тим більше, партія "мала свій гектограф, бібліотечку і агітаторів" [1, арк. 113; 18, с. 8]. 1903 р. він вступив до її лав і перебував у ній аж до 1918 р. [1, арк. 2; 8, с. 2876]. Тривалий час співпрацював із місцевими українськими соціал-демократами, зокрема В. Чехівським [1, арк. 22], В. Герасименком [1, арк. 30] і О. Темницьким [1, арк. 117; 11, с. 31].

Під час Першої світової війни перебував у складі 166 піхотного Ковенського полка. 1917 р. організовував солдатські й офіцерські ради депутатів. Невдовзі після Лютневої революції був відкомандирований навчатися до Військово-юридичної академії, яку закінчив на початку 1918 р. і поїхав до Києва, згодом повернувся до Одеси [1, арк. 114–115; 5, с. 22; 16, с. 456]. Закріпитися в Києві М. Слабченкові не вдалося через відсутність підтримки молодого вченого і його прямолінійність, яка не всім подобалася.

За словами М. Слабченка, події 1917–1920 рр. викликали в багатьох свідомих українців запитання – чому так "болісно" в Україні відбувається революція? [1, арк. 8]. Однією з причин невдач він називав надто м'яку позицію Української Центральної Ради, учасників якої інколи характеризував як "празднотболтаючих" і "політичними м'якунами" [1, арк. 72], а саму УЦР – "організацією м'яких душ і сентиментів" [1, арк. 115] через відсутність чіткої внутрішньої та зовнішньої політики. На думку В. Заруби, О. Музичко і В. Хмарського, М. Слабченко помічав і багато позитивних моментів у діях УЦР – розумне розв'язання національного питання, демократичність і прагнення до незалежності – "були найліпші бажання – задовольнити якомога більшу час-

тину населення, розв'язати як найліпше питання, поставлені революцією" [10, с. 71; 15, с. 295]. Саме в цей час відбуваються чергова трансформація політичних поглядів М. Слабченка; він, як і багато представників української інтелігенції, переходить на незалежницькі позиції в побудові державності України.

Через ворожу позицію більшовиків до розв'язання українського національного питання й "панування поглядів великодержавного напрямку" М. Слабченко не мав бажання з ними співпрацювати. Одеська організація УСДРП, до якої він належав, складалася переважно з інтелігенції і займалася поряд із партійною роботою ще різноманітними культурно-освітніми і науковими проектами [1, арк. 115–116].

Отже, М. Слабченко з обережністю сприйняв початок революційних подій, сподіваючись на розв'язання головних вимог українців – створення національних шкіл, наукових закладів, періодичних видань. Розв'язання багатьох подібних завдань пов'язувалося вченим із загальними процесами демократизації суспільства і влади.

Окрім політичної діяльності, М. Слабченко продовжував працювати над науковими темами й займався освітньою роботою. Зокрема, у 1918 р. вчителював у одній зі шкіл Одеси. Із метою підтримки "української ідеї" намагався переконати керівництво навчального закладу створити шкільну "Просвіту", однак не отримав із їхнього боку належної підтримки [3, арк. 38]. Зважаючи на відсутність чіткої шкільної програми навчання, подавав історичний матеріал із національних позицій. Несприйняття влади П. Скоропадського, через консерватизм, диктатуру і проросійські проявилося у критичних публікаціях у газеті "Вільне життя", у якій М. Слабченкові довелося виконувати ролі редактора і журналіста, який переховувався під багатьма псевдонімами [10, с. 72; 11, с. 22, 29–30; 15, с. 299; 17, с. 113].

Із погляду М. Слабченка, "більшовики в Україні не мали бази, бо спиралися виключно на міських робітників, теж однак абсолютно невдоволених із радвлади, яку вони [робітники] "задушевно" ляли" [1, арк. 8]. Разом із М. Гордієвським М. Слабченко написав "Відкритий лист" проти більшовицької політики у національному питанні [17, с. 114]. Ураховуючи масштаби руйнувань унаслідок боротьби різних ідеологічних сил в Україні протягом 1917–1921 рр., його син, Т. Слабченко, вважав, що більшовицька влада своєю жорсткою політикою щодо селянства й інтелігенції "не може займатися будівництвом" успішного суспільства і держави [3, арк. 38]. Аналогічно критикував учений і політику отамана М. Григор'єва, керівництва Директорії і білогвардійців у 1919 р. [1, арк. 117; 3, арк. 36–37]. Директорію вчений сприймав як "інститут переходової доби [...] тимчасову верховну владу революційного часу до скликання Українських Установчих зборів" [15, с. 295].

Учений був переконаний, що запровадження більшовиками продрозкладки руйнувало економіку сільського господарства – "зруйновано село", "радвлда ніби справді не годна щось робити-будувати" [1, арк. 38; 3, арк. 38]. Відзначав "правильність" націоналізації землі та її розподілу між селянами, які, на його думку, ні за жодних умов не підтримають повернення поміщиків. За словами М. Слабченка, "джерело невдоволення селян – велике обкладання, що було не під силу мужикові" і "коли б розпочалася інтервенція чужинців якихось би, навіть білих, то дядьки не стали б на сторону комуністів" [1, арк. 38].

Також він вважав, що кооперація має величезні можливості для розвитку, але більшовицька влада її всі-

ляко обмежує [1, арк. 8]. За таких умов економіка України розвивалася надто повільно, хоча й мала можливість для значнішого прогресу як у промисловості, так і в сільському господарстві.

На думку М. Слабченка, міжнародне становище СРСР нестійке і цим можуть скористатися західноєвропейські країни, що вклали величезні кошти "у підприємства бувшої Росії" [1, арк. 8–9]. "Інтервенція буде коначно і нам українцям, свідомим громадянам, треба подумати над долею нашої Батьківщини, яку при інтервенції більшовики обороняти не стануть, бо їм, як довелося мені чути на великому мітингу від Я. Ряппо (з приводу Ризької домови), територія зовсім не важна, між тим для нас українців, важно мати саме територію, бо Україна, як національний ринок, ще не зібрана в кулак, а існувати може тільки як цілокупна разом з Великою Україною ще Галичина + Буковина + Трансільванія + Бессарабія + Крим + Білорусь, що дасть можливість Україні великими каналами (до речі це й засіб позбутись, принаймні зменшити безробіття) підтягти Чорне море до Балтики" [1, арк. 9]. На місце ледачої Малоросії мусить стати молода, енергійна, американізована Україна, що складалася б із людей сильної волі, міцних нервів, із більшовицькою загартованістю. Однак для того варто виявити всі сили, скупчити їх, витворити нові кадри сталюих людей, виробити програму, що помирала би всіх і вся й потягла на службу прийдешньої України [1, арк. 9]. Що цікаво, подібних позицій дотримувалися і багато тодішніх представників української інтелігенції. Зокрема, А. Ніковський і В. Чехівський, із якими М. Слабченко обговорював поточні суспільно-політичні події та перспективи розвитку України [13; 14]. Про подібні настрої в середовищі інтелігенції також повідомляли й інформатори ДПУ, які відносили М. Слабченка до "правої групи українських наукових працівників", "українських шовіністичних елементів", "шовіністів" [20, с. 446, 549, 577; 17, с. 115].

Прихід до влади більшовиків, за словами Т. Слабченка, призвів до тимчасової "розгубленості серед інтелігенції взагалі та української зокрема", "не стало селянської України, не стало значить української держави, не стало тієї українізації, про яку я чув в 1918 р., словом та Україна, яку я колись ще малював у своїй голові не появилася" [3, арк. 38].

Початок 1920-х рр. М. Слабченко характеризував як дуже складний період як у національному, політичному, так і економічному плані. Була маленькою заробітна плата, "голодний рік таким тяжким був, що я готов був перебити родину, щоб не бачити її страждання" [1, арк. 120]. Українські школи перебували на "задворках, гроші їм відпускалися в останню чергу і ніби з милості", до української мови ставилися погано, "в селі провадилася русифікація", українська кооперація і Українська учительська спілка утискала "тими самими, хто вчора ще був представником єдиної неделимої і висловлювався проти української культури", у вищій школі мало хто наважувався проводити заняття українською мовою [1, арк. 119]. Із погляду М. Слабченка, така скрутна ситуація пояснювалася "виключно від нашої малої національної свідомості і культурності" і поверненням на посади в наукових і освітніх закладах шовіністичних прихильників колишньої імперської політики. І така ситуація викликала перехід на національні позиції [1, арк. 119]. Фактично будь-які прорахунки більшовицької влади викликали обурення з його боку, критика стосувалася як освітніх заходів, так і національної політики. Агресивну політику більшовиків він сприймав як тимча-

сову владу, що з часом сама себе зруйнує і живе. Тривалий час, сама така позиція М. Слабченка про тимчасовість влади більшовиків і їхню неможливість побудувати економічно успішну країну, підживлювала його міркування про неминучість політичних змін.

Як зізнавався М. Слабченко, дії більшовиків викликали засудження суспільства та пробуджували бажання в частини інтелігенції об'єднатися в антибільшовицький блок, який би, у випадку можливого протистояння СРСР із європейськими країнами, дав би шанс на відновлення незалежності України. У такій ситуації вчений погоджувався навіть на вступ до антибільшовицької проукраїнської організації. Що цікаво, програма такого об'єднання, на думку М. Слабченка, мала б практично повністю повторювати теоретичні розробки українських партій революційної доби. Зокрема, а) Україна мала стати "дрібнобуржуазною державою"; б) з економічною моделлю західноєвропейського або американського зразка; в) сільське господарство засноване на фермерстві, субсидуванні й довготерміновій оренді землі за "австралійським чи новозеландським зразком"; г) побудова індустрії і обов'язковий викуп землі у поміщиків; д) дозвіл на концесію іноземцям; е) підтримка дрібного підприємництва і кооперації; ж) суб'єктивно-публічні права скасовані більшовиками повернути; з) "церкву зробити добрим чиновником нової держави"; і) національності зрівняти у правах; ї) замінити вибори чиновників призначеннями на посади; и) ради на місцях залишити; к) для реалізації програмних вимог об'єднати зусилля всіх українських партій, як "було в Національному Союзі" [1, арк. 9–10; 21].

Як і багато інших представників інтелігенції М. Слабченко уважно спостерігав за міжнародними подіями й публікаціями щодо українського питання за кордоном (переглядаючи газети "Українські вісті" і "Український вісник", що видавалися у Парижі) [1, арк. 24–25]. Сподівався, що можливий конфлікт між СРСР і європейськими країнами, дасть Україні шанс стати незалежною державою [1, арк. 25; 20, с. 112]. Як писав М. Слабченко, "очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати", "значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках" [10, с. 89]. Надія на незалежність пояснювалася абсолютною байдужістю більшовицької влади до вирішення національного питання.

У своїх лекціях і семінарах М. Слабченко "старанно відмежовував історію ранньофеодального періоду України від російського; доводив, що історія Московії почалася незрівнянно пізніше за нашу", "старанно опрацьовував період галицько-волинського королівства", "в козащині випинав на передній план васальність, а не підданство від Московії", "обмальовував Росію гнобителю України XVII–XVIII ст.", "у XIX ст. випирав на передній план національно-визвольні начала, відмічав роль чужоземного капіталу, не лише як гнобителя", "як прогресивне начало селянство ставив во главу вугла", Лютневу революцію 1917 р. "обмальовував як національну", УЦР подавав як владу "середняків", прихід більшовиків характеризував "під певним соусом окупації України" та ін. [1, арк. 48; 6, с. 9–10]. Студентам пропонував теми пов'язані з мемуарною літературою, зокрема "спогади Бош, Антонова-Овсієнка, Винниченка, Одиця, Майорова, Золоторьова" й інших, які "давали достатній матеріал для думок по національному питанню", "від тлумачень же багатьох поглядів доводилося просто ухилитися, бо відповіді в мене не знаходилося" [1, арк. 48]. Національна позиція вченого завжди залишалася переважно поміркованою. Він розумів важливість

співпраці між різними національностями для успішного відстоювання національних інтересів у всіх сферах соціально-економічного і суспільно-політичного життя.

Активна наукова діяльність забирала багато часу, і, як зізнався М. Слабченко, навіть у вільний від роботи час "на політичні теми говорити не доводилося, коли що й говорилося, то очевидні пустяки" [1, арк. 41]. Серед політичних питань, які його цікавили, було майбутнє України, її державності – зокрема, "передбачалося, хоч про це не говорилося, заснування сильної одноомочної диктатури", "хто мав би бути диктатором, не говорилося", "державний устрій мислився на західноєвропейський штиб" [1, арк. 41]. М. Слабченко вважав, що суто український уряд, "як ото Центральна Рада чи УНР, не мала успіху тому, що були надто м'якотілі, не виявляли сильної волі", їм не вистачало жорсткості, яку "бачимо в більшовиків" [1, арк. 41].

М. Слабченко обмірковував можливі сценарії відновлення незалежності України внаслідок можливої війни СРСР з європейськими державами (так званої "інтервенції") [1, арк. 41, 101]. На його думку, спочатку мала бути визволена від більшовиків правобережна частина України, де "національна свідомість найбільша", а згодом українцям доведеться самим подбати про те, щоб поширити свою владу на схід "до Волги і Кавказу і витворити Велику Україну", "пізніше вирвати Бессарабію, Буковину, Галичину" [1, арк. 41]. "Українське населення взагалі пасивно поставиться до інтервенції, що воно опору інтервентам не дасть й більшовикам не допомагатиме", а більшовики за Україну "не битимуться" [1, арк. 62].

М. Слабченко також описував і власний ідеал майбутньої Української держави. На його думку, "вона мала бути великою державою, у її розпорядженні мало бути все північне побережжя Чорного моря", Одеса "повинна стати столицею України", "тому що в ній не було хуторянських традицій, як ото в Києві, за яким тягнеться хвіст у 1000 літ і на всьому помічається запах тління", "Одеса – найближчий до Європи пункт, що вона – найбільш облаштоване місто, що "має багато чужинців, так що зносини з закордоном будуть налагодженні дуже хутко, що тут немає великоросійських традицій і з часів ще І-ої революції Одесу намічали в столиці Чорноморської республіки" [1, арк. 61]. Ураховуючи "монархічні настрої селянства", державний устрій мав бути схожий на англійський [1, арк. 102]. Аналізуючи політичні переконання вченого, можна помітити певні корективи, які вносив учений у своєму ставленні до української державності. Від федералізації колишньої Російської імперії до незалежності України, яку він бачив, то із президентською, то монархічною формою правління.

Серед можливих перепонов до створення економічно успішної держави вчений вважав сильний вплив на малосвідому "українську буржуазію" Росії. На його переконання, "наша буржуазія", що коли б надати їй "владу на місцях, все пішло б догори ногами" [1, арк. 62]. "Мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою – мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється "на служение" великій російській буржуазії" [22, с. 207]. Отже, на його думку, провідну роль у державотворчих процесах потрібно було зосередити у руках інтелігенції, яка зважає на мала враховувати як державні інтереси, так і інтереси різних соціальних груп.

В аграрному питанні М. Слабченко підтримував модель розвитку "новозеландського типу" [1, арк. 64],

схвалював "націоналізацію землі", здійснену більшовиками, вважав за недоцільне існування великої земельної власності, проте допускав наявність селянських господарств "середняцького типу, як в Латвії без права відчуження землі", а для фінансування селян пропонував створити "спеціальні кооперативні чи позикові банки" [1, арк. 64]. В економіці, М. Слабченко також пропонує проводити помірковану політику спрямовану на врахування інтересів селянства як найбільш економічно активного, на той час, прошарку населення

Загалом подібні погляди вченого І. Верба називав державницько-націонал-марксистськими [4, с. 93]. Постановка питання про історично-економічну незалежність України з наголосом на її національних інтересах – це ніщо інше, як розв'язання проблеми в державницькому ключі в межах марксистської схеми української історії, що передбачала поділ на соціально-економічні формації [4, с. 93; 22, с. 211, 213]. Отже, М. Слабченко намагався поєднати наявні більшовицькі напрацювання із привабливими моделями розвитку інших країн, природно з максимальним урахуванням українських національних інтересів у всіх напрямках зовнішньої та внутрішньої політики.

М. Слабченко з осудом поставився до вбивства очільника Директорії – С. Петлюри. Для себе він пояснював таку жорстокість "помстою сіоністів" "за погроми" або "заходами більшовиків, щоб позбавитись небезпечної для цілості СРСР людини" [1, арк. 41]. Визнавав жалісні служби в Польщі по Петлюрі "з боку польського уряду греченим явищем" [1, арк. 41], хоча до польської влади ставився достатньо критично [20, с. 446–447].

Як писав М. Слабченко, "час іде, а ми по суті не змінилися ніскільки; революція не змінила наших поглядів", "у всякому разі зміни незначні", "саме життя складається і ведеться так, що поглядам нема чого радикально мінятися" [1, арк. 8]. М. Слабченко зізнався, що окремі колеги, знаючи його переконання, називали вченого "петлюрівцем" [1, арк. 19]. Під час антиєврейських акцій (проти Сергія Єфремова у 1928–1929 рр.) був серед тих його знайомих, які відмовилися підписувати "протест проти нього" [1, арк. 22; 9, с. 714; 20, с. 545], чим одразу викликали необґрунтовану критику. 1928 р., під час оновлення складу ВУАН, М. Слабченка було обрано її академіком [5, с. 26; 16, с. 363] і, на думку С. Єфремова, він був достойним кандидатом серед інших претендентів [9, с. 776], але навіть такий високий науковий статус не вберіг вченого від переслідування влади.

Н. Полонська-Василенко описувала М. Слабченка як людину надзвичайно амбітну, насторожену, із надмірною схильністю відчувати себе ображеною, болісно ставився до критики його наукової діяльності [16, с. 458]. Подібні спостереження можна знайти і в "Щоденнику" С. Єфремова [9, с. 373]. Можливо, така поведінка пояснювалася надзвичайним самолюбством вченого, який завжди намагався показати себе професійним дослідником у тих напрямках історичної науки, які не привертати особливої уваги істориків.

І. Майстренко впевнено відносив М. Слабченка до "старих корифеїв одеського українства", якого "цікавило нове покоління українців, яке українізувала одеську пресу і одеське життя" [12, с. 238]. За спогадами вченого, він усе своє свідоме життя намагався підготувати своїх учнів відстоювати українські національні інтереси у сфері науки й освіти.

Протягом останніх років перед арештом ДПУ уважно стежило за змістом листів М. Слабченка [20 с. 29] і збирало про нього будь-яку інформацію з різних джерел.

Хоча проголошення політики коренізації похитнуло критичне ставлення М. Слабченка до політики більшовиків із національного питання, проте залишило й багато сумнівів, що проявлялися у критичних зауваженнях [1, арк. 26, 79]. На думку представників ОДПУ, учений вів розмови про вступ до КП(б)У [1, арк. 26, 74; 20, с. 577] із метою відвернути від себе і своєї родини загрозу переслідування з боку влади. Тому досить важко встановити справжні цілі подібних заяв – обережність перед можливими репресивними діями чи справді зміна переконань. Більш за все М. Слабченко, як людина надто обережна, помічав неухильну зміну поведінки влади в бік більш жорсткішого ставлення до своїх відвертих опонентів і прихованих критиків. І, ймовірно, намагався в такій ситуації стати на бік переможця цього ідеологічного протистояння.

20 січня 1930 р. М. Слабченка було заарештовано в Харкові [1, арк. 1]. Він належить до того невеликого кола людей, які свою проукраїнську діяльність на допитах одразу ототожнили з роботою у вигаданій ДПУ "Спілці Визволення України", чим полегшили роботу слідчих, яким не довелося шантажувати й залякувати підозрюваного. Їм досить було просто спрямувати свідчення в потрібному для них напрямі зізнань. Причиною такої поведінки, імовірно, став арешт його сина Тараса Слабченка.

Допити М. Слабченка відбувалися за участі слідчого В. Блюмана і тривали трохи більше місяця. Зокрема, 20 [1, арк. 2–15], 21 [1, арк. 16–31], 22 [1, арк. 32–51], 23 [1, арк. 52–81], 29 [1, арк. 82–94] 30 [1, арк. 95–104] січня і 7 лютого [1, арк. 143–147] 1930 р. Цінним джерелом його переконань також виступив і власний життєпис вченого [1, арк. 105–122].

Як писала Н. Полонська-Василенко, протягом шести тижнів тривав процес, протягом шести тижнів робилося все, щоб принизити цих людей, поставити на коліна, змусити визнати свої помилки і визнати вищість радянської влади [16, с. 437]. Фактично М. Слабченка й інших звинувачених у справі СВУ судили не за антибільшовицьку діяльність, а за власні проукраїнські переконання. Чим давали сигнал усім іншим українцям – український патріотизм сприйматиметься радянською владою як антирадянщина.

19 квітня 1930 р. М. Слабченка було засуджено на процесі "Спілки визволення України" до 6 років ув'язнення. До 1933 р. він перебував в Ярославському політизоляторі, а потім був засланий на Соловки.

Із завершенням терміну ув'язнення з січня 1936 р. працював бухгалтером тресту "Апатит" (Кіровськ Ленінградської обл.), однак незабаром переїхав у Первомайськ Одеської (нині Миколаївської обл.), де мешкав його син із сім'єю.

На початку жовтня 1937 р. його сина Тараса було заарештовано і 28 жовтня того ж року розстріляно. Самого М. Слабченка ще на 10 років позбавили волі. 1947 р. він повернувся до Первомайська. Деякий час працював вчителем у школах міста, викладав іноземну мову. У 1948–1949 рр. займав посаду інспектора міського відділу народної освіти [10, с. 37].

На загальномуській учительській конференції в серпні 1949 р. секретар Первомайського міськкому КП(б)У І. Ємець у своєму виступі назвав колишнього академіка "фашистом і політичним трупом", після чого М. Слабченка звільнили з роботи. Останні роки провів у бідності. Помер 27 листопада 1952 р. у Первомайську. Реабілітований у 1989 р. і помертено поновлений в Академії наук УРСР у 1990 р. [7, с. 621; 11, с. 19–20].

Висновки. Отже, урахувавши критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з цього питання можна дійти висновку про існування в еволюції суспільно-політичних поглядів М. Слабченка декількох етапів, які сформували його світогляд та ідеологічні переконання: 1) 1903–1917 рр. у житті М. Слабченка поєднали його політичну діяльність у складі РУП, згодом УСДРП із першими науковими здобутками під час навчання в університеті, відбувається формування його світогляду і переконань; 2) 1917–1920 рр. засвідчили поєднання партійної діяльності, роботи в засобах масової інформації, наукових установах, закладах середньої та вищої освіти Одеси з активною проукраїнською працею; 3) 1920–1930 рр. можна охарактеризувати як домінування наукової роботи в Одеському інституті народної освіти, Одеському науковому товаристві, УАН і відхід від будь-яких форм політичної діяльності, зосередження на формуванні молодого проукраїнського покоління науковців; 4) 1930–1952 рр. – відсутність можливостей для заняття науковою роботою й будь-яких проявів власної політичної позиції. Зважаючи на вивчення життя й діяльності М. Слабченка, найбільш перспективними напрямками досліджень про вченого може бути його громадсько-політична робота в 1903–1918 рр., участь у Одеському науковому товаристві, Одеський "Просвіті" тощо.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 152 (М. Слабченко), 153 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 153 (М. Слабченко), 81 арк.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 154 (Т. М. Слабченко), 286 арк.
4. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / І. Верба. – Київ: Парламентське видавництво, 2019. – 360 с.
5. Винар Б. Академік Михайло Слабченко (матеріали до біографії та бібліографії) / Б. Винар // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 19–39.
6. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С. Г. Водотика. – Київ; Херсон, 1998. – 156 с.
7. Водотика С. Г. Слабченко Михайло Єлисейович / С. Г. Водотика // Енциклопедія історії України : у 10 т. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 621.
8. Енциклопедія українознавства Словникова частина : у 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, – 2000. – Т. 8. – С. 2805–3200.
9. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – Київ: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
10. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : монографія / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2004. – 456 с.
11. Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 2004. – 352 с.
12. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Канадський інститут Українських студій, Альбертський університет, 1985. – 416 с.
13. Могильний Л. Андрій Васильович Ніковський : життєвий шлях та суспільно-політична діяльність / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2013. – № 26. – С. 14–18.
14. Могильний Л. Володимир Чехівський : постать на тлі епохи / Л. Могильний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – 134. – С. 62–66.
15. Музичко О. Михайло Слабченко : неконформіст у науці та громадському житті / О. Музичко, В. Хмарський // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. : монографія. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 288–313.
16. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
17. Савченко В. А. Політичні уподобання професора М. Слабченка / В. А. Савченко // Чорноморська минувшина = Chornomors'ka minuvshyna: записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Друк Південь, 2017. – № 12. – С. 111–119.
18. Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко / А. В. Санцевич. – Київ, 1993. – 68 с.
19. Слабченко М. Є. Конспект лекцій по новій історії України, читаних в Одесі. І. Н. О. – Одеса: Видання правління ІНО, 1927. – 112 с.

20. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – Київ : Темпора, 2012. – 756 с.

21. Шаповал Ю. "Фантазер" Михайло Слабченко / Ю. Шаповал // День. – 2005. – № 68. – 16 квітня.

22. Ясь О. Конфлікт процес / структура у конструкції "довгого" XIX ст. Михайла Слабченка / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. НАН України. – К.: Інститут історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 196–224.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 152 (M. Y. Slabchenko), 13 sheets. [In Ukrainian].
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 153 (M. Y. Slabchenko), 81 sheets. [In Ukrainian].
3. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 154 (T. M. Slabchenko), 286 sheets. [In Ukrainian].
4. Verba, I. (2019) *Oleksandr Ohloblyn. Life and Work in Ukraine*. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, (Seria "Slavetni postati Ukrainy"). [In Ukrainian].
5. Vynar, B. (1982) Academician Mykhailo Slabchenko (Materials for Biography and Bibliography). *Ukrainian historic*, 3–4, 1983, 1, 19–39. [In Ukrainian].
6. Vodotyka, S. H. (1998) *Academician Mykhailo Yeliseyovych Slabchenko. Essay on Life and Work*. Kyiv, Kherson. [In Ukrainian].
7. Vodotyka, S. H. (2012) Slabchenko Mykhailo Yelyseyovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. K. : Naukova dumka, Vol. 9, p. 621. [In Ukrainian].
8. Kubyovych, V. (Ed.) (2000). *Encyclopedia of the Ukrainian Studies. Vocabulary*, 8, Paris; New-York: Molode zhyttia; Lviv; Kyiv: Hlobus, pp. 2876. [In Ukrainian].
9. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923 – 1929*. Kyiv: ZAT "Hazeta "Rada". [In Ukrainian].
10. Zaruba, V. M. (2004) *Historian of State and Law of Ukraine: Academician M. Y. Slabchenko (1882–1952)* : Monohrafiia. Dnipropetrovsk : PP "Lira LTD". [In Ukrainian].

11. Zaruba, V. M. (2004) *Mykhailo Slabchenko in the Epistolary and Memoir Heritage (1882–1952)*. Dnipropetrovsk : Yuryd. akad. MVS; Lira LTD. [In Ukrainian, in Russian].

12. Maistrenko, I. (1985). *The Story of my Generation. Memoirs of a Participant of the Revolutionary Events in Ukraine*. Edmonton: Kanadskyi instytut Ukrainykh studii, Albertskiy universytet. [In Ukrainian].

13. Mohylnyi, L. (2013) Andriy Vasyliovych Nikovsky : Life and Social and Political Activity. *Journal of Ukrainian History*, 26, 14–18. [In Ukrainian].

14. Mohylnyi, L. (2016) Volodymyr Chekhivskyi : a Figure in the Context. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 134, 62–66. [In Ukrainian].

15. Muzychko, O., Khmarskyi V. (2011) Mykhailo Slabchenko: Nonconformist in Science and Public Life. *The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odessa in 1917–1920* : Monohrafiia. Odessa : TES, 288–313. [In Ukrainian].

16. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memoirs*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

17. Savchenko, V. A. (2017) Political Beliefs of Professor M. Slabchenko. *The Black Sea Past: Works of the Department of Cossack History in Southern Ukraine*. Odessa : Druk Pivden, 12, 111–119. [In Ukrainian].

18. Santsevych, A. V. (1993) *Prominent Ukrainian historian M. Y. Slabchenko*. Kyiv, "Istorychni zoshyty". [In Ukrainian].

19. Slabchenko, M. Y. (1927) *Lectures on the Recent History of Ukraine, Given in Od. I. N. O.* [Odessa] : Vydannia pravlinnia INO. [In Ukrainian].

20. Danylenko, V. M. (Comps.) (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

21. Shapoval, Yu. (2005) "Fantasier" Mykhailo Slabchenko. *Day*, 68, 16 April. [In Ukrainian].

22. Yas', O. (2014) Conflict Process / the Structure of the "Long" Nineteenth Century. Mikhail Slabchenko. *Historiographical Research in Ukraine*, 24, 196–224. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 23.09.21

L. Mohylnyi, Dr. habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL BELIEFS OF MYKHAILO SLABCHENKO

In the late 19th – at the beginning of the 20th century the Ukrainian intelligentsia formed an idea of the importance of personal intellectual contribution to the national development in such fields as of education, science and culture. This concept emerged due to the negative impact of the Valuev Circular and the Ems Decree on Ukrainian education and science. Leading figures of Ukrainian communities and parties called on Ukrainians to contribute to the development of education and science. Most of them were Ukrainians with liberal views, but this position was also shared by their political opponents, namely the Social Democrats. Mykhailo Yeliseyovych Slabchenko became one of those who responded to the call. The purpose of the work is to analyse the social and political beliefs of M. Slabchenko as one of the active representatives of the Ukrainian intelligentsia of the first third of the twentieth century. As for the methodology used to cover the topic, the methods of historicism, objectivity and science have been applied in the article. The scientific novelty of the research lies in the fact that social and political views of M. Slabchenko, the famous scientist of the 1920s, are considered on the basis of both published and unpublished archival materials.

Social and political priorities of the scientist determined his interest to Ukrainian studies, which began immediately after graduating from the Faculty of History and Philology of Odessa University, when he joined the local community of Ukrainians. He put a lot of efforts into organizing various educational activities of the Odessa "Prosvita", the Odessa Scientific Society, contributed to the research work on the history of the Hetmanate, the economy of Ukraine in the 19th century, etc. The study of social and political views of M. Slabchenko allowed us to define four main stages in the evolution of his beliefs: 1) 1903–1917 – formation of the priorities in the field of Ukrainian studies; 2) 1917–1920 – the dominance of the social and political factor; 3) 1920–1930 – combination of both pedagogical and scientific activities; 4) 1930–1952 – a complete refusal to deal with any political topics.

Key words: Mykhailo Slabchenko, Prosvita, Odessa Institute of Public Education, Ukrainian Social Democratic Workers' Party, Ukrainian Academy of Sciences, Union for the Liberation of Ukraine.

УДК 930.253:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.8>

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4534-4654>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ЗВИЧАЙНІ" ВБИВЦІ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ "ТРАВНИКІВЦІВ" (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТЕРНИХ СПРАВ⁶ ПО ЯНІВСЬКОМУ ТАБОРУ СМЕРТІ)

Досліджуються питання колективного образу вахманів СС, які закінчили спеціальну школу у Травніку й були фігурантами літерних справ, що стосувалися Янівського табору смерті у Львові. Яким був контингент курсантів табору Травніку, як туди потрапляли колишні військовополонені червоноармійці, хто вони були за національністю й соціальним походженням, скільки їм було років, чи добровільно вони ставали охоронцями таборів смерті, чи були серед них члени українських націоналістичних організацій? Ці та інші питання розглядаються в контексті трагічних подій, що мали місце на маленькому клаптику землі в околиці Львова впродовж 1941–1943 рр. Головним джерелом для аналізу є протоколи допитів, агентурні донесення та протоколи впізнання, які містяться в десятках томів літерних справ № 9 і № 638. Поряд із цим, у статті використовуються аналітичні матеріали слідства, наприклад, довідкова інформація про злочини, скоєні у Львові в роки нацистської окупації та про персоналії злочинців, про історію Янівського табору смерті тощо. Особливу увагу приділяється питанням "мотивації" військовополонених Червоної армії та процедурі їхнього переходу на німецьку службу, вивченню методів психологічного тиску на них із метою перетворити на слухняні знаряддя для вбивства.

Біографічні дані "травниківців" яскраво засвідчують, що досвід їхнього довоєнного життя в більшовицькій системі терору, шокуючі воєнні переживання, полон і неймовірно високий рівень смертності військовополонених узимку 1941–1942 рр., психологічний і фізичний тиск із боку нацистів, практично нівелювали будь-які моральні застереження у вахманів СС, які, цілком усвідомлюючи злочинність своїх дій, у більшості випадків аж до останнього дня існування Третього рейху, продовжували слухняно виконувати накази нацистів, а після війни всіляко приховували свою причетність до охоронних відділів СС. Класичним механізмом самовиправдання для колишніх випускників підготовчого табору СС у Травніку була теза про "вимушеність" їхніх дій під тиском обставин, загрозою смерті тощо.

Ключові слова: літерні справи, Янівський табір смерті, "травниківці", СС-вахмани, військовополонені, протоколи допитів.

Лев Толстой у своїй "Анні Кареніній" зафіксував очевидну й геніальну думку: "Немає таких умов, до яких людина не могла б звикнути, особливо якщо вона бачить, що всі навколо неї живуть так само"⁷. Ці слова є якнайкращою ілюстрацією поведінки, поясненням мотивації звичайних (за визначенням Ханни Арендт – "банальних"⁸) людей, які у ХХ перетворилися на масових убивць або на таких-собі безвідмовних "асистентів зла". Навіть творці найбільш злочинних і кривавих режимів минулого століття – Сталін і Гітлер, Гімлер і Берія, Айхман і Каганович, Гесс і Молотов, за ближчого знайомства ніколи не викликали у співрозмовників стійкої відрази. Їх могли асоціювати з лакеями і провінційними шкільними вчителями, дрібними чиновниками й дідусями-пенсіонерами, але аж ніяк не з масовими вбивцями-маніяками, стійкий образ яких сформувала масова культура. Що вже й казати про рядових виконавців злочинів, які просто "жили і робили як усі", які самі нерідко були об'єктами чужих знущань (наприклад, як військовополонені червоноармійці, як розкуркулені селяни, як невинно репресовані або депортовані), а свої злочини сприймали як повсякденну "роботу" або "службу". Як влучно зазначав Тоні Джадт "... гірка правда полягає в тому, що під час Другої світової війни чимало людей не знали про долю євреїв, а якби й знали, то вона не надто турбувала би їх. Лише для двох груп Друга світова війна уособлювала передусім знищення євреїв: для нацистів і для самих євреїв. Практично для всіх інших війна мала зовсім інше значення: вони були пе-

рейнати власними проблемами" [3, с. 162]. Рядові виконавці злочинів, СС-вахмани теж були "занурені у власні проблеми", їх, насамперед, цікавило питання особистого виживання, питання того, як вибратися з таборів для полонених, як збагатитися, як уникнути покарання за здачу в полон, як заробити на прожиття родини тощо. Перефразовуючи отця Патріка Дебуа, можна сказати, що вони "не народилися кілерами" [6] і навіть не помітили, коли ними стали...

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) зберігається надзвичайно цінний масив документів, який розкриває хід слідства радянських органів державної безпеки у справі злочинів, вчинених нацистами та їхніми поплічниками в Янівському концтаборі у Львові. Ідеться про т. зв. літерні справи № 9 "Янівський табір смерті" [4] (рис. 1) і № 638 "З матеріалами по Янівському табору" [5] (рис. 2). Перша справа була заведена 18 січня 1953 р. 2 відділом Управління КДБ у Львівській області "для концентрації матеріалів про розшук і розробку осіб, які служили в "Янівському таборі смерті" і брали участь у масових розстрілах радянських громадян у 1941–1943 рр. у місті Львові" [4, т. 1, арк. 1-а, арк. 517] і фактично включала матеріали, які почали збирати слідчі в перші дні серпня 1944 р. [4, т. 1, арк. 41]. Уже до 4 вересня їм вдалося опитати 152 свідків і понад 50 очевидців, оформивши 15 різноманітних протоколів і процесуальних постанов [7].

Розплутуючи клубок кривавих подій, слідчі виходили на щоразу нові прізвища виконавців злочинів, що зумовило надзвичайно тривалий процес пошуку колишніх СС-вахманів із Янівського табору. Літерну справу № 9 "Янівський табір смерті" здали до архіву на "постійне зберігання" лише в 1966 р. [4, т. 1, арк. 517–518]. Підсумком цього етапу роботи слідчих став показовий суд Трибуналу Прикарпатського військового округу, який у грудні 1966 р. засудив до страти шістьох колишніх вахманів із Янівського концтабору (С. Приходька, Н. Станкова, С. Лагутіна, А. Жукова, А. Міночкіна, Г. Панкратова) [5, т. 1, арк. 29]. Однак, наявність вели-

⁶ Літерна справа – спеціальний термін, що використовувався радянськими органами держбезпеки на означення окремої справи, яка велася за певним напрямом роботи або за певним об'єктом.

⁷ "Нет таких условий, к которым человек не мог бы привыкнуть, в особенности если он видит, что все окружающие его живут так же".

⁸ Детальніше див. Ханна Арендт. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Пер. з англ. А. Котенко. Київ: Дух і Літера, 2013. 367 с.

чезної кількості зібраних даних на колишніх вахманів, змушували слідчих продовжувати роботу. У квітні 1968 р. на обліку в КДБ перебувало понад 2 тисячі колишніх "травниківців", із них 372 – вахмани СС, служили в Янівському таборі смерті. Із цієї кількості лише 79 осіб притягнули до кримінальної відповідальності, ще 65 були розшукані й на 205 не вистачало "установочних даних" [5, т. 1, арк. 29]. Після року масштабної роботи, вдалося зібрати достатні докази про участь у масових убивствах ще багатьох янівських "травниківців". 28 липня – 15 серпня 1969 р. у Львові над 5 колишніми вахманами (В. Литвиненком, Є. Лобинцевим, І. Кіценком, О. Федченком, А. Остапенком) відбувся суд, який завершився трьома смертними вироками і двома 15-річними ув'язненнями⁹. Проте, життя "підкидало" слідчим радянських органів держбезпеки щоразу нову інформацію про людей, які в роки Другої світової війни "відзначилися" масовими вбивствами у Янівському таборі. З огляду на це, Управління КДБ у Львівській області 24 листопада 1971 р. повернулося до розслідування подій нацистської окупації міста й завело нову оперативну літерну справу № 638 "З матеріалами по Янівському табору" "з метою подальшого розслідування злочинів, здійснених у колишньому Янівському таборі нацистами і зрадниками Батьківщини та систематизації матеріалів на них" [5, т. 1, арк. 1-в, 1-в зв.]. Як встановив український дослідник О. Пагіря, загалом під час слідства "здійснено перевірку 1 тисячі 564 колишніх членів української поліції м. Львова. (...) було виявлено близько 500 вахманів СС, які служили в Янівському таборі (...) із яких на 245 чоловік не було встановлено даних (...) Загалом у різних містах і населених пунктах СРСР і Польщі було розшукано, арештовано й засуджено до страти і різних термінів ув'язнення 65 колишніх "аскарів" Янівського табору" [7]. Саме біографічні дані, отримані під час слідчих дій, стали основним джерелом для реконструкції "колективного портрету" СС-вахманів із навчального табору Травники, які, поряд із гітлерівцями, були виконавцями злочинів у Янівському таборі смерті.

У листопаді 1941 р., у кінці Янівської вулиці Львова, за розпорядженням губернатора дистрикту "Галичина" Вехтера й начальника поліції СС Кацмана постав Табір для примусових робіт № 22, більше відомий, як Янівський табір смерті [4, т. 1, арк. 6 – 7]. До Другої світової війни на вул. Янівській, 134 (за т. зв. Янівською рогаткою) розташовувалася фабрика, власником якої був єврей Шайнгаус. Нацисти організували на їхній базі військово-ремонтне підприємство, яке функціонувало в системі компанії з виготовлення зброї DAW (Deutsche Ausrüstungswerk). Заводи мережі DAW керувалися структурами СС і використовували працю в'язнів концтаборів. У серпні – вересні 1941 р. на Янівську фабрику

DAW було "мобілізовано" 350 робітників-євреїв¹⁰ зі Львова. Наприкінці вересня фабрику огородили колючим дротом, а 1 жовтня робітникам оголосили, що вони "від сьогодні залишаються тут". Впродовж жовтня навколо фабричних підприємств "виросли" вежі для наглядачів, додаткові робітничі бараки і нові ряди з колючого дроту¹¹. Із початку листопада 1941 р. військове підприємство остаточно перетворюється на табір примусової праці, а його мешканці стають цілковито ізольовані від навколишнього світу [11, с. 26]. Організатором табору був гауптштурмфюрер СС Фріц Гебауер, який на початку весни 1942 р. обійняв посаду "начальника виробничої частини", а комендантом табору 2 березня 1941 р. став оберштурмфюрер СС Густав Вільгаус, котрий виконував свою "брудну роботу" до 1 липня 1943 р., передавши потім обов'язки гауптштурмфюреру СС Францу Варцоку [4, т. 1, арк. 6–7]. Помічниками в комендантів табору були оберштурмфюрери СС Сіллер, Рокіта, Венке, Шульц, штурмфюрер СС Віллі Веске, унетрштурмфюрер СС Шенбанк [4, т. 1, арк. 6–7]. Створення табору відбувалося в контексті виконання схваленого на зламі вересня-жовтня 1941 р. рішення Райхсфюрера СС Генрі Гімmlера про знищення євреїв на території Генеральної Губернії [12, с. 201]. Дослідники відзначають, що в перші місяці існування Янівського табору його персонал складався з німецьких службов-

¹⁰ Варто підкреслити, що в СРСР всіляко уникали акцентування уваги на тому, що в Янівському таборі основним контингентом в'язнів були євреї. Навіть у своїй внутрішній документації й робочих довідках співробітники КДБ, окреслюючи національний склад ув'язнених, писали: "В таборі утримувалися люди різних національностей. Окрім росіян, українців, поляків у ньому перебували громадяни французького, чеського та англійського підданства. В табір німці привозили мужчин, жінок і дітей" ("Довідка по Янівському табору смерті" від 02.12.1955 р., за підписом старшого оперуповноваженого 2-го відділення, 2-го відділу Управління КДБ при Раді міністрів УРСР по Львівській області, майора Лимбака // ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 1, арк. 122–123). Водночас, у протоколах допитів колишніх СС-вахманів, які охороняли Янівський табір постійно зустрічалися свідчення про те, що саме євреї складали основний контингент в'язнів. Наприклад, колишній охоронець табору Василь Сиволапов на допиті 4 вересня 1951 р. зазначав: "В таборі утримувалися десятки тисяч громадян єврейської і частково інших національностей" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 2, арк. 15).

¹¹ Описуючи на допиті зовнішній вигляд Янівського табору, один із його охоронців, СС-вахман Павло Пашук, який прибув "на службу" в табір у червні 1942 р., зазначав: "Львівський табір розташовувався за два кілометри від міста в західній його частині. Ширина табору була 150 метрів, а довжина 500 метрів. Територія табору була огорожена в два ряди колючим дротом. Всередині знаходилися чотири великі дерев'яні бараки, у яких поміщалося понад 3 тисячі арештованих людей єврейської національності. Навколо табору було встановлено шість спостережних вишок, а дві вишки знаходилися всередині табору. За 30 метрів від табору проходила залізниця, а поряд з нею шосейна дорога. (...) Охорона табору складалася з 16 осіб німецьких солдатів з військ СС і 16 вахманів СС, які закінчили школу в м. Травники. Командиром групи вахманів був Александр Песков, по-батькові його не знаю, мав звання "группенвахман СС". Вахмани, головним чином, були з українців, які раніше служили в Червоній армії. (...) Охорона розташовувалася в окремому будинку, що знаходився за 50 м від табору" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 293 – 294). Інші колишні вахмани на допитах згадували важливі деталі місця розташування табору – близькість до цвинтаря та великої піщаної гори. До середини 1943 р. "фасадна" сторона табору була замурована високою стіною, за якою було вже п'ять цегляних казарм для вартових (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 225).

⁹ Детальніше див.: Пагіря Олександр "Аскари" Янівського табору // Територія терору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>.

Також про суди над колишніми випускниками табору СС в Травниках див.: Robert Kuwałek: Kolaboracja ze strachu? Jeńcy sowieccy w formacji SS-Wachmannschaften z obozu szkoleniowego SS w Trawnikiach. W: Jakub Wojtkowiak (red.): Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2015. S. 229–230; Арон Шнеер Профессия смерть. Учебный лагерь СС "Травники". Преступления и возмездие. – Москва: Пятый Рим, 2019. – С. 75–176.

ців СС і СД [11, с. 27], однак дуже швидко стало зрозуміло, що винятково німецькими силами неможливо впоратися з постійно зростаючим "обсягом завдань", відтак, упродовж 1942–1943 рр. весь рядовий і молодший командний склад табору почав формуватися з колишніх військовополонених червоноармійців, угорців, фольксдойчів, колишніх російських білогвардійців, а також вільнонайманих із місцевого цивільного населення [11, с. 27]. Однак саме екс бійці Червоної армії, які пройшли спеціальну підготовку в таборі СС у Травніках, стали основою охорони Янівського табору [15, с. 27].

Сама ідея створення спеціального вишкільного закладу для підготовки охоронців концтаборів належала бригадефюрерові СС, командувачу СС і поліції в Люблінському дистрикті Оділі Глобоцніку, який у вересні 1941 р. отримав від райхсфюрера СС Генрі Гімmlера завдання логістично забезпечити винищення 2 млн євреїв, які мешкали в Генеральній губернії. Така технічно складна операція потребувала десятків тисяч виконавців, потрібних для конвоювання, перевезення, селекції, охорони, вбивства людей. А в розпорядженні штабу О. Глобоцніка було тільки 453 функціонери СС [10, с. 18–19]. Проте постійне використання для антиєврейських акцій і охорони новостворюваних концтаборів локальної поліції або підрозділів СС, які дислокувалися в тій чи іншій місцевості, автоматично "відривало" їх від виконання інших завдань (підтримання порядку, охорона військових об'єктів, складів, ліній комунікацій, боротьба з підпіллям тощо). Тому командувач СС і поліції Люблінського дистрикту вирішив створити окреме формування, яке буде займатися винятково питанням знищення євреїв на всіх етапах цієї "операції" [12, с. 202]. Польський дослідник Роберт Кувалек писав: *"З метою підготовки цього формування, у вересні 1941 р. у заводському поселенні Травніки, що розташовувалося за 26 км східніше від Любліна, за наказом Глобоцніка, було організовано вишкільний табір СС – SS-Ausbildungslager Trawniki. Цей табір розташований на терені колишньої довоєнної фабрики. Підрозділи, які мали проходити в ньому підготовку, називалися SS-Wachmannschaften – вартові відділи СС, а їхнім основним завданням було виконання охоронних функцій у таборах, призначених для єврейської робочої сили. У документах, що стосуються цього табору немає навіть згадки про те, що ці підрозділи будуть застосовуватися до фізичної ліквідації євреїв. Тільки практика 1942–1943 рр. продемонструвала, що охоронці підготовані в Травніках брали участь в кожному завданні, яке було пов'язане з винищенням євреїв: несли вартову службу в гетто, а також брали участь в їхній ліквідації, включно зі стратами тих осіб, які в результаті селекції були оголошені німцями "непридатними для транспортування", конвоювали транспорти до таборів смерті, виконували функції вартових у тих таборах, а також активно допомагали в їхньому справному функціонуванні. Врешті-решт охороняли концтабори і табори праці"* [12, с. 202].

27 жовтня 1941 р. наказом О. Глобоцніка комендантом табору в Травніках було призначено штурмбанфюрера СС Карла Штрайбеля¹², який обіймав цю посаду аж до липня 1944 р. [14], а основний контингент курсантів мали набирати з військовополонених червоно-

армійців на добровільних засадах [12, с. 203]. Перші 2500 курсантів були колишніми червоноармійцями, хоча загалом серед 5082 СС-вахманів, підготованих травницьким табором, були й місцеві мешканці (українці з Галичини, Волині й Поділля [14], поляки та фольксдойче), а також окремі латиші й литовці [7].

Від вересня 1941 р. спеціальна комісія СС почала відвідувати табори для військовополонених червоноармійців, які розташовувалися в Люблінському дистрикті (зокрема, табір у м. Холм, де утримувалося понад 30 тис. полонених [4, т. 3, арк. 289]), а також на Волині (зокрема, найбільший табір у Рівному), у Білостоку, Гродно і Житомирі. Зібраним полоненим есеївці пропонували перейти на службу в німецьких допоміжних підрозділах, не акцентуючи увагу на типі служби та службових завданнях. Інколи, полонених "заманювали" перспективами вступу до "російських допоміжних підрозділів" або боротьбою на східному фронті проти більшовиків [12, с. 204]. Головну увагу комісія звертала на представників т. зв. "лояльних" до німців народів – українців (або мешканців України інших національностей), фольксдойчів, меншою мірою, росіян і татар¹³ [12, с. 204–205]. Завербованих для служби в німецьких охоронних підрозділах радянських військовополонених звільняли з таборів на підставі інструкцій Верховного командування вермахту, виданих 8 вересня 1941 р. [16, с. 17], а перші завербовані військовополонені червоноармійці пройшли свій курс підготовки в таборі Травнік від жовтня 1941 до лютого 1942 р. [4, т. 4, арк. 147].

Протоколи допитів колишніх СС-вахманів зберегли багато інформації про те, як вони потрапляли до навчального табору у Травніках. У більшості схема була типовою: призов до Червоної армії, потрапляння до полону, важкі умови в таборі, бажання вижити (про свої антирадянські настрої колишні вахмани слідчим із КДБ передбачливо не розповідали), спокусливі пропозиції від вербувкової комісії, згода на службу в німців... Надзвичайно детальною була розповідь на допиті 24 червня 1950 р. колишнього вахмана Павла Пашука (1920 р. н., уродженця с. Бакаївка, Ічнянського (зараз – Прилуцького) району, Чернігівської області, одруженого, із селян-середняків з освітою 7 класів)¹⁴. Для об'ємності картини дозволю собі велику цитату з протоколу допиту:

¹³ Аналітики КДБ, на основі даних допитів колишніх СС-вахманів із Травніків, вказували на те, що дві третини рот в таборі склалися з українців, а третина – із росіян (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 1, арк. 124–125). Деякі колишні вахмани вказували на інше співвідношення етнічних груп "травниківців", стверджуючи, що з 8-ми сотень курсантів, тільки одна була "російською", а інші – "українськими" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 84). Ще інші колишні курсанти, повідомляли про "змішаний" склад навчальних рот до яких входили "росіяни, українці, поляки, татари та особи інших національностей" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 215). Очевидно, що поділ на домінуючі етнічні групи, окреслені, як "українці" та "росіяни" був доволі умовним, а до складу цих двох великих груп, мабуть, потрапляли і татари, і чуваші, і білоруси, і поляки, і фольксдойче. Принаймні, свідчення про представників цих та інших етнічних груп зустрічається в протоколах допитів (Див. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 86–89; арк. 110; арк. 120–146; арк. 148).

¹⁴ Згадка про походження підслідного із "селян-середняків" наштотує на обережне припущення, що його предки могли бути заможними селянами, які постраждали від колективізації на зламі 1920–1930-х рр. Неписані правила радянського "анкетного етикету" вимагали від анкетованого казати, що він походить із "селян-бідняків" або "незаможників" тощо. Якщо ж хтось ніяк не міг ніяк приховати високого майнового статусу своїх батьків, то використовував евфемізм "селяни-середняки".

¹² Є свідчення того, що Карл Штрайбель називав себе перед курсантами табору "поляком", який до війни жив у СРСР. Він також, начебто, окрім німецької, володів польською, українською та російською мовами. (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 291)

"ПИТАННЯ: Розкажіть більш детально, за яких обставин ви здалися в полон німцям?

ВІДПОВІДЬ: Приблизно 20–25 травня 1941 р. Ічнянський райвійськкоматом Чернігівської області я був призваний до Радянської Армії і зарахований в 34-1 окремих піхотний полк рядовим солдатом. Полк дислокувався в районі м. Дрогобич, назву населеного пункту не пам'ятаю. З моменту початку війни з фашистською Німеччиною я в складі полку був скерований на фронт, в околиці м. Луцьк, де брав участь у боях з наступаючими частинами німецької армії. Останніми днями серпня 1941 року, наш полк, під натиском переважаючих сил противника, став відходити на нові рубежі. Перед відходом полку мене, в числі 3-х солдатів, прізвища яких я не знаю, відправили в розвідку з метою визначити, чи відомо німцям про відхід нашого полку й чи здійснюють вони якісь дії щодо пересування своїх частин. Повернувшись з розвідки до попереднього місця стоянки, ми не виявили свого полку і зрозуміли, що полк відступив. Навкруги йшла стрільба, ми опинилися в оточенні. Оскільки ми були в оточенні, то вирішили знищити документи, зокрема червоноармійські книжечки, бо в них вказувався номер полку. Червоноармійські книжечки ми спалили в посівах некошеного жита, а потім відправилися до найближчого села, назви якого я не знаю. В селі ми вирішили не затримуватися, а пробиратися до своїх через кільце німецьких військ. Щойно ми вийшли із села нас побачили німці, які відкрили вогонь із автоматів, ми кинули зброю і підняли руки вгору, німці підійшли до нас і ми здалися в полон. Під час обстрілу один наш солдат був убитий.

ПИТАННЯ: Куди ви були скеровані німцями після полонення?

ВІДПОВІДЬ: Після полонення німці нас обшукали, а потім привели до якогось сараю, що знаходився в населеному пункті. Назву населеного пункту не знаю. В сараї перебувало коло 4-х сотень полонених солдатів Радянської Армії. В цьому сараї ми утримувалися два дні. Через два дні після полонення німцями, разом з іншими військовополоненими мене скерували в місто Холм (Польща) й помістили в табір, який знаходився на околиці міста. В цьому таборі було понад 30 тисяч військовополонених солдатів та офіцерів Радянської Армії. Офіцери утримувалися окремо в бараках, які теж були обгороджені колючим дротом.

ПИТАННЯ: Як довго ви утримувалися в таборі Холм і чим займалися?

ВІДПОВІДЬ: В таборі Холм я утримувався до січня 1942 року. За цей час німці нас на фізичних роботах не використовували. В січні 1942 року, якого числа не пам'ятаю, в табір приїхало декілька німецьких і російських офіцерів із числа зрадників Батьківщини, які вступили на службу до німців, які почали агітувати військовополонених щодо необхідності вступу на службу до німецької армії. У своїх виступах німецькі та російські офіцери вихваляли німецьку армію й німецькі порядки на захопленій німцями території, всіляко обмовляли радянську владу, говорили, що Радянська Армія вже розбита, що радянська влада вже більше не буде існувати. Далі вони казали, що хто вступить на службу до німецького війська, той буде користуватися пільгами нарівні з німецькими солдатами. Приблизно через два дні в табір знову прибули німецькі та російські офіцери й почали відбирати із числа військовополонених найбільш здорових і фізично розвинених українців. Вони відібрали 80 осіб, в цю кількість потрапив і я. нас помістили в сусідній табір, де також російські та німецькі офіцери почали агітувати за вступ до німецької армії.

ПИТАННЯ: Ви вступили до німецької армії?

ВІДПОВІДЬ: Так, вступив. Разом з іншими військовополоненими я виявив бажання служити в німецькій армії про що заявив німецькому офіцерові. Разом зі мною в цей день на службу німцям пішло коло 3-х сотень осіб. Це було в січні 1942 року, якого числа не пам'ятаю. Наступного дня мене, разом з приблизно 3-ма сотнями осіб, що виявили бажання служити в німецькій армії, на автомобілях привезли до містечка Травніки, де нас кожного окремо сфотографували, при чому, під час фотографування на груди чіпляли написаний на картоні номер, мене сфотографували під номером 794, під чим номером я навчався в списку курсантів у школі СС в містечку Травніки. Цього ж дня я дав підписку про те, що буду чесно служити у військах СС..." [4, т. 3, арк. 288–290].

Із цитованого вище зізнання, складається враження, що на рішення колишнього вахмана СС приєднатися до "німецької армії" найбільше вплинули не слова антирадянської агітації, а магічна обіцянка "пільг на рівні з німецькими солдатами". Тільки люди, які жили у СРСР, знають яким чарівним для громадян "пролетарської держави" було слова "пільга", особливо, якщо вона надавала "високий рівень привілеїв". А для приниженого до рівня "двоногої тварини" полоненого червоноармійця, перспектива "зрівнятися в пільгах" із вояком вермахту виглядала не просто як "соціальний ліфт", а як "соціальний ракетно-носій", який миттєво міг витягнути його з напівголодного животіння в таборі військовополонених із примарними перспективами на виживання й піднести до захмарного рівня "небожителя" зі свободою пересування, продуктивним пайком, власними грошима, помешканням, теплим одягом, алкоголем, сигаретами тощо.

Майже аналогічно як українець Павло Пашук до складу курсантів школи СС у Травнік потрапив його ровесник, росіянин Ніколай Кулак із Башкирської АРСР, який (ще в жовтні 1941 р.) у тому ж-таки таборі для військових бранців у м. Холм згодився їхати з німецьким офіцером для проходження служби в Травніку [4, т. 4, арк. 162–163]. Проте, нерідко з протоколів допитів колишніх травниківців випливає набагато більш прозаїчна картина. Вони стверджували, що їх ніхто не агітував, а німецький офіцер, який прибув до табору (такі свідчення стосуються табору в Холмі та Рівному) і вишикувавши бранців, сам вказав кому вийти з шеренги на два кроки вперед. Згодом, усіх, хто був відібраний, очевидно за критерієм

фізичного стану й хорошого зовнішнього вигляду, відправили до школи СС у Травніки [4, т. 4, арк. 69–70; 83; 98 та ін.]. Складається враження, що все залежало від членів німецької комісії, яка відбирала майбутніх курсантів. Часто, німецькі офіцери "без агітації" проводили добір, покладаючись винятково на анкетні дані й зовнішній вигляд. Важкі умови утримання в таборах для військовополонених відкривали перед німецькими "вербувальниками" практично необмежені можливості адже "всі... мали бажання бути відправленими в інше місце, оскільки через важкі умови життя в таборі міста Холм лишатися там не хотілося" [4, т. 4, арк. 83]. А після того, як у холмському таборі в січні 1942 р. три чверті полонених померли від голоду, ті, що вижили, очевидно, не мали жодних логічних аргументів аби протиставитися¹⁵ перспек-

¹⁵ Колишній "травниківець", а потім радянський партизан Андрій Борозовий, після тривалого заперечення факту служби в німців, врешті-решт розповів таку, до болі банальну історію: "У вересні 1941 року я прибув до Холмського табору для військовополонених, недовгий час я знаходився разом з усіма, а потім мене перевели в їдальню, працівником кухні, де я перебував до грудня 1941 року. В грудні того ж року в розташування табору прибули німецькі офіцери, які вишикували військовополонених у шеренгу і почали здійснювати відбір із числа військовополонених фізично здорових. Працюючи в їдальні на кухні, я значно фізично підкріпився у порівнянні з іншими військовополоненими, у зв'язку з чим мене також, серед інших викликали з шеренги. В результаті чого було відібрано коло 200 осіб і ми були переведені в інший блок табору і розташовані в окремому бараці. Провівши в таборі три доби, німецькі офіцери нам оголосили, що ми всі маємо

тиві перейти на німецьку службу [4, т. 4, арк. 214; 327 та ін.]. Хоча, не варто відкидати й тієї можливості, що колишні травниківці на допитах часом намагалися "пом'якшити" свою долю, а тому не розповідали про добровільний вступ на службу в СС, посилаючись на примусовий або випадковий "відбір" німцями¹⁶.

Судячи з протоколів допитів колишніх вахманів, які навчалися в таборі Травнік, весною 1943 р. до "школи" було відправлено групу галичан (зі Станіславщини), які здебільшого були інструкторами, низовими командирами, викладачами і технічною обслугою табору [4, т. 4, арк. 430–434, 483, 499 або 5, т. 4, арк. 206–211], а влітку 1943 р. перелік курсантів поповнився службовцями з-поміж українських (меншою мірою польських) селян Холмщини та Підляшшя [4, т. 4, арк. 376–377, 471–476, 509–535]. Галичани, а також частина холмщаків і підляшців були скеровані до Травнік "за повісткою". До моменту призову вони були співробітниками різноманіт-

ніти на службу до німецької поліції. Перебуваючи в умовах полону, на зроблену пропозицію служби в поліції, ніхто з військовополонених, у тому числі і я, не заперечував. Того самого дня нас перекинули в табір спеціального призначення м. Травнік" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 388). Подібну історію розповідав і колишній вахман СС Іван Шевченко, який здався в полон на початку липня 1941 р. поблизу Луцька, на допитах у СМЕРШі 8 вересня 1944 р. стверджував, що в період перебування в таборі військовополонених у Холмі у квітні 1942 р. туди приїхав: "...унтершарфюрер Маєвський з двома німецькими офіцерами, прізвища яких я не знаю. Вони тоді відібрали із загальної кількості військовополонених 35 осіб, до складу яких увійшов і я й запропонували нам служити в німецькій поліції. Відібрані військовополонені, серед них і я, дали свою згоду німецьким офіцерам і того ж дня на автомобілі ми були переправлені до містечка Травнік в школу вахманів, для проходження навчання" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 243–244).

¹⁶У цьому контексті дуже цікава біографія колишнього вахмана СС Нікіфора Кузавкова, 1917 р. н., росіянина, уродженця Красноярського краю Росії, який, будучи співробітником особливого відділу НКВС 91-го прикордонного загону, в липні 1941 р. відступав від Рави-Руської аж на Київщину. Потрапивши в полон у серпні 1941 р. під Білою Церквою, він опинився в Холмському таборі для військовополонених. Спочатку, на допитах в МДБ, Кузавков стверджував, що у жовтні 1941 р. був відправлений під Варшаву на сільськогосподарські роботи, а звідти, з невідомих йому причин, привезений до школи СС у табір Травнік. Однак згодом, Н. Кузавков змінив показання і зізнався, що в грудні 1941 р. добровільно згодився на службу в німецькому війську "боячись померти від голоду в таборі для військовополонених". Йому випало вбивати євреїв у Майданеку, Любліні, Новоград-Волинському, Травніку. Врешті-решт "боячись відповідальності за зраду Батьківщини" й бажаючи "бодай частково відкупити свою провину" Н. Кузавков у травні 1943 р. втік до радянського партизанського загону "За Родіну", де успішно легалізувався, отримав орден "Червоного прапора", медалі "Партизану Вітчизняної війни", "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні" та "За перемогу над Німеччиною" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 170–184). Аналогічно, намагався приховати свою біографію на слідстві й колишній вахман СС Микола Кабанець, який назвався Петром Оліфіренком, змінив місце народження, замовчав факт добровільної згоди на службу в СС, а потім в РОА (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 188–199), колишній "травниківець" Іван Степанов із Тульської області Росії, після тривалих спроб уникнути відповідальності, врешті-решт відверто зізнався, що "не хотів перед органами МДБ визнавати себе винним у службі на боці німців..." (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 239), колишній вахман СС Олексій Тронько із с. Гути, Богодухівського району Харківщини, декілька років переховувався з підробленим паспортом на прізвище Прокопов (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 348–370), колишній вахман Миколай Шерстньов, який тривалий час видавав себе за Миколу Бутенка ((ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 3, арк. 1–4) тощо.

них легально діючих українських установ (кооперативів, шкіл, гімназій, місцевих адміністрацій). Решта – здебільшого селяни з Холмщини та Підляшшя, очевидно, як це не цинічно звучить, шукали роботи, яка б гарантувала їм стабільне грошове утримання та харчовий пайок. Поява цих контингентів "травниківців", скоріш за все, свідчила про певну кризу з наборами обслуги табору й курсантів з-поміж військовополонених червоноармійців.

Навчання в таборі Травнік проводилося впродовж 4–5 місяців і включало вивчення загальної військової справи, спеціальний вишкіл (на якому вчили конвоювати в'язнів, охороняти об'єкти, здійснювати арешти, облоги в населених пунктах і розстріли), вивчення основ німецької мови та ідеологічна й політична підготовка [4, т. 1, арк. 124–125; т. 4, арк. 100]. Водночас очевидці свідчили, що задля вироблення катівських навиків у таборі здійснювалися "практичні заняття" із розстрілів. Із цією метою "привозили з таборів приречених на смерть єромаян і розстрілювали за межами табору в спеціально призначеному місці" [4, т. 1, арк. 125]. Викладачами, поряд з офіцерами СС [5, т. 4, арк. 171–172], були фольксдойче, що походили з "німців Поволжя" і були колишніми червоноармійцями [5, т. 4, арк. 172].

Треба відзначити, що після полону життя в навчальному таборі СС Травнік мало здаватися ексчервоноармійцям дивовижним¹⁷. Розпорядок дня був не надто напруженим: пробудження о 6-й ранку, гігієнічні процедури – до 7-ї ранку, ранкова перевірка та огляд – 7.00 – 7.15, сніданок – від 7.15 до 8.00, заняття – між 8.00 і 12.00, обід з 12.00 до 13.00, полудневі заняття – від 13.00 до 17.00, вечора й отримання продуктів харчування на наступний день – від 17.00 до 18.00. Після цього аж до 21.45 курсанти мали "вільний час", який завершувався вечірньою перевіркою і відбоям о 22.00 [4, т. 4, арк. 85]. До такого лагідного розкладу, майбутні охоронці концтаборів отримували (як на умови війни) просто розкішне харчування. Денний раціон у таборі, який готував, по-суті, професійних катів складався з 450 грамів хліба, 150 грамів жирів (масла або маргарину), 8–12 цукерок, 50 грамів меду або повидла, 6 сигарет, дворазової гарячої їжі з "пристойною кількістю м'яса", чаєм або кавою на сніданок [4, т. 4, арк. 84]. Узимку 1941 р. курсантам почали видавати 5 злотих на місяць, скасувавши при цьому видачу сигарет [4, т. 4, арк. 85]. Ті курсанти, що після закінчення вишколу продовжували служити в м. Травнік як вахмани, отримували місячне грошове утримання в розмірі 150 злотих [5, т. 4, арк. 194].

Після закінчення курсу підготовки у травницькій "спецшколі", слухачі отримували звання вахманів або обервахманів СС і мали невеликий набір варіантів для продовження своєї "кар'єри". Невелику частину залишали для продовження служби в м. Травнік, де був власний табір для утримання євреїв, а більшість відправляли в різні табори смерті, гетто, тюрми тощо: Белжець, Треблінка, Аушвіц, Люблін, Львів, Собібор, Новоград-Волинський тощо. Із протоколів допитів випливає, що нацисти застосовували певну ротачію вахманів у різних таборах, використовуючи їх на одному

¹⁷ Колишній "травниківець" Миколай Кулак із Башкирії, який потрапив до навчального табору СС у жовтні 1941 р. розповідав на слідстві: "Знаходячись у Травніках, нам створили хороші умови життя і протягом місяця ми відпочивали. Через місяць нас всіх сфотографували з німцями, заповнили спеціальні анкети і почали використовуватися на очищенні площади та інших господарських роботах" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 133).

місці служби 10–13 місяців. Так окремі з них встигли "відзначитися" протягом 2–3 років у 3–4 місцевостях. На службу до Янівського табору вахмани СС, підготовані у таборі Травнік, почали прибувати в червні 1942 р. Спершу це були невеликі контингенти по 16–20 осіб [5, т. 4, арк. 304]. До кінця червня 1942 р. загальна кількість вахманів СС із Травніка у Янівському таборі загалом налічувала 50 службовців [13, с. 621]. У березні – квітні 1943 р. команди вахманів, які прибували із Травніка кількісно зросли до 20–30 осіб [5, т. 4, арк. 328; 9, с. 310], а в червні вони вже налічували по 40 службовців [5, т. 4, арк. 217]. Вахмани СС у Янівському таборі виконували "стандартний" набір обов'язків: охорона табору, конвоювання євреїв до бараків, на роботи або до розстріляних ям, очіплення місць розстрілів і, за потреби, участь у розстрілах спільно з німецькими айнзацкомандами [5, т. 4, арк. 218].

Цитований вище вахман СС Павло Пашук, свідчив: *"Після прибуття у львівський табір нам видали німецькі п'ятизарядні карабіни і скерували до казарми. Протягом тижня ми відпочивали, нічим не займалися, після чого нас всіх, що прибули з м. Травніка зібрав комендант табору й оголосив, що скоро ви розпочнете виконання своїх службових обов'язків, тобто будете охороняти табір і конвоювати осіб єврейської національності на фізичні роботи. Потім він сказав, що євреї, утримувані в таборі, є лютими ворогами людства, що вони разом з більшовиками винні у розв'язанні цієї війни, що вони всі будуть знищені. Дальше він додав, що всім, хто прибув до цього табору недовго випаде нагода розстрілювати цих ненависних ворогів людства"* [5, т. 4, арк. 305].

Типовий "робочий день" охоронця Янівського табору смерті під час проведення масштабних розстрільних акцій барвисто описував на допитах колишній вахман Микола Скориход: *"Через два тижні, з моменту моєї служби (в червні 1943 р. – І.П.) в табір прибув ешелон з єврейськими громадянами в кількості 7 тисяч осіб, призначених для їхнього подальшого знищення. Наступного дня мені разом з іншими вахманами була довірена група із 40 осіб євреїв із робочого табору й, виконуючи розпорядження керівництва табору, під нашою охороною вказана група євреїв почала копати ями в Янівських пісках за півтора кілометри від табору смерті, де мали бути поховані прибулі 7000 єврейських громадян. Після того, як уже були готові ями-могили, почалася акція. Перед початком акції в 5 годині ранку нас усіх підняли і вишикували біля контрольно-пропускного пункту та поставили завдання конвоювати євреїв до місця їх знищення в "пісках", а також ми були попереджені про пильність під час конвоювання. Німецьке командування табору із 7 тис. євреїв відібрало 500 осіб мужчин і жінок, начебто, для використання на роботи всередині табору, а інших 6500 осіб вишикували на майданчику посередині цього табору і колонами по 100 осіб під охороною вахманів відправляли приречених до місця розстрілу. Біля задалегідь підготованих ям і могили сиділи п'яні німці, які наказували приреченим євреям партіями скакати до ями, а самі в цей час розстрілювали їх з автоматів. І так безперервно трікотіли автомати цілий день, поки всі вони не були ліквідовані, а ми, вахмани, за цей день здійснили по декілька рейсів, доставляючи приречених до місця їхньої страти. Ввечері цього ж дня, вказані ями з трупами були засипані силами євреїв, які перебували в резерві (...) Під час цієї акції порядок був таким: перед відправкою до місця страти всі цінні*

речі – золото, діаманти й гроші конфісковувалися німцями та складалися у спеціальний великий ящик. Потім, коли євреї знаходилися в зоні ліквідації в "пісках" там же їх роздягали і всі речі відбиралися за внятком натільної білизни" [5, т. 4, арк. 225–226].

Такі акції масового вбивства в околицях Янівського табору проводилися щомісяця, а в перервах між ними вахмани займалися "рутинною" охороною табору та конвоюванням "робочих команд" для вантажних або ремонтних робіт на залізниці, будівництва військових аеродромів, руйнування пам'яників на єврейському цвинтарі тощо [5, т. 4, арк. 305].

Щомісячні практики масових розстрілів супроводжувалися дикими есесівськими "розвагами": з'гвалтуваннями, "забігами" в'язнів, стрибками через вогонь, убивствами під музику "фокстроту" або "танго" [5, т. 4, арк. 227].

У протоколах допитів колишніх охоронців Янівського табору смерті зафіксовано також один надзвичайно дивний спосіб, яким нацисти "мотивували" вахманів здійснювати розстріли: *"Комендант табору відібрав у трьох вахманів гвинтівку і наказав їм спуститися в яму (...) гвинтівку він зарядив холостими патронами, про це ніхто не знав. Він передав гвинтівку трьом євреям, яким сказав, показуючи на вахманів, які сиділи в ямі, що цих людей належить розстріляти, запитавши, чи будуть вони їх розстрілювати. Вони відповіли ствердно. Тоді комендант сказав їм – гвинтівку у вас заряджені. Стріляйте. І вони, один за другим, вистріляли по вахманам, що були в ямі. Після цього комендант спитав вахманів, що сиділи в ямі, чи вони живі. Вони відповіли, що так. Тоді він наказав їм вилізти з ями й заявив: "У вас стріляли ваші брати, якби у гвинтівках були справжні патрони, бути б вам на тому світі". Коли вахмани вилзли з ями, комендант віддав їм гвинтівку (...) після чого спитав у вахманів, чи будуть вони тепер стріляти у євреїв, всі вахмани відповіли ствердно..."* [5, т. 4, арк. 306]. Описані події мали місце в липні 1942 р. Елементарна психологічна маніпуляція "зламала" будь-які моральні обмеження охоронців, стерши залишки їхніх сумнівів щодо злочинності своїх дій. Відтоді розстріли в Янівському таборі невеликих груп євреїв (20–30) осіб ставали для вахманів одним з елементів "повсякденної роботи", яка час від часу переривалася масштабними акціями знищення десятків тисяч людей. Окремі "травниківці" зізнавалися, що за рік своєї служби в Янівському таборі особисто розстрілювали, "щонайменше" по 300 [5, т. 4, арк. 308, 319] – 400 [5, т. 4, арк. 314] осіб, не рахуючи тих, кого спалювали живцем у процесі т. зв. стрибання через яму з вогнем або забивали до смерті під час нагляду за роботами [5, т. 4, арк. 309–311].

Читаючи протоколи допитів колишніх вахманів СС, важко уявити, що люди могли чинити звірства такого масштабу й такої інтенсивності впродовж тривалого часу. Відтак перед дослідником постійно постає питання: ким були ці люди і чому вони себе так поводити?

Як ми вже зазначали вище, слухачі та випускники школи СС у Травніках, які згадуються в літерних справах по Янівському табору смерті, належали до двох великих категорій – колишніх військовополонених червоноармійців (90 % слухачів) і вільнонайманих або мобілізованих за повістками мешканців Холмщини, Підляшшя й Галичини (10 % слухачів). Перша категорія рекрутувалася найбільше серед утримуваних у таборах Холма і Рівного (понад 90 % "травниківців", що фігурують у досліджуваних нами документах, походили саме з цих таборів). Колишні військовополонені були призва-

ними (або вільно найнятими) у Червону армію чи прикордонні війська НКВС між літом 1939 і літом 1941 р. Серед них не зафіксовано жодного кадрового військового, до призову всі були резервістами. 80 % першої категорії "травниківців" були народжені між 1915 і 1921 рр., тобто на 1941 р. мали вік 20–26 років¹⁸. Серед цієї категорії зустрічаються мешканці великих міст (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Москва), робітничих селищ і сіл. Співвідношення мешканців сільської місцевості та міст було 8 до 2 на користь селян. Усі колишні червоноармійці, які опинилися серед курсантів школи СС Травнік, потрапили до німецького полону влітку-восени 1941 або весною 1942 р., за їхніми словами, перебуваючи в оточеннях. Із їхніх розповідей випливає, що вони не чинили особливого опору під час взяття в полон і головною метою здачі було збереження життя. Під час набору майбутніх СС-вахманів у таборах для військовополонених нацисти формально намагалися дотримуватися відповідних норм Женевських конвенцій¹⁹ і, про людське око, зберігати видимість "добровільності". Хоча реально добровільним можна назвати тільки перший набір осені 1941 р., коли умови життя в таборах полонених ще не сягнули критично низького рівня. Тобто лише перша група військовополонених із 700–800 осіб може справді характеризуватися як добровольці. Від грудня 1941 р. німецькі офіцери спочатку відбирали полонених, переводили відібраних в інший барак або табірний блок, давали краще харчування, а потім пропонували перейти на німецьку службу. Фіксується також випадки, коли групи полонених 200–300 осіб спершу привозили до табору у Травніках і там пропонували підписувати добровільну згоду на несення служби вахманами концтаборів. Отже, можна стверджувати, що цілком добровільно вахманами СС стали лише близько 20 % від усіх військовополонених, які опинилися в таборі підготовки м. Травнік. Решта – опинилися там, погоджуючись на службу "за фактом відбору". Ця категорія "травниківців" розцінювала свою згоду як певну стратегію виживання і спосіб покинути табори полонених. За етнічним складом "травниківців" з категорії військовополонених, які проходили за документами справи Янівського табору смерті, поділялися в такій пропорції: українці – 55 %, росіяни – 35 %, фольксдойче – 5 %, волзькі татари – 2 %, інші (башкири, представники балтійських держав, етноси Кавказу) – 3 % (рис. 3, 4).

Друга категорія "травниківців" із літерних справ по Янівському табору смерті (галичани, холмщаки і підлясці) практично на 100 % були українцями (інколи траплялися згадки про поляків і фольксдойче). Їхній вік коливався в межах 18–28 років на момент призову чи добровільного вступу до вишкільного табору СС Травніки (літо 1943), вони майже без винятків були селянського походження. Що важливо підкреслити, що серед них (всупереч існуючим стереотипам) не зафіксовано жодного члена ОУН або будь-якої іншої української націоналістичної організації.

¹⁸ Такий вік корелюється з віком поліцейських у Райхскомісаріаті України (Детальніше див.: Іван Дерейко "Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір" // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця 21–22 листопада 2009. С. 34–53).

¹⁹ Женевські конвенції дозволяють залучати до збройних формувань військовополонених противника лише на добровільній основі.

Цікаво також відзначити, що освітній ценз курсантів школи СС у Травніках був невисоким. Лише одного разу містяться згадки про "колишнього студента". Здебільшого ці люди мали початкову шкільну освіту або професійну робітничу підготовку.

Немаловажним, на нашу думку, є також той факт, що до й після війни вахмани СС, які закінчили школу у Травніках, не виявляли асоціальної поведінки. У всіх томах літерних справ по Янівському таборі смерті є інформація лише про одного колишнього вахмана, засудженого за нанесення ножових поранень сусідові під час побутової сварки. Тобто ці люди були готові убивати сотні тисячі собі подібних, принижувати, знущатися, грабувати інших тільки тоді, коли "закон" був на їхньому боці, на боці вбивць. Коли держава "благословляла" на вбивства, давала "санкцію" на насильство над певною дегуманізованою категорією, виведеною поза межі "нормального" суспільства. Це дуже важливий момент у розумінні поведінки вахманів і цей момент був для них еталонним. Колишні червоноармійці вже знали зі свого попереднього досвіду життя у СРСР, що окремі категорії населення, дегуманізовані і поставлені державою поза законом, можуть піддаватися безкарному насильству і знищенню (поміщики, дворяни, "бівшіє люди", вороги народу, куркулі, підкуркульники, одноосібники, шпигуни, шкідники тощо). Насильство над цими категоріями заохочувалося і стимулювалося державним апаратом, але в чітко визначених межах і в окреслений часовий період. Зрощені в умовах контролюваного стимулювання насильства з боку влади, вчорашні червоноармійці, які опинилися на німецькій службі, застосовували вже раніше засвоєні моделі поведінки, ключовими поняттями якої були: вижити (за будь-яку ціну, навіть шляхом життя інших) – пристосуватися до нових реалій (знайти "тепле місце") – отримати пільги (як основне джерело матеріальних благ) – слухняно виконувати накази "начальства" і застосовувати насильство проти того, хто "начальством" визначений як "ворог" – намагатися отримати "необліковані начальством" матеріальні блага (приховати конфісковані гроші, цінності, дорогоцінні метали тощо).

Для нацистського режиму важче було б знайти кращий матеріал для виконання злочинів проти єврейського населення. Переживши шок полону, виживши в першу голодну зиму в таборах для полонених (нерідко за рахунок смерті побратимів із нещастя), маючи специфічний досвід довоєнного радянського життя в умовах насильницьких кампаній проти різних категорій людей, вчорашні червоноармійці, які ставали на шлях служби в рядах вахманів СС мали максимально занижений "моральний поріг", перетворившись на слухняне знаряддя в руках нацистської системи. Якщо ж до цього додати постійну юдофобську пропаганду, залякування, погрозу стратами самим вахманам, то "на виході" ми отримуємо безвідмовних, безвольних "кілерів", які починали сприймати ненормальність своєї роботи, як стандарт. Отже, вони потрапляли до "пастки смерті", створеної більшовицьким і нацистським режимом у роки війни між ними. Суть цієї "пастки" полягала в тому, що вас мобілізували в армію і кидали на вірну *смерть* під командуванням безвольних і бездарних командирів, ви опинялися в полоні, де на вас чекала *смерть* від голоду і хвороб або, у випадку повернення до "своїх", підозри у зраді, репресії і *смерть* за "зраду Батьківщині", тому вам лишалося лише "купити життя" в полоні, погодившись нести *смерть* іншим людям, водночас теж перебуваючи під загрозою *смерті* за невиконання наказів.

"Коло смерті" було надзвичайно важко розірвати, тож рідко хто на це наважувався. Із досліджуваних протоколів випливає, що не більше 3 % учорашніх вахманів СС спробували втекти з німецької служби або приєднатися до партизанських підрозділів. Більшість залишилися з

німцями до кінця війни і, лише опинившись у радянських фільтраційних таборах, починали конструювати собі "нові біографії", намагаючись уникнути покарання за службу в нацистів і живими вискочити з "кола смерті".

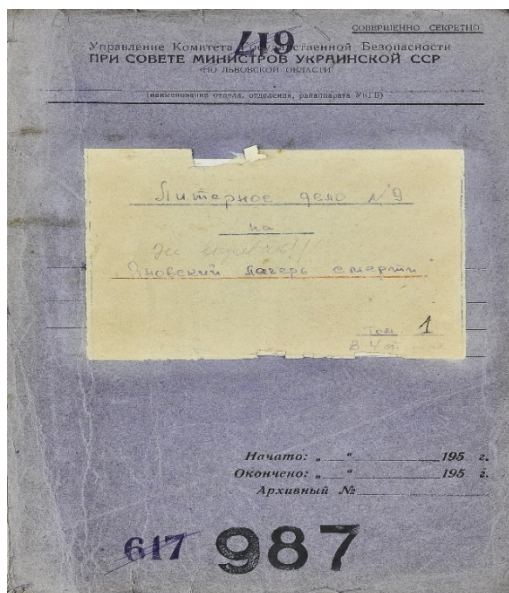


Рис. 1. Титульний аркуш літерної справи № 9.
Джерело: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987

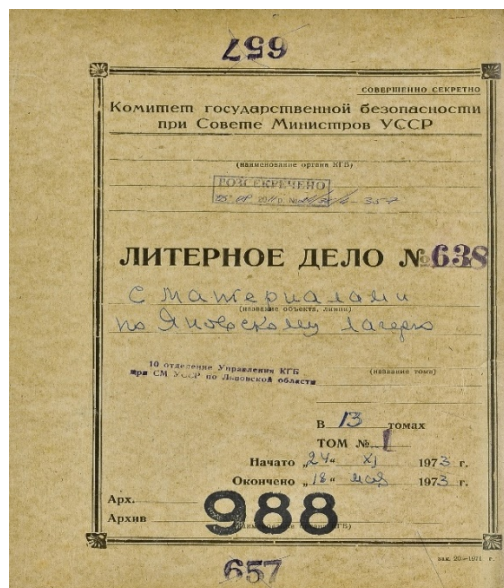


Рис. 2. Титульний аркуш літерної справи № 638.
Джерело: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988

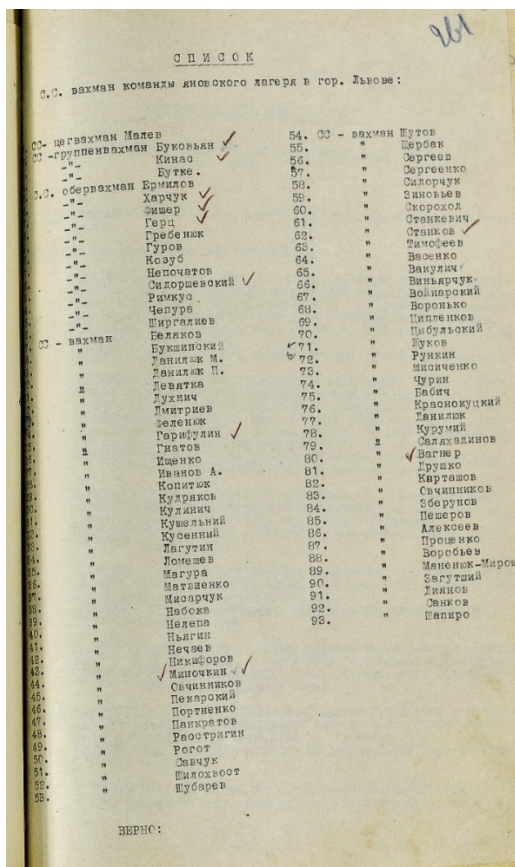


Рис. 3. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 111

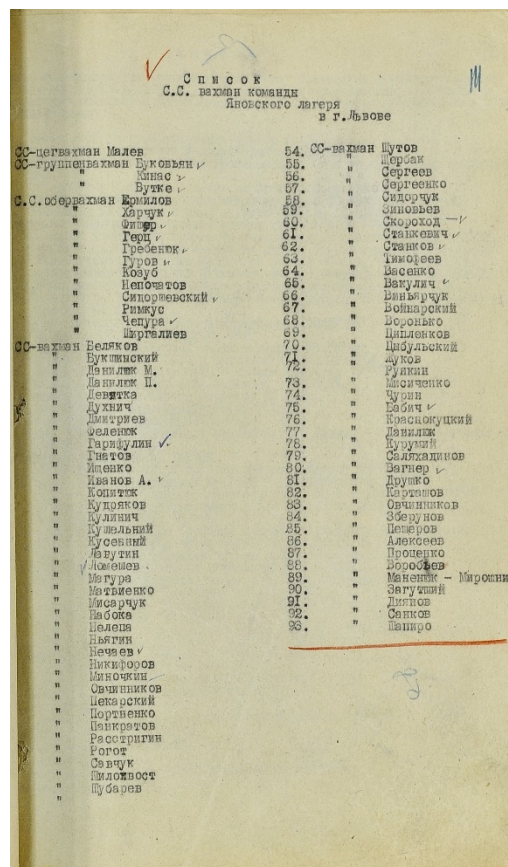


Рис. 4. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 261

Список використаних джерел

1. Арентс Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі; пер. з англ. А. Котенко / Х. Арентс. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 367 с.
2. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір / І. Дерейко // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця 21–22 листопада 2009. – Вінниця, 2009. – С. 34–53.
3. Джадт Т. Коли змінюються факти. Есеї, 1995–2010; переклад з англ. С. Андрухович / Т. Джадт. – Львів: Човен, 2021. – 448 с.
4. Літерна справа № 9 "Янівський табір смерті" // Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 11, спр. 987, т. 1–4.
5. Літерна справа № 638 "З матеріалами по Янівському табору" // Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 11, спр. 988, т. 1–13.
6. Мусаєва С. "Кілером не народжуються, ним може стати хто завгодно і коли завгодно" – отець Патрік Дебуа / С. Мусаєва, М. Кригель // Українська правда. 21 квітня 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/04/21/7290950/>
7. Парія О. "Аскари" Янівського табору / О. Парія // Територія терору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>
8. Піс Л. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна; пер. з англ. К. Діса / Л. Піс. – Київ: Лабораторія, 2021. – 480 с.
9. Шнейер А. Професія смерть. Учебний лагерь СС "Травники". Преступления и возмездие / А. Шнейер. – М.: Пятый Рим, 2019. – 464 с.
10. Arad Y. Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps / Y. Arad. – Bloomington– Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 482 p.
11. Friedman P. Zagłada żydów lwowskich / Centralna Żyd. komisja historyczna w Polsce / Friedman P. – Łódź, 1945. – 38 s.
12. Kuwałek R. Kolaboracja ze strachu? Jeńcy sowieccy w formacji SS-Wachmannschaften z obozu szkoleniowego SS w Trawnikiach / R. Kuwałek // Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej / Red.: J. Wojtkowiak. – Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2015. – S. 201–231.
13. Sandkühler T. Das Zwangsarbeitslager Lemberg-Janowska 1941–1944 / T. Sandkühler // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur. Band I. – Wallstein Verlag, 1998. – S. 604–647.
14. Trawniki // Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/trawniki>
15. Waitman W. Beorn Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp / W. B. Waitman // Holocaust and Genocide Studies 32, no. 3 (Winter 2018). – P. 445–471.
16. Wardzyńska M. Formacja Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers im Distrikt Lublin / M. Wardzyńska. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1992. – 82 s.

References

1. Arendt, H. (2013). *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Kyiv: Critique. [In Ukrainian].
2. Dereyko, I. (2009). Local units of the German army and Police as a tool for the implementation of occupation policy: the anthropological dimension. In Berkhoff K., Podolskyi A., Tiahlyi M. (Eds.), *Proceedings of the International Scientific Conference "Crimes of totalitarian regimes in Ukraine: scientific and educational view"*, November 2009. Vinnytsia – Kyiv. Pp.34–53. [In Ukrainian]
3. Judt, T. (2021). *When the Facts Change. Essays, 1995 – 2010*. Lviv: Choven (Boat). [In Ukrainian].
4. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, box 11, file 987 (Letter case № 9 "The Janiwska/Janowska Death Camp"), vol. 1–4.
5. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, box 11, file 988 (Letter case № 638 "With materials on the Janiwska/Janowska Camp"), vol. 1 – 13.
6. Musayeva, S. & Krigel, M. (n. d.). "Killers are not born, they may become one at any time" – Father Patrick Desbois. <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/04/21/7290950/> [In Ukrainian].
7. Pahiria, O. (n. d.). "Askars" of the Janiwska Camp. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>
8. Rees, L. (2021). Hitler and Stalin. The Tyrants and the Second World War. Kyiv: Laboratory. [In Ukrainian].
9. Šneiers, A. (2019). The profession is death. SS Trawniki training camp. Crime and retaliation. Moscow: Fifth Rome. [In Russian].
10. Arad, Y. (1999). Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
11. Friedman, P. (1945). Extermination of Lviv Jews. Łódź: Central Jewish Historical Commission in Poland. [In Polish].
12. Kuwałek, R. (2015). Collaboration out of fear? Soviet prisoners of war in the SS-Wachmannschaften formation from the SS training camp in Trawniki. In Wojtkowiak J. (Ed.) *Soviet prisoners of war in Poland during World War II*. Warsaw: Center for Polish-Russian Dialogue and Understanding, 201–231. [In Polish].
13. Sandkühler, T. (1998). Forced labor camp Lemberg-Janowska 1941 – 1944. In Orth K., Herbert U., Dieckmann C. (Eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*. Vol. 1. Wallstein Publishing House, 604–647. [In German].
14. Trawniki. (n. d.). *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/trawniki>
15. Waitman, W. Beorn. (2018). Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp/ In *Holocaust and Genocide Studies* 32, no. 3, 445–471. DOI: 10.1093/HGS/DCY041
16. Wardzyńska, M. (1992). Formation Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers in Lublin District. Warsaw: Institute of National Memory. [In Polish].

Надійшла до редколегії 13.06.21

I. Patryliak, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORDINARY KILLERS: COLLECTIVE PORTRAIT OF "TRAWNIKI MEN" (IN THE LIGHT OF THE MATERIALS OF THE LETTER CASES THE JANIWSKA/JANOWSKA DEATH CAMP)

The article studies the issues of the collective image of SS Wachmans, who graduated from a special school in Trawniki and were involved in letter cases related to the Janiwska/Janowska Death Camp in Lviv. What was the contingent of cadets of the Trawniki camp, how did former Red Army prisoners of war get there, who were they by nationality and social origin, how old were they, did they voluntarily become guards of death camps, were there members of Ukrainian nationalist organizations among them? These and other issues are considered in the context of the tragic events that took place on a small piece of land near Lviv during 1941 – 1943. The main sources for analysis are interrogation records, intelligence reports and identification protocols, which are contained in dozens of volumes of letter cases № 9 and № 638. In addition, the article uses analytical materials of the investigation, for example, background information on crimes committed in Lviv during the Nazi occupation and the personalities of criminals, the history of the Janiwska/Janowska Death Camp, etc. Particular attention is paid to the issues of "motivation" of Red Army prisoners of war and the procedure for their transfer to German service, the study of methods of psychological pressure on them in order to turn them into obedient weapons of murder.

The biographical data of the "Trawniki men" clearly show that the experience of their pre-war life in the Bolshevik system of terror, shocking military experiences, captivity and the incredibly high mortality rate of prisoners of war in the winter of 1941–1942, psychological and physical pressure from the Nazis, virtually eliminated any moral warnings the SS Wachmans, who, fully aware of the criminality of their actions, in most cases until the last day of the Third Reich, continued to obey the orders of the Nazis, and after the war to hide their involvement in the SS security forces. The classic mechanism of self-justification for former graduates of the SS preparatory camp in Trawniki was the thesis about the "compulsion" of their actions under the pressure of circumstances, the threat of death.

Key words: letter cases, Janiwska/Janowska Death Camp, "Trawniki men", SS Wachmans, prisoners of war, interrogation records.

УДК 338.45(47:477):"1920/1930"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.9>

Т. Перга, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

ГАНЧІР'Я – НЕПОТРІБ АБО ЦІННИЙ РЕСУРС? УТИЛІЗАЦІЯ ВІДХОДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Проаналізовано вторинне використання відходів в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. на прикладі ганчір'я. Дослідження зумовлено нерозкритістю цієї наукової проблеми у вітчизняних і закордонних розвідках. На основі порівняльного аналізу утилізації ганчір'я в Російській імперії та в СРСР (на прикладі України) доведена відсутність розривів у діяльності в цій сфері, що зумовлено визнанням цінності ганчір'я як сировинного ресурсу для розвитку багатьох галузей промисловості, зокрема паперової. Зроблено висновок про реконцептуалізацію відходів у ранньому СРСР, які почали розглядатись як цінний сировинний ресурс для потреб радянської економіки та експорту. Виявлено, що первинний інтерес до збирання ганчір'я зумовила необхідність розширення експорту з метою отримання додаткових валютних надходжень і придбання на них дефіцитних у СРСР техніки і товарів, проте з другої половини 1920-х рр. була визнана його користь і для потреб радянської промисловості. З'ясовано, що з розвитком радянської економіки, розширилось коло замовників ганчір'я й до паперової та легкої промисловості долучились хімічна, галантерейна і будівельна. Розкрито схожість і відмінність багаторівневого механізму збирання ганчір'я і його головних учасників у царській Росії та в Радянському Союзі. Простежено еволюцію його формування та з'ясовано, що у 1920-х р. діяльність зі збирання ганчір'я була децентралізованою і здійснювалась як один із напрямів заготівлі різних видів сільськогосподарської і промислової сировини для радянської економіки широким колом учасників. Поставлено питання про необхідність аналізу дилеми збирання ганчір'я в умовах тотального дефіциту товарів широкого вжитку й бідності населення, яке широко користувалось практиками ремонту одягу, унаслідок чого у смітниках часто викидалось майже непридатне для вторинного використання лахміття. Автором не виявлено екологічної мотивації вторинного використання ганчір'я в цей період, проте зроблено висновок, що його наслідки сприяли створенню певних елементів інфраструктури сортування та зберігання відходів, розробці і вдосконаленню правил поводження з ними, що створило основу для більш ефективного і свідомого поводження з відходами у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: споживання, утиль, відходи, ганчір'я, вторинне використання ресурсів, СРСР, Українська СРР, Російська імперія.

Упровадження вторинного використання відходів у багатьох країнах світу супроводжується вивченням позитивного досвіду ресурсозбереження. Ґрунтовного вивчення заслугує модель, яка сформувалась у СРСР, де одним із засобів боротьби із втратами в сільському господарстві та промисловості й одночасно важливим інструментом економії сировини було збирання різних відходів: макулатури, металобрухту, склотари, відпрацьованих шин, ганчір'я, кісток, шкіри, рогів, копит, щетини тощо. Хоча в радянській, сучасній українській і зарубіжній історіографії політиці щодо відходів у СРСР приділена певна увага, досі залишається багато незаповнених лакун, серед яких – збирання і використання ганчір'я в перші роки становлення Радянського Союзу.

Іншою лакуною є відсутність ґрунтовних досліджень у царині утилізації відходів у 1920–1930-х рр., адже існуючі розвідки присвячені переважно періоду "холодної війни" [26], [23], [27], [24]. Зокрема поширеною є думка, що вторинне використання відходів почало активно розвиватись у СРСР після Другої світової війни внаслідок переоцінки відходів як додаткової сировини для промисловості та виробництва товарів широкого вжитку [24]. Єдиним виключенням є студії з розвитку паперової промисловості й компанії, організовані радянською владою для збирання макулатури [28], [15] і металобрухту [22] у період між світовими війнами.

Метою цієї статті є аналіз формування державної політики з утилізації ганчір'я в СРСР у 1920-х – на початку 1930-х рр., що дозволить заповнити існуючу наукову прогалину. Географія дослідження обмежується територією Української РСР (УСРР), яка була однією з найбільших і найбільш промислово розвинених республік СРСР. На наш погляд, це дозволить зрозуміти загальні тенденції, які сформувались у Радянському Союзі в цей царині зазначеного періоду. Завдання статті полягає у виявленні послідовностей або розривів у діяльності з утилізації ганчір'я в Радянському Союзі порівняно з Ро-

сійською імперією, з'ясуванні головних учасників і специфіки цього процесу в УСРР.

Джерельною базою статті є науково-популярна література з питань утилізації радянської доби, архівні матеріали, статистичні дані й радянська преса кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Хоча проблема відходів є міждисциплінарною та її можна розглядати через призму споживання, світу матеріальних речей, економічного розвитку тощо ми спробуємо проаналізувати її через призму ресурсного підходу. З огляду на нерозкритість окресленої проблематики, цю статтю ми розглядаємо як спробу узагальнити існуючу інформацію й окреслити шляхи її подальшого вивчення.

Перш за все, надамо тлумачення термінів, якими ми послуговуватимемося у статті. Ганчір'я ми розглядаємо як непридатні для прямого використання вироби або частини виробів із натуральних волокон (льону та бавовни), які втратили експлуатаційну цінність, а також вироби із браком і відходи легкої промисловості, які належать до утилю; утиль (утильсировина) – непридатні для вжитку речі, які можна використовувати як сировину; відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності та не мають подальшого використання; лахмітники – особи, що скуповували і продавали старі зношені речі в Російській імперії, заготівельники – працівники, які здійснювали заготівлю сировини в СРСР на замовлення органів радянської влади.

Купівлі і продаж старих зношених речей як вид економічної діяльності або стратегії виживання певних категорій населення існували в різних країнах світу протягом багатьох століть. Цим займались лахмітники, яких ще називали ганчірниками; багато з них були ромами або євреями [20]. Поширеність таких операцій зумовлювалася характером споживацької культури середніх віків і нового часу, яку можна охарактеризувати як "дефіцит предметів (матеріальних речей)" [29] або обме-

жений доступ до них широких верств населення. Індустріальний розвиток другої половини XIX – початку XX ст. і збільшення виробництва товарів широкого вжитку дещо зняли гостроту проблеми, однак ще залишались багато людей, у повсякденній практиці яких закріпились такі традиції, як лагодження й повторне використання багатьох побутових речей, зокрема одягу. Нестача сировини для роботи промислових підприємств активізувала використання багатьох відходів, серед яких важливе місце зайняло ганчір'я. У другій половині XIX і на початку XX ст. воно розглядалось як цінний сировинний ресурс для легкої й паперової промисловості. Ми свідомо залишаємо поза увагою цієї статті вторинне використання ганчір'я на побутовому рівні, адже вважаємо, що головний стимул його збиранню надав розвиток промисловості.

Хоча багато дослідників пов'язують поширення практик збирання і вторинного використання відходів (наприклад, металу, харчових залишків) із Першою світовою війною або післявоєнною розрухою [25], це не стосується ганчір'я, яке було одним із ключових ресурсів для виробництва одягу й паперу ще у XIX ст. Виявлено, що на той час технологія виготовлення паперу з ганчір'я була досить простою і типовою для підприємств цієї галузі в різних країнах світу. Сировина сортувалась, подрібнювалась на невеликі частини і варилась у великих котлах, потім перетиралась механічним способом у спеціальних чанах (рольнях) до утворення рідкої кашоподібної суміші, у яку для відбілення додавались домішки білил і соди. Вона витягувалась на металічній сітці і пропускатись між двома великими мідними циліндрами, поверхня яких щільно стискалась. На них намотувався папір, який одночасно підсушувався і пресувався. У Російській імперії з одного фута ганчір'я (приблизно 30 г) вироблялося $\frac{3}{4}$ фути паперу (приблизно 22 г) [1, с. 27]. Хоча в Радянському Союзі у 1930-х рр. для виробництва паперу вже почала використовуватись целюлоза, ганчір'я ще вживалось як додаткова сировина. Принаймні посібник із виготовлення паперу, датований 1944 р., пропонує для 100 кг паперу використати 127–175 кг ганчір'я залежно від ступеню забруднення (або 135–150 кг соломи або 110–120 кг макулатури) [3, с. 42–43].

У Російській імперії, за оцінками А. Бахтіярова, на кінець XIX ст. збирання ганчір'я вже перетворилось на окремий промисел, який був складовою масштабної діяльності із заготівлі різних видів утилю. Лише одна Невська паперова фабрика Варгуніних щорічно використовувала ганчір'я на суму 150 тис. крб (більш ніж 100 тис. пудів, що є еквівалентом 1,638 тис. т). Попит на ганчір'я був великим і постійно зростав. Так, у 1850 р. у країні було виготовлено паперу на суму 3 млн крб, у 1885 р. – уже на 14,5 млн крб.

Варто вказати на формування своєрідної багатоступеневої ієрархії замовників-підрядників, які були головними учасниками процесу його утилізації. Так, лахмітники найнижчого рівня збирали від 50 пудів (819 кг) до 100 пудів (1,638 тис. кг) ганчір'я і продавали його "кулакам", які, накопичивши 1000 пудів (16380 кг або 16 т), реалізовували його "гуртівникам", обороти яких сягали 15000 пудів (24 т) і більше. Останні укладали угоди з підприємствами з виготовлення паперу, які були головними замовниками сировини [1, с. 26]. Поширеною, однак не єдиною була практика обміну ганчір'я в населення (переважно сільського) на різні галантерейні дрібни-

чки, якою займались лахмітники низового рівня під час сезону заготівлі утилю, що тривав із весни до осені на всій території Російської імперії.

Вартість різних сортів ганчір'я коливалась залежно від ступеня зношеності волокна та чистоти тканини в таких межах: збірка (ганчірки зі сміттєвих куп) – 1,25–1,50 к. за пуд (за 16,38 кг); біле ганчір'я – 1,70–2,40 к.; сіре ганчір'я – 1,20–1,90 к.; синє ганчір'я – 1,50–1,75 к.; мішковинне ганчір'я – 1,10 к.; ситець кольоровий – 1,80 к.; коленкор білий – 1,90 к.; мотузка – 1,90 к.; канати – 1,30–1,50 к.; джут – 1,65–1,70 к. [1, с. 25].

За приблизними оцінками А. Бахтіярова, на кінець XIX ст. потреба в ганчір'ї підприємств паперової промисловості Російської імперії складала близько 2,5 млн пудів (40,951 т). Якщо для розрахунків взяти усереднену вартість пуду ганчір'я 1,50–1,70 к., то можна зробити висновок, що об'єм щорічних фінансових операцій із цим видом утилю в Росії складав приблизно 3,75–4,25 млн крб. Однак потенційна ємність російського ринку ганчір'я дозволяла заготовляти 5 млн пудів цих відходів (81,91 т) щорічно. Деякі російські підприємці навіть експортували ганчір'я. У дослідженні А. Бахтіярова наводиться цифра 100 тис. пудів (1,638 т), що вивозилось до Великобританії [1, с. 28].

Проте російський ринок утилізації ганчір'я розвивався суперечливо. Маючи високу ємність, він постійно відчував брак сировини, що, на наш погляд, спричинювалось децентралізацією заготівель, відсутністю оперативної комунікації між різними частинами країни, високою економічною привабливістю цієї діяльності (низька ціна сировини високих трудовитрат) тощо. Тому окремі російські заготівельники як експортували, так й імпортували ганчір'я. 1913 р. із Росії було вивезено 15,7 тис. т відходів на суму 7,678 млн крб (середня вартість тонни 48,9 крб), а ввезено 11,5 тис. т ганчір'я вовняного і напіввовняного на суму 6,136 млн крб (вартість тонни 53,36 крб) і 18,9 тис. т ганчір'я і клаптів на суму 8,121 тис. крб (42,9 крб за т) [5, с. 61–80]. З огляду на відсутність детальних даних щодо структури експортно-імпортних операцій цього періоду, доцільно припустити, що до Росії ввозилась більш дефіцитна сировина (вовна), сировина вищої якості або за нижчою ціною порівняно з цінами на внутрішньому ринку.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. на ринку Російської імперії існував як попит на ганчір'я як один із видів сировини, так і відповідна пропозиція; сформувались механізми його заготівлі, коло учасників, логістичні ланцюжки й відповідна інфраструктура.

Радянський Союз, за нашими оцінками, використав цю модель і прилаштував її для своїх потреб. Головним фактором формування діяльності щодо використання утилю в СРСР став тотальний дефіцит майже всіх матеріальних ресурсів, зумовлений післявоєнною розрухою. Тому діяльність із заготівлі різної промислової та сільськогосподарської сировини набула стратегічне значення. Ще у 1918 р. постановою Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) СРСР було створено відділ утилізації непридатних предметів, який займався утилізацією відходів – непридатних у тому чи іншому виробництві майна та матеріалів промисловості. Паралельно з цим розпочалась масштабна діяльність із заготівлі різної сировини, яка трактувалась на початку 1920-х рр. досить широко. Так, до неї було віднесено не лише сільськогосподарські продукти і відходи, а й побутові та промислові відходи – ганчір'я, бите скло, папір, старе

взуття та калози, металооброб. Одним із перших у СРСР у 1918 р. набрав чинності декрет щодо заготівлі тваринної сировини, шкіри, хутра, козиної шкіри, щетини, волоса, вовни, рогів і копит [6, с. 771]. У СРСР і УСРР зокрема розпочалась масштабна діяльність із заготівлі сировини як для зовнішнього, так і для внутрішнього ринку. Варто наголосити, що в документах установ, які її здійснювали, використовується саме термін "заготівля". А організації, які займалися заготівельно-збутовою діяльністю, закуповували і продавали відходи нарівні з іншою сировиною, до номенклатури якої входили кістки, теляча шкіра, прядиво, кишки домашньої

худоби, пух і пір'я, хутро, яйця, горіхи, яблука, цибуля, тушки зайців і хом'яків тощо. Це вказує на концептуалізацію відходів як важливого сировинного ресурсу для потреб торгівлі й розвитку промисловості.

Спершу інтерес до ганчір'я зумовила потреба розширити експорт, адже радянська економіка потребувала валюти для закупівлі за кордоном техніки.

Ганчір'я вважалося другорядною статтею експорту, однак уже з 1921 р. заготівельним організаціям було дозволено включити його до своєї номенклатури. Найбільшими експортерами ганчір'я із СРСР були: США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія.

Таблиця 1. Експорт ганчір'я із СРСР [12, с. 391]

Рік	Експорт із СРСР, т	Експорт із СРСР, тис. крб
1913	15729	6 111 000
1918	100	38 000
1921	98	132 000
1922	1212	464 000
1923	3 433	1 263 000
1924	15 913	9 047 000
1925	14 034	7 869 000
1926	22 821	12 372 000
1927	27 820	15 540 000
1928	8 692	4 684 000
1929	41 572	22 047 000
1930	52 387	22 228 000
1931	19 668	7 169 000
1932	18 162	6 127 000
1933	18 703	5 409 000
1934	19749	6 256 000

З України експорт ганчір'я розпочався у 1925 р., його здійснював Держторг УСРР. Експортна номенклатура ганчір'я складала 112 найменувань. Зараз неможливо встановити об'єми заготівлі й експорту ганчір'я з України оскільки діяльність у цій царині була децентралізованою і до неї залучено широке коло учасників різного рівня. Згідно з архівними документами, на грудень 1931 р. було поставлено план зібрати для експорту 515 т ганчір'я, однак його було виконано на 60,1 %. Вукоопспілка (яка у другій половині 1920-х рр. мала обіг близько 12 % збирання цього виду утилю) [11, с. 313] до 1 жовтня 1929 р. мала здати Держторгу 1000 т ганчір'я [18, с. 317], план на другий квартал 1929/1930 р. склав 125 т на суму 14,2 тис. крб [17, с. 11]. 25 % ганчір'я, яке збирала мережа організації, йшло на експорт [19, с. 2–3].

Однак уже із середини 1920-х рр. було поставлено питання про потреби радянських підприємств в утильсировині, зокрема в ганчір'ї. Індустріалізація, яка розпочалась у період першої п'ятирічки (1928–1932) надала його збиранню додаткового імпульсу. У наукових працях і пресі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. відображено зростання розуміння цінності утилю для радянської економіки. На це вказують такі фрази, як "сотні мільйонів на індустріалізацію країни" [13], "золото на звалищі" [8], "невикористані скарби" [10]. Водночас було чітко кларифіковано різницю між відходами й непотребом). Зазначалося, що "непотріб – це ті відходи, які в більшості випадків не знаходять застосування. Їх утилізують, що приносить подвійний збиток – втрату матеріалу та витрати на транспортування". Відходами ж вважався той непотріб, який можна було використати. Завдання, яке ставилось перед радянською технікою і промисловістю – не давати відходам перетворюватися на непотріб [10].

Як і у попередні десятиліття, у 1920-х рр. ганчір'я розглядалось як сировина, насамперед для потреб паперової промисловості. Наприклад, лише для виробництва паперу в 1927/1928 р. необхідно було акумулювати 32 тис. т ганчір'я (близько 2 млн пудів), а в 1929/1930 р. – 40 тис. т (майже 2,5 млн пудів). Потреба в бавовняних ганчірках, які переважно використовувались у паперовій промисловості, у 1930 р. склала вже 100 тис. т [16, с. 7].

Важливим замовником була й легка промисловість. За десятиріччя – із 1921 до 1930 рр. вартість виробленої на її підприємствах продукції зросла майже в 10 разів – із 415914 крб до 4090 993 крб [4, с. 2–4]. Зрозуміло, що це передбачало збільшення використання як первинної, так і вторинної сировини. 1929 р. Радянський Союз імпортував для потреб легкої промисловості вовни на 70 млн крб, однак 20 % можна було замінити вторинною сировиною, зібраною у СРСР, що неодноразово підкреслювалось радянськими економістами [16, с. 6].

Унаслідок розвитку нових технологій у СРСР перелік галузей, де використовувалось ганчір'я, збільшився. Так, замовниками сировини стала хімічна, галантерейна й будівельна галузі, де з ганчір'я вироблявся дерматин (а з нього – господарські сумки, дамські ридикюлі, учнівські портфелі, різні галантерейні вироби, оббивка для валіз, меблів, футлярів тощо), а також будівельні матеріали – толь, рубероїд тощо. Як зазначали радянські економісти, ганчір'я могло замінити повноцінну сировину, що йшла для паперової промисловості, на 20–25 %, для виготовлення вати й картону – на 25 %, толю – на 80 % [2, с. 6].

Радянські заготівельники виділяли чотири види ганчір'я: вовняне; напіввовняне; льонопрядильне; бавовняне і збірка (іноді її ще називали браком з огляду на

те, що до неї входило різне ганчір'я, яке не можна було віднести до жодної іншої групи). Кожна група складалась із кількох сортів, що мали свій номенклатурний номер. Заготівельна номенклатура ганчір'я, яка була затверджена Наркомлекпромом СРСР 19 травня 1932 р., включала більш ніж 60 сортів сировини.

Сортність ганчір'я та виробниче призначення його як сировини визначалось ступенем зношеності і походженням волокна (рослинне, штучне або тваринне). Ганчір'я цінувалось за його якість – чим міцніше воно було, тим вищою була його вартість. Тому велику увагу приділяли його зберіганню й убезпеченню від надмірної вологості та прілості, які могли спричинити гниття ганчір'я [16, с. 6–10].

Вовняне ганчір'я використовувалось для виготовлення нової вовняної тканини. Заготівельники збирали як тонкововняне, так і грубововняне ганчір'я – старі піджаки, штани, кашкети, дамські сукні, вовняні військові гімнастерки, вироби з тонкої м'якої вовни, нові м'якововняні обрізки, каптани, сіряки, сувої, штани, онучі, спідниці, селянська в'язка, рукавиці, панчохи, шарфи, валянки, повсть, залишки овечих кожухів, зношені шинелі, ковдри, сукно від маслоробних пресів, нові обрізки перерахованих предметів. Вартість цієї сировини коливалась у межах 25–50 к. за кг.

Значна частина інших сортів ганчір'я спрямовувалась на виготовлення товарів широкого вжитку, дефіцит яких у 1920-х рр. відчувався у СРСР дуже гостро. Із бавовняного, льонопрядильного ганчір'я і дрантя утильно-заготівельні артілі або деякі державні підприємства виробляли окремі деталі підкладкового матеріалу для взуття та галантерейних виробів, домашнє взуття, чоловічі капелюхи, хутрянні шапки, рукавиці. Зокрема київська артіль "Промхозутіль" створювала художні замшеві дамські та чоловічі рукавички, кімнатні туфлі тощо.

Із бавовняного ганчір'я (зношеної білизни й одягу із ситцю, міткалю, бязі й інших тканин, трикотажних речей, ковдр, старого одягу, стьобаного ватного або ситцевого рядна) виготовляли папір, картон, вату, дерматин, толь і рубероїд. Великий попит мало дрантя – великі клапти розміром від 20х20 см, необхідні для обтирання від масла машин, механізмів, двигунів. Унаслідок збільшення кількості фабрик і заводів попит на "обтирочний" матеріал зростав швидкими темпами. Заготівельна вартість такого виду ганчір'я коливалась від 13 до 25 к. за 1 кг.

Технологія виготовлення паперу з ганчір'я у 1920–1930-х рр. майже не змінилась порівняно з тією, що практикувалась у Російській імперії. Лише розширився перелік домішок для відбілювання ганчірної напівмаси, до якого ввійшли глина, шпат, крейда, гіпс [3, с. 42–43] тощо.

У період НЕПу діяльність із заготівлі утильсировини в СРСР і УСРР була децентралізованою. З одного боку нею займалось широке коло товариств споживчої кооперації, які на замовлення органів державної влади та згідно з урядовими директивами почали здійснювати державні заготівлі клаптів, ганчір'я, відходів паперу, металобрухту, іншої промислової та сільськогосподарської сировини. Керівництво місцевими організаціями щодо виконання державних завдань здійснювала Всеукраїнська спілка промислової кооперації – Вукоопспілка (ВУКС).

Водночас було створено кілька великих оптових товариств, що також працювали на замовлення органів державної влади через свою мережу або укладали уго-

ди підряду з різними товариствами споживчої кооперації. Так, у 1922 р. з'явилося всеукраїнське акціонерне товариство зі збуту, купки й реалізації різного непотребу "Укрутильзбір", яке підпорядковувалось Вищій Раді Народного Господарства УРСР (ВРНГ УСРР) і проіснувало до 1930 р. Цього ж року заснували товариство з обмеженою відповідальністю "Утильсировина", афілійоване з ВРНГ, яке працювало до 1926 р. Із 1932 до 1933 р. у Харкові розгорнуло діяльність Всеукраїнське галузеве госпрозрахункове утильсировинне об'єднання Всеукраїнської спілки промислово-кредитних і промислово-кооперативних об'єднань "Вукопромутиль". Їхня діяльність загалом нагадує багатоступеневу систему заготівлі утилю в Російській імперії, однак існувала суттєва відмінність – головним замовником відходів була держава. Тому заготівлі здійснювались відповідно до планів розвитку радянської (і української) економіки. У другій половині 1920-х рр. право на цю роботу вже закріпили за державними заготівельниками. Його отримали "Укрутильзбір", "Укрбумтрест" і "Внуторг". Створення в 1932 р. Всесоюзного об'єднання із заготівель і первинної обробки утильсировини "Союзутилю" Міністерства легкої промисловості СРСР (в Україні була створена філія – Українська республіканська контора "Союзутиль") започаткувало створення централізованого механізму заготівлі відходів і формалізацію торгівлі цим видом сировини [28].

Варто вказати на багато перепон, що стояли на шляху заготівлі ганчір'я у 1920-х рр. У документах установ, задіяних у цій діяльності, часто вказується на катастрофічну ситуацію із виконанням плану. Особливо це стосувалось збирання ганчір'я в населення, що було його головним постачальником. Адже навіть у період НЕПу, коли внутрішній ринок був дещо насичений товарами легкої промисловості, придбати їх (або їхню достатню кількість) мали змогу не всі громадяни СРСР унаслідок високого рівня бідності і злиднів. Особливістю побутової споживацької культури в СРСР у 1920-х – першій половині 1930-х рр. було вторинне використання багатьох речей, зокрема – одягу, білизни, різних текстильних виробів. Речі передавались із покоління в покоління, неодноразово латались і зановувались до дір. Тому часто в утиль здавались речі, непридатні до подальшої експлуатації, відповідно його якість була невисокою. Крім того, закупівельна вартість старих речей була надзвичайно низькою. Наприклад, зношене взуття приймалось за ціною 2 к. за кг, водночас вартість нової пари коштувала 10–12 крб [21, с. 44]. Як вважає Ш. Фіцпатрік, шкіряне взуття було недоступним для споживачів через заборону індивідуальної роботи й гострий дефіцит шкіри внаслідок масового забою худоби під час колективізації [21, с. 45]. Крім того, до середини 1930-х рр. у СРСР спостерігався тотальний дефіцит багатьох товарів широкого вжитку. За офіційними даними, у 1928 р. на душу населення в середньому було реалізовано 13,6 м тканини і 0,63 пари шкіряного взуття [7]. Найбіднішою верствою населення були селяни. У 1923–1924 рр. на душу сільського населення припадало 0,15 пар шкіряного взуття і 1,47 м тканини, у 1928–1929 рр. – 0,38 пари взуття і 5,68 м тканини [14]. Ці фактори обмежували можливості придбання нових товарів широкого вжитку і унеможливлювали виконання багатьох державних планів із заготівлі ганчір'я. Наприклад, у 1929 р. у СРСР було заготовлено 150 тис. т ганчір'я на суму 18 млн крб, 30 % якого продали за кор-

дон [16, с. 10]. Однак з огляду на наведені вище потреби радянської економіки, можна зробити висновок, що ринок пропозиції ганчір'я як у СРСР так і в УСРР не міг

задовольнити потреби в ганчір'ї. Відчуваючи нестачу цієї сировини, починаючи з 1924 р., Радянський Союз розпочав його імпорт.

Таблиця 2. Імпорт ганчір'я в Російську імперію та СРСР [5, с. 61–80]

Рік	Ганчір'я вовняне та напіввовняне, тис. т	Ганчір'я вовняне та напіввовняне, тис. крб	Всього ганчір'я і клаптів, тис. т	Всього ганчір'я і клаптів, тис. крб	Імпорт ганчір'я, усього, тис. т
1913	11,5	6136	18,9	8,121	30,4
1923/24		—	0,3	166	0,3
1924/25	1,6	8 900	2,0	9 386	3,6
1026/27	6,6	23 267	6,6	23 275	13,2
1929	6,0	15 834	6,0	15 842	12,0
1930	8,6	17 454	9,7	18 221	18,3
1931	11,1	14 305	12,2	14936	23,3
1932	4,9	5646	4,9	5, 646	9,8
1933	7,4	6062	7,4	6, 075	14,8
1934	8,1	8681	8,1	8, 699	16,2
1935	8,4	10306	8,5	10, 407	16,9
1936	8,7	11922	8,9	12, 011	17,6
1937	9,3	17859	9,5	17, 957	18,8

Склалась парадоксальна ситуація – СРСР експортував досить великі об'єми ганчір'я, маючи нестачу цієї сировини для потреб власної економіки, що змушувало паралельно здійснювати її імпорт. Нині важко зрозуміти логіку такого підходу. Певним поясненням може бути якість ганчір'я, яке завозилось у Радянський Союз – вочевидь вона була вищою ніж у текстильних відходів, які збирались у СРСР. Однак аналіз діяльності експортного пайового товариства "Утильсировина", яке здійснювало заготівлю кишок домашньої худоби в першій половині 1920-х рр., дозволяє нам висунути й інше припущення. Беручи до уваги гостру потребу в зовнішньому фінансуванні й не маючи до нього доступу, молода радянська держава розглядала укладання експортних угод як доступ до короткотермінових безвідсоткових кредитів. Кошти, що надходили як передплата за заготівлю сировини, могли деякий час використовуватись для нагальних потреб відбудови радянської економіки [19, с. 2–3]. Не можна залишити поза увагою і промисловий брак, який продавався за кордон [16, с. 10], і недостатню компетентність керівників радянських установ, що контролювали експортно-імпорту й заготівельну діяльність, їхню короткозорість, приватні економічні інтереси або ідеологічні мотиви.

Треба взяти до уваги і той факт, що нагальна потреба збільшення імпорту техніки й обладнання для промислових підприємств у роки першої п'ятирічки породила багато не завжди економічно обґрунтованих ініціатив, однією з яких могло стати розширення експорту ганчір'я. Зв'язок збирання утилю із його продажем за кордон простежується в гаслі "Збором утильсировини збільшимо свій експорт", за яким на початку 1930 р. пройшла відповідна компанія в багатьох містах СРСР, включаючи Київ. З інформації, розміщеної в українській пресі як звіт про її хід, стає зрозуміло, що вартість одного трактора оцінювалась в 1800 крб, а збирання утилю вимірювалось, зокрема кількістю техніки, яку Радянський Союз міг придбати внаслідок його продажу.

Отже, у 1920-х рр., з огляду на ресурсний голод, заготівля сировини, до якої належать відходи, зокрема ганчір'я, набула у СРСР стратегічного значення. Їхня цінність, а відповідно – і масштаби збирання та використання, визначались специфікою потреб радянської економіки.

Інтерес до заготівлі ганчір'я спочатку зумовлювався його експортним потенціалом, однак із початком курсу на індустріалізацію зросло його значення для паперової, легкої, хімічної, галантерейної, будівельної галузей промисловості. Радянська модель утилізації ганчір'я формувалась на основі моделі, що складалась ще в часи Російської імперії, тому можна констатувати безперервність цієї практики та її незалежності від політичної чи економічної системи на території України (капіталізм у Російській імперії й соціалізм у СРСР). Однак їй були притаманні специфічні риси – централізація і планування діяльності на державному рівні й ідеологічне забарвлення.

Безперечно, ми не можемо говорити про свідому екологічно орієнтовану діяльність учасників, що брали участь у цьому процесі у вказаний період. Їхня мотивація була зовсім інша. Однак ця діяльність сприяла створенню певних елементів інфраструктури сортування і зберігання відходів, розробці або вдосконаленню правил поводження з ними, упровадженню інновацій і технологій ресурсозбереження в різних галузях промисловості.

Водночас не до кінця зрозумілою залишається експортно-імпортна політика СРСР щодо ганчір'я, яка, на перший погляд, здається нелогічною й економічно збитковою. Цей аспект, як і методи залучення до збирання ганчір'я широких верств населення, що розпочалось у 1930-х рр., потребують подальшого поглибленого вивчення. Це стосується і ґрунтового дослідження рециклінгу ганчір'я в різних галузях радянської промисловості, а також розв'язання дилеми збирання утилю в умовах товарного й ресурсного дефіциту.

Список використаних джерел

1. Бахтияров А. А. История книги на Руси / А. А. Бахтияров. – М.: типография А. Грантель, 1890. – 275 с.
2. Беккерман С. И. Ширпотребы из утиля / С. И. Беккерман. – М.; Л.: Всесоюзное объединенное кооперативное издательство, 1941. – 50 с.
3. Вишневский Н. П. Простейший способ изготовления бумаги / Н. П. Вишневский, Г. В. Овсянник. – М.: Госбумиздат, 1944. – 68 с.
4. Внешняя торговля за первую пятилетку. Статистический обзор / под ред. А. Н. Вознесенского, А. А. Волошинского. – М.: Внешторгиздат, 1933. – 575 с.
5. Внешняя торговля СССР за 20 лет 1918–1937 гг. Статистический сборник. – М.: Международная книга, 1939. – 263 с.

6. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. О признании ударными работ по заготовке животного сырья, кожи, пушнины, козовчины, щетины, волоса, шерсти, рогов и копыт / Собрание законов и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – 1207 с.
7. Доклад ЦСУ СССР, Института экономики Академии наук СССР и Института питания Академии медицинских наук СССР Н.А. Булганину об уровне потребления основных продовольственных и промышленных товаров в СССР на душу населения // "Советская жизнь. 1945–1953 гг.". – М.: РОССПЭН, 2003. – 720 с.
8. Золото на свалке – Л.: Издательское бюро управления легкой промышленности. 1932. – 42 с.
9. Зыков Ф. Г. Заготовка и первичная обработка животного сырья и утиля / Ф. Г. Зыков, А. Я. Розенблат, Б. Л. Зингер. – М.: Госторгиздат, 1937. – 92 с.
10. Лазарев В. Неиспользованные сокровища / В. Лазарев. – М.: Госмашметиздат, 1932. – 135 с.
11. Оніпко Т. В. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації України в добу НЕПу (1921–1928) / Т. В. Оніпко. – Полтава: РВВ: ПУЕТ, 2012. – 333 с.
12. Промышленность и электрификация // Народное хозяйство СССР. Статистический справочник 1932. – М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – 670 с.
13. Сотні мільйонів на індустріалізацію країни. – Охтирка: Охтирська друкарня "Книгоспілка", 1930. – 16 с.
14. Статистическая таблица ЦСУ СССР "Приобретение обуви и тканей в семьях крестьян в 1923–24, 1928–29, 1936, 1940, 1950, 1952 гг. и первом полугодии 1953 г. (по данным обследования бюджетов)" // "Советская жизнь. 1945–1953 гг.". – М.: РОССПЭН, 2003. – 720 с.
15. Студінський В. А. Паперова промисловість України (XVI–XX ст.) / В. А. Студінський. – Луцьк: Вид-во "Волинь", 2004. – 266 с.
16. Фрейдзон М. Ценное сырье из отходов / М. Фрейдзон. – Л.: "Красная деревня", 1930. – 16 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 4137 (Всеукраїнське галузеве об'єднання споживчої кооперації по заготівлі і збуту сільськогосподарської сировини та утилю при Вукоопспілці (Вукоопсировина)), спр.6 (Постанови Центральної ради сприяння експорту). 300 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 4137 (Всеукраїнське галузеве об'єднання споживчої кооперації по заготівлі і збуту сільськогосподарської сировини та утилю при Вукоопспілці (Вукоопсировина)), спр.9 (Плани, протоколи огляди експортної роботи). 296 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 52 (Експортне пайове товариство "Утильсировина"), спр. 198 (Укргосвнешторг). 150 с.
20. Denton S. Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II [Online] / S. Denton, H. Weber // Business History. – 10 May 2021.
21. Fitzpatrick, S. Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s / S. Fitzpatrick. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 312 p.
22. Gardner, C. M. The Economics of Soviet Steel / M. Clark Gardner. – Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, 2013. – 400 p.
23. Gille, Z. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global) / Z. Gille. – Bloomington: Indiana University Press, 2007. – 264 p.
24. Kochetkova, E. Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR [Online] / E. Kochetkova // Environmental History Now. – November 25, 2020. – URL: <https://bit.ly/3sap8J8>
25. Oldenziel, R. Introduction: Reconsidering Recycling / R. Oldenziel, H. Weber // Contemporary European History. – 2013. – Vol. 22, Issue 3. – Pp. 347–370.
26. Pál, V., Pérez, V. L. Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary / V. Pál, L. V. Pérez // Global Environment, 2021. – Vol. 14. – Issue 2. – P 310–334.
27. Peterson D. J. Troubled Lands. The Legacy of Soviet Environmental Destruction / D. J. Peterson. – Boulder: Westview Press, 1993. – 276 p.
28. Pristed B. B. Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945 / B. Pristed // Business History. – November, 2020. – Pp. 1–17.
29. Strasser, S. Waste and Want: A Social History of Trash / S. Strasser. – New York: Holt Paperbacks, 2000. – 368 p.
3. Vishnevsky, N. & Ovsyankin, G. (1944). *The simplest demand for papermaking*. Moscow: Gosbumizdat. [In Russian].
4. *Foreign trade for the first five years*. (1933). Statistical Review. Moscow: Vneshtorgizdat. [In Russian].
5. *Foreign trade of the USSR for 20 years 1918-1937*. Statistical collection. (1939). Moscow: International book. [In Russian].
6. *On the recognition of shock work on the procurement of animal raw materials, leather, furs, goats, bristles, hair, wool, horns and hooves*. (1944). Moscow: Administration of the Council of People's Commissars of the USSR. [In Russian].
7. *Report of the Central Statistical Administration of the USSR, the Institute of Economics of the USSR Academy of Sciences and the Institute of Nutrition of the USSR Academy of Medical Sciences H.A. to Bulganin on the level of consumption of basic food and industrial products in the USSR per capita* (2003). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
8. *Gold in a landfill*. (1932). Leningrad: Publishing bureau of light industry management. [In Russian].
9. Zykov, F. & Rosenblat, A. & Zinger, B. (1937). *Harvesting and primary processing of animal raw materials and waste*. Moscow: Gostorgizdat. [In Russian].
10. Lazarev, V. (1932). *Unused treasures*. Moscow: Gosmashmetizdat. [In Russian].
11. Onipko, T. (2012). *Peculiarities of the procurement activity with the living cooperation of Ukraine in the need for NEP (1921–1928)*. Poltava: PUET. [In Ukrainian].
12. *Industry and electrification*. (1932). National economy of the USSR. Statistical reference book of 1932. Moscow, Leningrad: State socio-economic publishing house. [In Russian].
13. *Hundreds of millions on industrialization of the country*. (1930). Okhtyrka: Knigospilky. [In Ukrainian].
14. *Statistical table of the Central Statistical Office of the USSR "Purchase of footwear and fabrics in the families of peasants in 1923–24, 1928–29, 1936, 1940, 1950, 1952 and the first half of 1953 (according to the budget survey)"*. (2003). In: Soviet Life. 1945-1953. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
15. Studynskyi, V. (2004). *Paper industry of Ukraine (16th–20th centuries)*. Lutsk: Volyn. [In Ukrainian].
16. Freidzon, M. (1930). *Valuable raw materials from waste*. Leningrad: Krasnaya Derevnnya. [In Russian].
17. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 4137 (All-Ukrainian branch association of consumer cooperation on procurement and sale of agricultural raw materials and scrap at Vukoospilka), vol. 6 (Resolutions of the Central Council for Export Promotion), 300 sheets. [In Ukrainian].
18. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 4137 (All-Ukrainian branch association of consumer cooperation on procurement and sale of agricultural raw materials and scrap at Vukoospilka), vol. 9 (Plans, protocols, look at the export robot), 296 sheets. [In Ukrainian].
19. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 52 (Utility Raw Export Joint Stock Company), vol. 198 (Ukrgosvneshtorg), 150 sheets. [In Ukrainian].
20. Denton, S. & Weber, H. (2021). *Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II*. Business History.
21. Fitzpatrick, S. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
22. Gardner, C. M. (2013). *The Economics of Soviet Steel*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.
23. Gille, Z. (2007). *The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global)*. Bloomington: Indiana University Press.
24. Kochetkova, E. (2020). *Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR*. Environmental History Now. <https://bit.ly/3sap8J8>
25. Oldenziel, R. & Weber, H. (2013). *Introduction: Reconsidering Recycling*. Contemporary European History, 22(3), 347–370.
26. Pál, V. & Pérez, V. (2021). *Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary*. Global Environment, 14(2), 310-334.
27. Peterson, D. (1993). *Troubled Lands. The Legacy of Soviet Environmental Destruction*. Boulder: Westview Press.
28. Pristed, B. (2020). *Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945*. Business History.
29. Strasser, S. *Waste and Want: A Social History of Trash* (2000). New York: Holt Paperbacks.

References

1. Baxtiyarov, A. (1890). *History of the book in Russia*. Moscow: A. Trantel Printing House. [In Ukrainian].
2. Beckerman, S. (1941). *Consumer goods from scrap*. Moscow. Leningrad: All-Union United Cooperative Publishing House. [In Russian].

Надійшла до редколегії 23.09.21

T. Perga, PhD in History, Senior Researcher

State institution "Institute of World History of National Academy of Science of Ukraine", Kyiv, Ukraine

RAGS – TRASH OR VALUABLE RESOURCE? REUSE OF WASTE IN UKRAINIAN SSR IN 1920S – EARLY 1930S

The article analyzes reuse of waste in the USSR in the 1920s – early 1930s taking the example of rags. The study is done due to the non-disclosure of this scientific problem in the Ukrainian and foreign research. Based on a comparative analysis of the disposal of rags in the Russian Empire and in the USSR (case of Ukraine), the absence of ruptures in the practice of its collection has been proved. This is argued by the recognition of the value of rags as a raw material for the development of a number of industries, for example paper. The conclusion is made about the reconceptualization of waste in the early USSR, which began to be considered as a valuable raw material resource for the needs of the Soviet economy and exports. It was found that the initial interest in collecting rags was due to the need to expand exports in order to obtain additional foreign exchange earnings and purchase deficit in the USSR equipment and goods. However, since the second half of the 1920s, rags were recognized as a valuable resource for the Soviet industry. It was found that with the development of the Soviet economy, the circle of customers of rags expanded and the chemical, haberdashery and construction industries joined the paper and light industry. The similarities and differences of the multilevel mechanism of collecting rags and its main actors in tsarist Russia and in the Soviet Union are revealed. Author analyzed the evolution of its forming and found that in the 1920s, the activity in the collecting rags was decentralized. It was carried out by a wide range of actors as one of the areas of procurement of various types of agricultural and industrial raw materials for the Soviet economy. Author put the question of the need to analyze the dilemma of collecting rags in the context of a total shortage of consumer goods and poverty of the population, which widely used the practice of clothing repair. As a result, garbage often transformed in almost unusable in recycling rags. The author did not identify the environmental motivation for the reuse of rags during this period, but concluded that these activities contributed to the creation of certain elements of waste sorting and storage infrastructure, development and improvement of waste management rules, which established a basis for more efficient and conscious waste management in the second half of the 20th century.

Key words: consumption, waste, utile, rags, reuse of resources, USSR, Ukrainian SSR, Russian Empire.

УДК 393.05.1+718

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.10>

О. Таран, канд. іст. наук, наук. співроб.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, Україна

ПОМИНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ: ВІЗУАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ СУЧАСНОГО ЦВИНТАРЯ (НА ПРИКЛАДІ СІЛЬСЬКИХ НЕКРОПОЛІВ ЛОХВИЧЧИНИ)

Аналізуються основні маркери меморіальної традиції сільського кладовища. Розглядається процес видозміни, зникнення та появи нових рис поминальної культури, пов'язаним із культурним простором кладовища. Перманентне функціонування поминальної обрядовості та стан збереження сільських некрополів є міцним інструментом підтримки й активізації культурної пам'яті не лише в межах родини чи громади, а й суспільства загалом. Епоха цифрових комунікацій дозволяє швидко запозичення окремих моральних практик, які фіксуються методами візуальної антропології.

Ключові слова : сільське кладовище, могила, хрест, Лохвицький район, традиція, запозичення, моральні практики.

Тема пам'яті предків є наскрізною в поховально-поминальній звичаєвості українців. Актуальність теми дослідження сільського кладовища полягає в потребі збереження духовної пам'яті суспільства: перманентне функціонування поминальної обрядовості є міцним інструментом підтримки й активізації культурної пам'яті не лише в межах родини чи громади, а й суспільства загалом. Епоха цифрових комунікацій дозволяє швидко запозичення окремих моральних практик з урбанізованого середовища [5].

Завданням роботи є оцінка сільського кладовища як маркера традиційної поховально-поминальної культури, а також аналіз специфіки такого локального матеріально-архітектурного знакового простору, як могильні пам'ятники. Кладовище дотепер залишається особливим публічним простором села, де транслюють і відтворюють певні соціокультурні норми, спрацьовують знакові механізми репрезентації ритуальної практики взаємодії мертвих і живих.

Сільське кладовище як невід'ємна частина української некрополістики вже давно перебуває в полі зору українських етнологів [2, 4], локальне дослідження Лохвиччини як частини історико-етнографічного регіону "Полтавщина" проводить вперше. Запропонована стаття, написана за результатами комплексного фольклорно-етнографічного експедиційного дослідження, є поглибленим аналізом функціонування поховально-поминальної обрядовості сіл Лохвицького району Полтавської обл. [1, с. 95–109]. Під час експедиційного виїзду були оглянуті такі сільські некрополі: Білогорілка, Жабки, Токарі, Гамаліївка, Високе, Вирішальне, Ісківці, Нижня Будаківка, Піски, Сенча, Яхники. Дослідження сільських кладовищ відбувалось методом візуального спостереження, фотофіксацією загальної панорами, окремих ділянок кладовищ, а також намогильних надгробків, форм і видів хрестів, плит і стел. Метод інтерв'ювання використовувався під час визначення місця й ролі кладовища в родинних і громадських практиках місцевих мешканців. Інформаторами є місцеві жителі переважно 1930–50-х рр. народження і є ретрансляторами власного досвіду моральних практик (мають померлих родичів, могилами яких опікуються на кладовищі).

Усі обстежені кладовища є "новими", облаштованими вже у ХХ ст. Із часом, коли село розросталося, деякі кладовища опинилися в межах поселень або впритул до них (Білогорілка, Гамаліївка, Ісківці, Нижня Будаківка), інші розташовані вздовж автомагістралей (наприклад, Піски).

Усі кладовища мають чітко виражені кордони, визначені парканом або, за його відсутності, глибоким ровом. У с. Гамаліївка паркан відсутній по всьому пе-

риметру, є лише одна центральна стіна з ворітьми (інформатор Поліна М., 65 р. : "тут-ось в Гамаліївці немає огорожі. Ворота є... [Ворота і трохи на фасаді огорожено, да? По периметру більше ніде?] Да, і в Са-рах [сусіднє село Миргородського р-ну] немає. Забор лише од воріт і сюди, а кругом [кладовища] немає. Там просто канава"; інформатор Олексій М., 58 р. : "не огорожено, головне, що ворота є, покойника завжди вносять через ворота"). Ворота мають сакральний характер – це місце перетину світу живих і мертвих, тому потрібно бути обережним : "привезли покойника, заходиш до покойника, і виходиш тою ж дорогою, не йти поза углами, як ми: через город, мені ближче. Привезли покойника, ми зайшли, процесія, до ями, до кладовища, а вийти цію ж дорогою. Через ворота вийти назад [...] А в Долинці – ні. Я оце була – [...] вони заходять у одну ту [ворота], похоронили покойника і виходять отуто коло Хоменчихи. А я ще йду і кажу: "В нас же ж не так. Не можна йти другою дорогою". А вони кажуть: "А в нас всегда так: заходить туди, а виходить сюди"" (інформатор Ганна М., 75 р.), "Незя ходить через город [навпростець]: покойники вас не бачать, що ви прийшли. Якщо ви прийшли тою ж дорогою, що його привезли, то вони бачать, а так – не бачать" (інформатор Ганна Л., 73 р.). Як і всюди в Україні, на Лохвиччині ворота кладовища фігурують у народних віруваннях як місце перебування душі нещодавно померлих, які очікують на нових покойників. Через це ворота завжди мають бути зачиненими, крім безпосереднього моменту похорону, коли крізь них проносять покойника. А миряни під час відвідин повинні проходити через хвіртку або стежку, якщо виразна огорожа на кладовищі відсутня.

У більшості сіл і м. Лохвиці його встановлюють у головах (Нижня Будаківка, Риги, Корсунівка, Гамаліївка, Сенча, Ісківці). У Долинці, Пласківщині (за словами респондентів), Білогорілці, Високому – у ногах. На сільських кладовищах трапляються й обидва варіанти встановлення хреста (Вирішальне, Безсали, Токарі): "Казав батюшка, можна там і можна там. Правильно і в голові, правильно і в ногах. Хто де як заведено". Щодо встановлення хреста в ногах дають загальнопоширене пояснення: "Мертвяк щоб устав, так було за що взятця" (Долинка, Поліна М., 65 р.); "Мама казали що треба, щоб був у ногах. Я, каже, як на страшний суд вставати – то за хрест [взьмуся] і встану" (Безсали, Ганна Б., 88 р.); "Чула, що як устаєш, то за хрест берешся" (Токарі, Антоніна М., 84 р.). На хрест чіпляють рушник. У Нижній Будаківці жінка сама собі на смерть вишила рушник із таким сюжетом: могила, хрест на могилі і чорний ворон сидить і дивиться вниз "і підписала, вишила так буквами: "Ніхто за сиротою не заплаче, хіба чорний ворон на могилі закриче".

Орієнтація могил – за православним обрядом – головою на захід, обличчям на схід. Усі могили розташовані в ряд. Ще в середині ХХ ст. зустрічались випадки поховання самогубців у міжряддях. Із кінця ХХ ст. таких покійників ховають в один ряд з усіма, уже не дотримуючись традиції відокремлювати таких "нечистих" покійників [3], хоча всі респонденти знають, що ховати таких мерців традиція визначає в певних місцях кладовища: на кутках / біля межі / на окремій ділянці кладовища / в хащах / "на перепутті": "чула, не при канаві [ховають], а в тій частині, ті, хто пішов з життя самогубством. [Хрести на таких могилах ставлять?] Ну, [вагається] тепер усіх разом ховають" (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.), "хто на себе руки наклав, ховають окремо, ховають, буває й на кладовищі. Ну, десь ховають отак: до рову ближче або що" (с. Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.), "Вони на кладовищі в кінці кладовища. Збоку, на виході"; "кладуть всіх в ряди. А цих кладуть поза рядом. Він може бути не просто з краю, він не в ряду з усіма лежить, а на проході чи на проїзді" (Вирішальне, Ніна Ч., 50 р.); "Іх ховають у стороні коло рову. Є в нас такі люди. [І зараз так ховають?] Да" (Безсали, Ганна Б., 88 р.); "Ховали, тільки на краю кладовища" (Риги, Ілля М., 76 р.).

Фундаментально упорядковувати могилу (встановлювати постійний пам'ятний знак) за народним звичаєм потрібно не раніше року ("треба, щоб перезимувала" (с. Білогорілка, Катерина К., 80 р.). Зазвичай встановлюють металевий або камінний (гранітний, мармуровий) хрест чи плиту різних розмірів і конфігурацій із вибитим хрестом на самій стелі або прилаштованим на її верхівці. Хрести на сільських кладовищах в основному чотири- та шестираменні, із видовженою нижньою частиною. Із середини ХХ ст. на хрестах і стелах розміщують фотопортрети померлих у кіотах/медальйонах, в останні роки використовують фотокераміку. Підписи на надгробках віддзеркалюють загальнодержавну мовну політику: українською мовою означені могили 1940–60-х рр., 1970–2010-х рр. – російською, в останнє десятиліття знову повертається українська мова на персоналізовані підписи й епітафії. Мармурові та гранітні надгробки мають усі ознаки міської "меморіальної моди". Простежується поступова відмова від "оградок": "Вже добрих років сім не обгороджують, немає теє огорожі. [Чому?] Як моя мама говорила: "Мені щоб не було оградки, я не хочу бути загорожена". А так тепер із-за того, що і красить, і прибирають, важко його обслуговувати оте все, оградки ж з різними візерунками, красить треба. Металеві. Були й дерев'яні, але дерев'яних вже немає, вони своє віджили" (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.).

Активно впроваджується на сільських кладовищах і екологічна культура: щороку зменшується кількість пластикових квітів і вінків на могилах під час їхнього впорядкування, надається перевага живим багато- та однорічним рослинам. Одна з респонденток (Нижня Будаківка, Катерина М., 68 р.) продекламувала віднайдений для неї онуком вірш у мережі інтернет, ідею якого підхоплюють і впроваджують інші односельці:

*Посадіть на могилах квіти живі.
У барвінку, конваліях та сон-трави
Хай ховаються бджоли, іскриться роса.
Це і буде природна та Божа краса.
Не несіть сюди пластику – мотлох і бруд.
Зрозумійте лишень – не потрібен він тут.
Ви тюльпани садіть, ви жоржини садіть.
Ви букети живі на могили несіть.
А від пластику в світі ідучі дими.
В тих димах скоро всі задихнемося ми.*

*Не співатимуть в небі птахи гомінкі,
Як щороку палити ми будем вінки.
А душі не потрібен розкішний палац.
Ні вінки із пластмаси, ні квітів ерзац...
Подаяння потрібне, молитви слова
І в серцях наших пам'ять і вічна, й жива.*

Своєрідне "генеральне прибирання" відбувається приблизно за тиждень до Великодня: "Ми прибираємо – стараємося перед Паскою прибрать. Позагрібать, посадить щось там, якщо могилка обросла травичкою, обгresti, винести, то скосять, вимести все. А перед Проводами їдемо тай все" (с. Гамаліївка, Ніна К., 67 р.). На могилах висаджують квіти: "Чорнобривчики садимо, анютини глазки [братчики] садимо. Всяк: і на могилі, і [навколо]. І барвінок. Ото барвінком могилу обсажують, і як розростається... на якій він гарно приживається, на якій гірше: земля яка йому підходить. [Дерева-кущі] вже тепер не садять. Раніше садили. Але ж вони розростаються, заростає і потім [хаші утворюються]" (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.).

Головним поминальним днем у календарі лохвиччан залишається поминальний день на наступному після Великоднього тижні – *Проводі, Пріводи, Провідний понеділок, Гробки* (рідко). Основною нецерковною складовою в обряді поминання є спільна трапеза з померлими, яка генетично сягає дохристиянських часів. Родичі померлих приходять на кладовище в першій половині дня, розкладають на могилах паски та крашанки як символи вічного життя, сідають біля могил за облаштовані столи, пригощаються й частують родичів і знайомих: "Христосалися з людьми і до могилок. Було раніше так? [що люди сідали і обідали на кладовищі], а тепер кожен біля своїх могилок. Яйце свячене. Конхвети. Але раніше не було конхветів. То яйце положиш, а то було печемо самі коржики" (Безсали, Ганна Б., 88 р.); "Я як ходив, то чвертку візьму. Пішов посидів, обійшов усіх. Канхвети [клав]. Там у мене багато-ко родичів" (Риги, Ілля М., 76 р.). У с. Нижня Будаківка 89-літня респондентка згадала, що за її дитинства на Провідний понеділок катили яйця по могилах: "Так було перекачують: та туди, ця – туди і кажуть: "Христос Воскрес!" – "Воістину Воскрес!". Хвіртки в оградках "від Паски до Провід відкриті, а потім закривають. Тиждень" (Гамаліївка, Олексій М., 58 р.).

Респонденти відзначають Троїцьку суботу також як поминальну, але глибинна семантика цього дня для них втрачена. Подекуди інтерв'юєри наголошують, що саме на Троїцьку суботу можна поминати самогубців: "На троєцьку суботу ідуть, бо поминаюця всі ті, що волною смертю умер, хто неволною смерттю вмер" (с. Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.).

Могили таких покійників (варіативно: самогубців/утоплеників) ще донедавна були задіяні й у магічних ритуальних практиках: за великої посухи їх ходили поливати з метою викликання дощу: "Покойника поливали, утопленика. У нас там була Паськівщина, і воно голод як був, ішла жінка з дитинкою, ну, може, йому год три було, і вона ж так же просила їсти, бо голод: "Мамо, мені їсти". Так вона кинула в колодязь його і сама плигнула. І ото той колодязь закрили і зробили могилку і ходили поливати, то такий дощ лив, що уже не раді були, що полили" (Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.), "У нас є тут, поховане. Між могил отак похований, бо ото [сміється], як нема дощу, то – в нас жила – вона б вам ще розказала, це померла вона цей рік, так вона: "Я піду поллю", – там мабуть... один... два, три. Троє:

дівчина там одна була молода у нас, такий пам'ятник чорний маленький, вона десь в Гадячі вчилася і втопилася, – так ото піду поллю, шоби дощ пішов". – "А воно, – кажу, поможе?" Було, ото, йду, а вона каже: "Піду, поллю". [Треба поливати могилу утопленника чи вішалника?] Потопельника" (с. Нижня Будаківка, Катерина М., 68 р.).

Кладовище дотепер лишається особливим публічним простором села, де транслиують і відтворюють певні соціокультурні норми, спрацьовують знакові механізми репрезентації ритуальної практики взаємодії мертвих і живих: "У нас в Ручках є кладбище, там сосни, ніхто не живе тепер, а ми всі з'їжаємося раз у рік на По'минки, а тоді всім хочеться поспівати, погулять, хоч і старі. Так ми рішили проводити таке як День села. І ото як я місцева, то я їх всіх обдзвоню [адміністрацію сільради], договорюємося і двічі ото стрічаємося. То ми в Ручках зустрічаємося – то святе!" (Білогорілка, Наталія Б., 73 р.).

Значного поширення в сільському смертному просторі набули індивідуальні поминання на кладовищах. Такі відвідування некрополів не несуть певного релігійного змісту, швидше – вербально-комунікативного, коли роковини смерті або день народження покійника є приводом для зустрічі та спілкування живих і влаштування поминальних частувань.

На сільських кладовищах із часом формуються сімейні поховання з кількох поколінь однієї родини або близьких родичів, утворюючи т. зв. "родинні кутки". Нерідко на плити з іменами померлих і похованих у цій могилі покійників долучають відомості з датами життя та смерті тих родичів, місце поховання яких невідоме, але вони обов'язково мають залучатися до кола предків із відповідним шанобливим до них ставленням. Це, насамперед, родичі, які загинули під час Голодомору, радянсько-фінської чи Другої світової воєн. Із міркувань фінансових заощаджень під час виготовлення пам'ятних знаків живі родичі готують для себе надмогильні пам'ятники із власними зображеннями й датами народження, дати смерті яких впишуть члени родин після їхньої смерті. Така практика поширена в багатьох населених пунктах Лохвиччини та сприймається без негативу. Тут можна провести паралель з етнографічними матеріалами, які по всій території України фіксували (навіть у наприкінці ХХ ст.) практику придбання та збереження трун літніми людьми; тримали їх на горіщі й використовували як скрині для зберігання збіжжя, не вбачаючи в цьому негативного змісту): "У нас дома на горіщі із трицять другого року по шійсят сьомий рік була труна, дідусь помер, а з полу робили гроб, а син був столяр, а бабуся каже: "Ваня, роби й мені разом, сьогодні батько, а завтра я [помру]". Ну, бабуся не померла, вижила [під час Голодомору]. І ото та труна простояла до шійсят сьомого року, вона в шійсят сьомому році померла. [В труні зберігали] жито, [...] до Нового року в труні були яблука" (Бербениці, Ніна Т., 84 р.). У с. Вирішальне респонденти згадали, про поодинокий випадок зберігання труни наприкінці 1990-х рр.: "Дедушка був, що сам собі зробив труну". Принагідно зазначимо, що могли наперед робити й намогильний хрест. Так, у с. Гамаліївка місцевий мешканець викував хрест для себе та своєї доньки, які після їхньої смерті були встановлені на могилах.

На багатьох сільських кладовищах доглядаються силами громади братські могили жертв Голодомору зі встановленими великими хрестами, а також поховання воїнів Червоної армії, які загинули у 1941–45 рр., із скульптурами військових у військових строях, стелами,

обелісками або пам'ятниками з радянською символікою (п'ятикутна зірка, стилізовані зображення радянських орденів і медалей). Російська збройна агресія на Сході України внесла в українську некрополістику ще одну сумну главу – поховання та вшанування пам'яті уродженців Лохвиччини, захисників Батьківщини, що віддали своє життя в зоні проведення АТО/ООС і поховані на території району.

Засобами семіотичного оформлення індивідуальності місця поховання постають маркувальні: іменні, вікові, конфесійні, професійні, біографічні, оформлені графічно та у вигляді малюнка. Так, фокусуючись на візуальних особливостях надмогильних споруд (пам'ятників), можна зрозуміти знаковий простір, який за допомогою символів і метафор розкриває біографію померлого. Насамперед, це світоглядний фактор, який простежується в релігійних/атеїстичних маркерах: використання або відмова від хрестів, радянської символіки (п'ятикутна зірка), створення казуїстичної символіки з опосередкованою вказівкою на конфесійну приналежність. Часто на надгробках містяться зображення, які розкривають професійну приналежність мерця – медичні прилади, символ медицини (чаша зі змією) на могилах сільських фельдшерів; книга, перо, зошит, глобус на могилі вчителя; палітра і пензлі на могилах місцевих художників-аматорів; фрагменти військової техніки, зображення бою, державних нагород на могилах ветеранів/військових, учасників бойових дій в Афганістані (1979–1989), у зоні проведення АТО/ООС; автомобілі, вантажівки, мотоцикли – на могилах водіїв чи автолюбителів; спортивні знаряддя чи елементи екіпіровки спортсменів; іграшки й ангелики на дитячих похованнях. Також професійну приналежність красномовно демонструють зображення мерця у відповідному одязі (військовий однострій, медичний халат чи шапочка, спортивна форма, професійний спецодяг). Зображення на надгробку покликане репрезентувати не лише особистість покійника, але його належність до певної соціальної групи. Отже, надмогильний пам'ятник, із певними припущеннями, може бути особистісною репрезентацією покійника. Відмінний від інших дизайн надмогильного пам'ятника покликаний продемонструвати шану до покійного, рівень статків, іноді навіть особливості естетичних уподобань як мерця, так і його живих родичів. Надгробок постає матеріально архітектурний знак пам'яті, включений у масштабнішу символічну систему. На основі аналізу вміщених на надгробках зображень і візуальних текстів можна стверджувати, що кладовище є простором інтерпретацій, обумовлених світоглядом живих, які використовують для означення смерті візуальні коди та символи (наприклад, символічна вказівка на причину смерті). Місце поховання стає семіотичним заміщенням померлого родича з відповідними комунікативними практиками. Окрім зображень засобом репрезентації померлого є текстові підписи, або епітафії. Останні дозволяють увести в контекст (біографію), пояснити чи деталізувати зображення, нанесене на пам'ятний знак. Рідні, маючи можливість ініціювати комунікацію через візуалізацію в текстовому форматі, дозволяють уникнути типовості й уніфікації текстових повідомлень, хоча фраза "Пам'ятаємо, сумуємо, любимо" зустрічається доволі часто.

Аналізуючи стилістику сучасної смертної культури мешканців сіл Лохвиччини, можна констатувати часткову уніфікацію сучасного типу надгробків, левову частку яких представляють моделі фабричного виробництва (спеціалізованих майстерень). Водночас сільські кладовища

постають перед нами як особливий публічний простір громади, де відтворюються і трансформуються певні соціокультурні практики, спрацюють знакові механізми репрезентації ритуальної взаємодії мертвих і живих.

Список використаних джерел

1. Бех М. Лохвиччина : етнографічне обстеження козацького краю / М. Бех та ін. // Народна творчість та етнологія. – 2021. – № 1. – С. 95–109.
2. Боряк О. "Як янгол вестиме до Бога...": поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя : монографія / О. Боряк. – Київ: ДІА, 2021. – 352 с.
3. Зеленин Д. Восточно-славянская этнография / Д. Зеленин. – Москва: Наука, 1991. – 507 с.
4. Сушко В. Кладовища в українській традиційній культурі (за матеріалами етнографічних досліджень Слобідської України XIX–XX ст.) / В. Сушко // Тези 58 Міжнародної конференції молодих вчених "Каразінські читання" (22 квітня 2005 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/sno/sno_konf_files/sno_konf_58/sushko.htm
5. Таран О. Міський цвинтар як віддзеркалення епохи (етнокультурний аспект). / О. Таран // Трансформація етнокультурного

простору в умовах інформаційного суспільства. – Київ: ІМФЕ, 2019. – С. 148–164.

References

1. Bekh M., Bondarenko G., Koval-Fuchylo I., Kosytska Z., Omelchuk O., Taran O. (2021). Lokhvytchyna: ethnographic survey of the Cossack region. *Folk art and ethnology*, 1, 95-109.. [In Ukrainian].
2. Boriak O. (2021). "How an angel will lead to God ...": funeral rites of the Ukrainian-Belarusian border: monograph. Kyiv: DIA. [In Ukrainian].
3. Zelenin D. (1991). *East Slavic ethnography*. Moscow: Nauka. [In Russian].
4. Sushko V. (2005). *Cemeteries in Ukrainian traditional culture (based on ethnographic research of Slobidska Ukraine of the 19th–21st centuries)*. Abstracts of the 58th International Conference of Young Scientists "Karazin Readings". (April 22, 2005). URL: http://www-history.univer.kharkov.ua/sno/sno_konf_files/sno_konf_58/sushko.htm
5. Taran O. (2019). City cemetery as a reflection of the era (ethnocultural aspect). In H. Skrypnyk (Ed.), *Transformation of ethnocultural space in the information society*. Kyiv: IASFE. Pp. 148–164. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 10.10.21

O. Taran, PhD in History, Research Fellow

Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

FUNERAL TRADITIONS: VISUAL ANTHROPOLOGY OF A MODERN CEMETERY (ON THE EXAMPLE OF RURAL NECROPOLISES OF LOKHVYTSIA DISTRICT)

The article analyzes the main markers of the memorial tradition of the village cemetery. The process of modification, disappearance and appearance of new features of the memorial culture connected with the cultural space of the cemetery is considered. The permanent functioning of funeral rites and the state of preservation of rural necropolises is a strong tool for maintaining and activating cultural memory not only within the family or community, but also society as a whole. The age of digital communications allows the rapid borrowing of individual mortal practices, which are fixed by the methods of visual anthropology. All surveyed cemeteries are "new", arranged in the twentieth century. Over time, as the village grew, some cemeteries found themselves within settlements or close to them. The tombstone is installed in a year. Usually a metal or stone (granite, marble) cross or slab of different sizes and configurations is installed with a embossed cross on the ceiling itself or attached to its top. The signatures on the tombstones reflect the national language policy: graves marked in Ukrainian in the 1940s and 1960s, in 1970–2010 in Russian, and in the last decade the Ukrainian language has returned to personalized signatures and epitaphs. Marble and granite tombstones have all the hallmarks of urban "memorial fashion". Ecological culture is also actively introduced in rural cemeteries: every year the number of plastic flowers and wreaths on graves decreases during their arrangement, preference is given to living perennials and annuals. The main day of remembrance in the calendar of the people of Lokhvytsia district remains the day of remembrance on the next week after Easter – Provody. To this day, the cemetery remains a special public space of the village, where certain socio-cultural norms are broadcast and reproduced, and symbolic mechanisms of representation of the ritual practice of interaction between the dead and the living are activated.

Key words: village cemetery, grave, cross, Lokhvytsia district, tradition, borrowing, mortal practices.

УДК 94(477):801.311

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.11>

К. Тищенко, д-р філол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЗАНТІЙСЬКИХ ЯКОВИТИВ І МЕЛЕКИТИВ: 1500 РОКІВ У ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

Слова – найнадійніші свідки історії...

Завдяки своїй божественній (тонкій) природі та зв'язку з суспільством, у мовному суді вони виступають об'єктивними й безстрашними свідками
Р. Тіварі²⁰

За роки досліджень історичних пластів топонімії України стала помітною значна група місцевих назв із відображенням контактів наддніпрянців із Сирією візантійської доби. Виявлені дані топонімії відповідають також і прізвищам, і словниковим запозиченням із тих же країв, а все разом свідчить про поважну глибину етнічної пам'яті у формах успадкованої нами мови.

Київські історики В. Завитневич і О. Соболевський припустили для літописних топонімів Триполь і Халѣпъ прототипи Триполіс і Халеп' 'Алеппо'. Ця постановка проблеми та нагадування про її дальшу актуальність у О. Стрижака дали підстави до пошуків методом топонімічного контекстування дальших синхоричних назв з Близького Сходу. Крім Триплія і Халеп'я ними виявилися назви сіл Дамаски Пл, Демешківці ІФ, Кур'яківка Мк, Кириківщина См та інші репліки

від імовірних прототипів гр. Δαμασκός, ар. دمشق Dimashq 'Дамаск', сир. ܕܡܫܩ Ya'qub Burd'o'yo гр. Ἰάκωβος Варабаїос 'Кур Яків Барадеї'. Виявлення вихідної території в Сирії з концентрацією прототипів цього вектора топонімів України сприяло систематизації наукових уявлень про контакти Наддніпрянщини в долітописний час.

Тепер помічено ще одну особливість районних кортежів топонімів цієї групи, яка гранично конкретизує хронологію відображених у них подій. Це повторювана просторова близькість до вже вивчених топонімів сирійського вектора цілого нововиявленого "сузір'я" назв від основ Север(ин)-, Ладиг(ж)-, Настас(ш)-, Мелех(ш)-. Сама їхня просторова пов'язаність робить вірогідними прототипи названих тут реплік: сир. ܣܝܪܝܐ Severus 'Кур Север' (Антіохійський),

ܠܕܝܩܝܐ Lādīqīyā, Λαοδικεία, اللاذقية al-Lādhiq(iye) 'Лаодікія Сирійська', Ἀναστάσιος 'Анастасій І', ܡܠܟܝܬܝܐ malkoyo Мелхітой 'мел(е)кити'. Адже всі ці поняття пов'язані між собою не просто епохою, а конкретною історичною подією, собором 512 р., який духовно поділив східних християн. Такий тривала увага до конфесійних питань у далекій від Сирії "нашій" Скіфії був би неочікуваним, якби не раннє свідчення св. Ієроніма (403 р.) та участь наддніпрянців відразу після собору у "повстанні за православ'я" під проводом намісника Фракії Віталіана (513–514 рр.). Стаття містить новий слід подій і аргументи до висновку, що ми все ще – у колі того світогляду предків.

Ключові слова: топонімія України, раннє християнство, мовні контакти; Візантія, мелекити; Сирія, яковити; сиро-арамейзми, тяглість населення України.

1. Фонові відомості. Видана торік книга "42 епохи українських мовних контактів" [14] уперше містить послідовний панорамний виклад усіх дотепер виявлених ділянок цих контактів, зокрема і їхнього сиро-арамейського вектора. Цей матеріал пов'язаний і з фінікійськими, коптськими та грецькими мовними фактами, виявленими в різних слов'янських мовах.

1.1. Синхоричні місцеві назви (гр. σύγχωρος < συν + χώρα букв. 'з того ж краю' [31, с. 315]) із тими самими південними зв'язками давно привернули увагу дослідників. Перші візантійські прототипи літописних реплік цього вектора (Триполь, Халѣпъ, Корсунь) припустили ще київські історики В. Завитневич [4] і О. Соболевський [11]. Однак та ініціатива була сприйнята стримано.

Через століття про актуальність проблеми нагадав О. Стрижак [12; 13], проте й тоді цікавих до неї орієнтастів не знайшлося. У сусідній галузі – філології – у 1990-ті рр. працював італійський семітолог П. Аґостіні з П'яцуї. До визнаних слов'янських семітизмів *мапа*, *гесна*, *сатана*, *субота* вчений додав прислов. *кадь, *коса ([24]: пор. ар. قص [qds] 'коса!') [20]. У коло наукових інтересів автора теперішньої статті праці П. Аґостіні потрапили у процесі вивчення українських іранізмів. Тоді було помічено багато спільних сиро-арамейських семітизмів у пахлавійській та українській мовах: *ганьба*, *ганити*, *догана*, *шана*, *лилик-нічка*, *спиж*, *спижарня*.

²⁰ Цит. за [38, 2]. Автор вдячний канд. філол. наук О. Мотриченко, яка віднайшла й переклала цю думку сучасного індійського мовознавця, аргументуючи положення своєї дисертації [17, с. 7].

У топонімії України ще 2008 р. було знайдено сирійські репліки *Пальмирієва*, *Дамаски*, *Кирикове*, *Бородаїєва* (пор. Пальмира, Дамаск, Кур Яків Барадеї; рис. 1); 2010 р. розпізнано назви *Осколонівка*, *Демешківці*, *Рахвалівка*, *Сураж* (пор. Аскалон, гр. Δαμασκός/ ар. دمشق Dimashq 'Дамаск', семітс. Рафаїл 'Бог зцілив', ар. Suriyeh 'Сирія'). Синхоричними топонімами виявилися *Панебел*, *Мозолівка*, *Зозів*, *Шами* [16] із прототипами *Панебел* (теонім), *Мосул*, сир. zwz 'драхма', ар. al-Shām 'Сирія'. Далі прийшли однокореневі з цими назвами прізвища *Сколонець*, *Понепалек*, *Масол*, *Демешко*, *Рухайло*, *Зоза*, *Шамма*, *Дармостук* (пор. сир. ܕܡܫܩ Damsiq 'Дамаск').

Перелічені знахідки в разі збільшили знання про наші давні сирійські зв'язки, які, виходить, тривали століттями.

1.2. Надійність цих гіпотез як шляху до вірогідного – щобільше, автентичного, справжнього знання знову апробовано завдяки нещодавно поміченій *повторюваній просторовій близькості* до названого масиву топонімів іншої стабільної групи (pattern) місцевих назв від основ *Север(ин)-*, *Ладиг(ж)-*, *Настас(ш)-*, *Мелех(ш)-*. Сам факт існування такого патерна засвідчує прототипи

його складників – ܣܝܪܝܐ Север, ар. Ladhīq Лаодікія, Анастасій І, мелехіти: їх пов'язує між собою Лаодікійський Собор, де 6 листопада 512 р. Север став Кириком Севером/ Сєвіром Σεβήρος Ἀντιοχείας, єпископом Антіохії (саме ім'я "християни", згідно з традицією, уперше вживте в цьому місті у І ст. н. е. задовго до формування монофіситу як окремої гілки християн).

Справжність виявлених фрагментів контактів видно і з перехресних різномовних свідчень грецької, коптської та арамейської мов. Так, 1) прізви. 7 *Сорокотя*, 5 *-енко*, 4 *-юк* < копт. **саракуш** [23, 354b] pl. 'wanderers, vagrants; voyageurs, pèlerins, vagabonds; саракоти'; 2) прізви. 61 *ПЕШТА*, 8 *ПЕЩА* (Мк, См, Кв), 8 *ПЕЩАк*, 28 *ПИШТА*, 0 ий, 131 *ПИШТА*, 0 ий < сир. **ܦܫܝܬܐ** *pšīttā* 'Пешітта, Біблія церкви сирійського обряду'; 3) ойконіми *Хотимир* ІФ, *Хутомір* Вл < копт. **катамерос** 'katameros, lectionary in the Coptic Church' [26] із сгр. *κατὰ μέρος* букв. 'у свою чергу' [27, с. 679] (тобто цей вираз у сгр. *не має значення*, набутого лише згодом у коптській; деталі у кн. [15]) та ін. Важливість виявлених коптизмів для системного розуміння теми оцінили й окремо відзначили в передмові до двох книг акад. НАН України Г. Півторак [15] і чл.-кор. НАН України Н. Клименко [16].

Сирійським контактам передували у Наддніпрянщині синхоричні фінікійські. Їм відповідає свій належно осмислений топонімічний слід: *Турас* 'Дністер', *Пеньківка*, *Парпурівці*, *Рахвалівка* + пор. *Рапалло*, *Кирнос*/ *Кернасівка*, *Мохнач*. Очевидним аналогом до них є фінікійські слова *кадка*, *мапа*, *пуня*, однак їм бракує конкретики обставин запозичень. Тому провідним і визначальним аспектом вивчення контактів залишаються топонімічні студії. Відновлювані у них конкретні картини сусідніх ділянок антропоніміки й лексикології відповідають лише як загальний контур.

2. Античні сиризими у слов'янському словнику. Це мовний слід 13-ї історичної епохи, від I ст. [14; 15; 16]. Топонімам-реплікам прототипів із Сирії відповідають прямі українські словникові запозичення із сирійської мови.

2.1. Укр. *ганити*, *догана*, *ганьба* (!) походять із самодостатніх прототипів сир. GANYĀ 'сором', GANNĀBĀ 'злодій' [33; 34] – не виключено, що й через пахлавійську – степову вегікулярну мову елліністичного часу, у її письмових текстах семітизми регулярно відігравали роль ідеограм. Виявлення цих фактів у 2016 р. уперше показало масштаби пробілів у чинному ЕСУМ [2] (відповідний том I видано 1983 р.: виходить, чи не весь пласт тодішніх світових досягнень у сходознавстві в ньому не використано).

2.2. Укр. *шана* (!) походить з араб. **شأن**, ар., перс., тур. **شان** *shān* 'покликання, статус, умови; добре ім'я, пошана' [30, с. 309]; див. **рис. 2**.

2.3. Укр. *нориця* 'свищ' походять з араб. 'великий потік, річка' **نهر** *nah'ra* [30, с. 210] (**рис. 2**), широко засвідченого і в топонімії України:

• *НОРИця*+ = "Галаганівка" Чг Семенівка: **ГРЕМ'ЯЧка**!; **МАРИЦя** копт. Маріс 'Верх. Єгипет' РФ Брянс.; **РАКУти**! копт. Ракотіс 'Олександрія', КРИНИЧки Киренаїка **РАКУЖа**; **ОЛЕКСАНДРівка**, **ІВАН.ПУТЬ** яван-Понт-, **ЛУБНЯ**; • *ПоНОРниця*! Чк **КОРОП**: **РИХли** *Рухолла; **ПоКОШичі**! сир. каша 'священик', СИНЯвка *З-?; **ШАБАЛ**инів Джабал, **НОРИця** .НЕХАївка, **РИБО-**Тин рабат мечеть, КУР.ІЛІВка, ВИШЕНЬки *вижен-ваган; РАЙгородок, Ново**СЕЛИЦя** .ГОРОХове .ДРІБЦі, ЛУБЕНець; • *ПоНОРа* Хм СЛАВУТа: Хон**ЯКІВ**!; **КИЛІ-**КІїв, **СЕЛИЧів** al-Sālihiya (р-н Дамаска), Пере**МИШЕЛЬ**, **ХОРОСТок**! к-, КРИВин 2, хОРОВиця, КОМАРівка кумар місячний, СОЛОВ'є салаб, МАНятин; • *ПоНОРи* Чг Талалаївка: МИГУРів Мика, КОРИНЕЦьке Киренаїка; МАКАРенкове, **ЖОЛОБок** ар. салаб хрести, Ново**СЕЛІВка** саліб хрест, ХАРКове, РЯБухи, ПОПовичка.

2.4. Укр. *кадка*. Слово є в усіх слов'янських мовах, отже запозичене ще у праслов'янський час (пор. стсл.

кадь). Джерелом вважають гр. κάδι(ov), зменш. від κάδος 'глек, відро' [2, II, с. 339; 23, II, с. 157] (пор. укр. *кадка*, *діжка*), однак туди прийшло із фінікійської, пор. гебр. *kad*. Було воно й в угаритській і пунічній мовах (Е. Масон) [27, с. 478].

2.5. Укр. *коса* також має чинне пояснення як загальнослов'янське слово нібито з іє. *kos-/ kes- 'різати, скребити' [2; 23]. Однак П. Аґостіні переконливо показав, що іє. слово само запозичене. Воно є продуктом семантичного звуження (!) історично глибшого джерела – семітс. **qasa** 'різати, косити (траву, збіжжя), *стригти* (вовну)', звідки, зокрема, й ар. **qasa** 'коса' (!). До цього висновку вченого спонукала логіка його дослідження при спростуванні необґрунтованого уявлення про нібито велику давність мадярських слів *kaszab* 'різник' > *kaszabol* 'різати, розрізати на шматки'. Він пише: "За TeSZ (угорським етимологічним словником) слово має походити з османського турецького *kasar* 'різник', звідки відомі схожі культурні запозичення у всіх балканських мовах, як-от нгр. *каса́тис*, алб. *kasár*, рум. *díal*. *casár*, болг. *діал*. *касапин*, серб. і хорв. *kàsar* і *kàsarín* 'різник'. У словнику лише побіжно згадано той факт, що тур. слово походить з ар. **قصاب** [*qṣab*] 'різник'. <...> Розглянувши ближче це арабське слово, бачимо, що воно пов'язане з дієсловом виразно семітського походження **قصب** [*qṣaba*] 'різати на шматки, розчленовувати', яке виводять з кореня 'зрізати, косити (траву, збіжжя),

стригти (вовну)', звідки ар. **قَص** [*qṣa*] 'коса'. Це і є те слово – або відповідне арамейське, сирійське, гебр. **קָסַב** [*kas:ab*] 'коса' (< **קָסַב** [*ksx*] 'зрізати, косити'), – із якого найвірогідніше походить слов'янське **kosa* > болгарське *ко́са*, сербське і хорватське *kōsa*, чеське *kosa*, польське *kosa*, українське *ко́са*, російське *ко́са*, як і мадярське *kasza* *ко́са*" [24, с. 88].

Безперечно, виданий у 1983–2012 рр. у 6 томах Етимологічний словник української мови (ЕСУМ) є епохальним досягненням академічної традиції. Однак у межах національної політики СРСР його появу затримано на десятки років, а репресії сходознавців 1930–1940-х рр. позбавили Україну кадрів у цій галузі на 60 років. Звідси прогалини у вивченні українсько-східних мовних контактів.

2.6. Лилик-нічка. Про масштаб занедбаності східних студій дає уявлення інший приклад: це стан вивчення слів *лилик*, *леліт*. У говірках (зокрема, галицьких) існує слово *[ничка]*, *[нічка]* 'біс, що набирає вигляду жінки; *кажан*' [2, IV, с. 104]. *Кажан* має й інші назви: *лилик*, *лелік*, *леліак*, – при цьому *лелік* – ще й метелик, а *леліак* і *леліт* – дрімлюга (сичик) [2, III, с. 218]. Виявляється, східний прототип цих слів відомий із багатьох публікацій [29; 6; 33; 34] (!), однак упродовж **100 років** він проходив повз увагу дослідників без відповідної освіти. Її брак видно з того, що після опису матеріалу їм не було що сказати, тому замість наукового аналізу дано "звуконаслідування" і "народну етимологію".

Із залученням до студій сирійського матеріалу тут знайдено переконливі аргументи на користь прозорої етимології без "хитань, коливань" і звуконаслідувань. Вони є серед арамейських пахлавійських ідеограм, наведених у загальнодоступному підручнику (!)

Й. Оранського. Дослідник згадує, зокрема, пахл. **للي** з араб. **LYLYH** 'ніч' [6, с. 175]. Необхідну інформацію про можливу групу прототипів *лилика-нічки* містить уже словник Дж. Пейн Сміт [29] (**рис. 3**). "Тут і *lilh*, *liloh* 'ніч', і *leliyath* (lamia, a night-spectre, a phantome or demon in the form of a woman) 'ламія, нічний привид

або демон у образі жінки'. Достойна, раціонально-наукова, лінгвістико-історична альтернатива" донауковим "ономатопоетичним" відповідям на серйозне пошукове питання [16 с. 150–151].

З'ясувалося, що проблема виходить далеко за межі українського мовного матеріалу: "**Lele, lélek**, (діал.) **lilék**. Слово, яке у сучасній мадярській мові має значення *душа і дихання (lélegzet)*, трапилось у Halotti Beszéd у присвійній формі (3 ос. одн.) *lilki*. Окремі мадярські говірки зберігають форму **lele** у значенні *привид, злий дух*. Ця основа та її похідні наявні також в інших угрофінських мовах із значенням *теплий вітер, дихання; душа, дух*. За сучасними теоріями, ця основа має належати до найдавнішого шару угро-фінської прамови, а відповідне слово реконструюють як **lewle* [Rédei].

У гебрійських легендах зустрічається ім'я демона **לילית Lilith** – яке є і в Біблії (Ісайя 34:14), – похідне від асиро-вавилонського *lilitu*, **жінка-демон** або *дух вітру*. Р. Патаї... так описує гебрійський міф: "Дехто каже, що на шостий день Бог створив чоловіка й жінку за подобою своєю, доручивши їм наглядати за світом, але інші твердять, що Єви ще не існувало. <...> Тоді Бог створив **Lilith, першу жінку**, так, як він створив Адама, але з відкладень і бруду, а не з чистої куряви. Від єднання Адама з цією істотою <...> народилися незліченні демони, які дотепер шкодять людству" [35]. Діти Lilith звалися **לילימ lilim** (кінцеве -m – ознака множини). У Єрусалимському Таргумі (V ст. н. е.), благословіння священика VI:26 починається зі слів "Господь благословляє тебе на всяке твоє діяння і береже тебе від *lilim*". За народними уявленнями вважалося, що *lilim* – як діти демона вітру – помітні у поривах гарячого вітру та завихореннях, що здійснюють куряву із землі. Такі забобони були відомі не лише в гебрійських народних переказах, але й у **фольклорі Сирійської християнської церкви** (!). Це цілком пояснює значення **злого духу (lele)** і **гарячого вітру**, які стали згодом, після суфіксації, *диханням і душою (lélek)*, оскільки душу ототожнювали з диханням. Отже, цілком очевидно, що це слово за походженням є не давньоугрофінським, а семітським і, значить, опинилося у мадярському лексиконі в контексті понять юдаїзму або присутності Сирійської християнської церкви. Тобто мадярське (і угрофінське) слово не прийшло із своєї давнини, як дехто вважає, а належить до шару порівняно пізніх мовних запозичень, – і це підважує тезу прадавності угрофінської прамови" [25].

В Україні досі є топоніми (*Лельків* ІФ, *Лелюки* Хк, *Леляки* Вн та ін.) і 4 тис. носіїв однокореневих прізвищ (!) [5]: 1083 Лелюк, 1067 Лелюх, 419 ЛЕЛИК, 263 Леляк, 220 Лелет, 28 Лелітка, 14 Лелітко, 11 Леліца; 920 ЛІЛИК, 39 Лілик, 126 ЛІЛІ-к, 116 -ченко, 34 -тко, 33 -кович, 27 -цька, 25 -ца, 25 -цак. Ці прізвища майже відсутні на Поліссі: отже, поширилися з півдня.

Викладені вище висновки П. Аґостіні мають важливі системні наукові наслідки для української сторони проблеми: 1. Повна аналогія вагань кореневої голосної угорс. **і-е** – як у сирійському прототипі. 2. Переконаливе, реалістичне пояснення вжитку укр. *леле* як вияву прикраси й жалю. 3. Переконаливе, реалістичне пояснення нібито питомого, бо "ПРАСлов'янського" *Лель...* (!) 4. Повна звукова відповідність семітському прототипу (гебр. **לילית Lilith**, сир. *leliyath*) слів укр. *лелем*, *лелім* – сова, дрімлюга і польс. (з укр.) [*lelet*]. 5. Переконаливий побутовий мовний контакт часів сирійської евангелізації як причина народного пов'язання **кажана з жінкою-демоном**. Ключова семантична відповідність

укр. *нічка* "кажан", він же *лелик* і *лилик*: [*нічка*] '**біс, що набирає вигляду жінки; кажан**'; *нічниця* 'сова'; [сова; один із злих духів (за віруванням **гуцулів**)]; [*ночниця*] '**кажан**; нечиста сила, яка вночі винищує пташенят у гніздах і яєчка (ЛексПол)]' [2, IV, с. 104]. 6. Пояснення імовірного джерела укр. діал. [*леля*] старша сестра, [*леля*] мати сім'ї, господиня дому (поширені на сході й півдні слов'янства). Усі ці глибини наша "ономатопоетична школа етимології" незворушно і некритично далі виводить з дитячого белькоту [2, III, с. 218].

2.7. Саракоти. П. Аґостіні двічі згадує про вірних Сирійської церкви як імовірних посередників у засвоєнні носіями угорської мови забобону про лилика. 2016 р. було виявлено історичну присутність Сирійської церкви у Наддніпрянщині. Її ідеї мали поширювати *саракоти* – прочани, мандрівні сирійські ченці IV–VI ст. Причому, хоч вони й були точно із Сирії, їхнє ім'я виявилось не арамейським, а коптським [15, с. 510]. Структурні складові слова прозорі. За даними етимологічного словника В. Виціхля, воно належить до *питомої коптської лексики*: **саракуте** (S), **саракут** (B) м. 'подорожній, мандрівник, прочанин, бурлака'; арабський відповідник **الرحالين ar-rahhalin** 'подорожні, блукачі'. Коптське слово має словотвірну структуру **са-ра-куте** 'мандрівник': **са-** 'людина', **ра-** 'префікс ім'я дії', **куте** / у

композиціях **куте** 'блукати, гуляти' [40, с. 196]. Сюди додаються ще дві арабські форми з "Життя Іоана Шитського" VII ст., виданого У. Дзанетті: **سراكدي** [серак'уді]. Існує й залучений нами до студій маніхейський текст **ψαλμοι саракуτων**

'Псалми прочан' [15, с. 455–477; 14, с. 343]. Судячи із наддніпрянського сліду, мандрівні співці псалмів діяльно розносили *перекази про християнство*. Цн завдяки їм воно проникло не лише до далеких кутків Сирії і Месопотамії III–IV ст., а й до нас.

Саракоти в антропонімії українців. Членування на морфеми п'ятьох наведених вище топонімів з основою **Сорокот-** довго залишалося непевним (може, *Сороко-тяги* <?sharq- 'схід' + ?kimp. teach 'дім'). Так тривало до виявлення відразу десятка схожих прізвищ у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Ця пам'ятка історії, на 11 століть молодша від евангелізації VI ст., зберегла **докази тяглості** її мовних реалій у прізвиськах і прізвищах українських козаків: Дацко СОРОКОТЯ **саракут**, Андрушко СОРОКОТЯЖа, Никифор СОРОКОТЯЖенко (Умань, Іванс.) та ін. [15, с. 729–730; 14, с. 333–334].

Окремими доказом автентичності відновлюваної картини є українське прізвище 19 **Сорокендя** (рис. 4). Воно виявляється реплікою документованого ар. **سراكدي** [серак'уді] 'саракот' [14, с. 334]. Це видатний староукраїнський відповідник зі збереженням **юсом** (носовим голосним). На відміну від основи Сорокот- звук -д- також відповідає засвідченому саме тут арабському **د** -д-.

Звуковий відрізок *кенд- наявний у прізвищах пол. "Kędziora ([ken'dʒɔra]), Kędzior ([kɛndʒɔr])... – із пол. kędzior 'чуб, кучері' " [32]. Проте очікування польського прізвища *Srokędzia як паралелі до укр. *Сорокендя* – марне: такого прізвища знайти не вдалося. Натомість трапився унікальний запис про загиблого військового з Вінниччини: Сорокуд Степан Петрович (1910–194?) [7]. Отже, станом на 2021 р. прізвища укр. *Сорокендя*, *Со-*

Україні топонімічне відлуння тих подій: судячи з дотеперішнього сліду на карті, вони стали знаковими для наддніпрянців. Далі зібрано районні топонімічні контексти місцевих назв від основ-продовжень прототипів прототипів подій: *Настас/ш-*, *Север(ин)-* і *Ладиг/ж-*.

4.3. Анастасій І. На вихідне ім'я Анастас (Анастасій) ч. р., а не *Анастасія ж. р. вказують форми топонімів с. **НАСТАСІВ** Тр, балка **НАСТАСОВА** п Лугані Лг. Звук -з- у формі **НАСТАЗКА** 1775 р. Кв – нагадує книжні грецизми *екстаз*, *діастаз*, *метастаз*, *гомеостаз*, але у церкві – *парастас*, *іконостас*. Пор. і фольклорну (гіпотетичну) назву Дністра **НАСТАСЬЯ РЬКА** (Сумцов, Местн. назв., 286) [9, с. 174]: судячи з виявленого розподілу ойконімів, це більше схоже на Пд. Буг.

Приклади контекстів: • **НАСТАСІВКА** Вн ЖМЕРинка: **СЕВЕРИНІВКА** ГОЛУБІВКА **КОРОСТІВЦІ** ?корста; **ОЛЕКСАНДРІВКА**, **ЛЕЛЯКИ** Мала ЖМЕРинка; **МОВ.ЧАНИ** malkoуо 'мелекити' + -ан, ЯР, ЛОПАТИНЦІ; • **НАСТУНЕ** Кр **ОЛЕКСАНДРІВКА**: **БУР.ЯКОВЕ** .ЛЮБ.ОМИРКА; **СЕВЕРИНІВКА**; ЯСИНОВЕ, ЯСИНУВАТКА; • **НАСТАШКА** Кв Рокитне: .КОЛЕСНИКОВЕ; р. **СІВЕРКА** у с. НАСТАШКА, р. **ХРЕЩАТИЙ** Яр! (!), п НАСТАШКИ; **ШАРКИ** ар. sharqi 'східний', ЛУБ'ЯНКА ЛЮБКА, **МОВ.ЧАНІВКА** malk- -ан, САВИНЦІ, СИНЯВА; • **НАСТАСІВКА** Хк ЛОЗОВА: **ЯКОВЛІВКА**! **СЕРГІЙВКА** .ПАСЬКІВКА; **ШУГА-ІВКА**! сир. shuha відважний, ловелас, **ПІЩАНЕ**!; БАРА-БАШІВКА, **МОВ.ЧАНОВЕ** malk- -ан, ФЕДОРІВКА2, **ОЛЕКСАНДРІВКА**, РІЗДВЯНКА; БУНАКОВЕ; КОСТЯНКА; • бол. **НАСТАША** у с. ДЕБРЕВЕ Чг Носівка: поле **ПІШКОВЩИНА** у м. Носівка; р. **МОЛОХВА** malk- -ан у с. Держанівка; кут. ШКЛАБІВКА у с. Адамівка;

4.4. Север Антіохійський. • *Вел. СЕВЕРИНКА* Кр Кр: р. СЕВЕРИНКА л Інгулу Пд. **БУГУ**! (у його гирлі Кир'ЯКІВКА)! **САЗОНІВКА**; **ДЕМЕСШКОВЕ**!; СОКОЛІВСЬКЕ, МАКОВЕ!, **ОЛЕКСАНДРІВКА**, **КАЛІНІВКА**, **ЛЕЛЕКІВКА**!, **МОЛОДЕЦЬКЕ**, **АДЖАМКА**;

• **СЕВЕРІНІВКА** Вн Тростянець: **ЛАДИЖИН**! **ГУБНИК** ?сир. gabana 'стадо' / gub 'яма, лігво'; **СТРАТИЇВКА**; **ОЛЕКСАНДРІВКА**, **ЦИБУЛІВКА** Свиілла; + **КИРНАСІВКА**!; + **СОРОКОДУБИ**, **СОРОКОТЯЖИНЦІ**; **КАПУСТЯНИ** Капутан?, **САЛИНЦІ**; • **СЕВЕРІНИ** Хм СтароКОСТЯНТИНІВ: **ЛАДИГИ**, р. **ЛАДИЖКА**, **КАЛІНІВКА**, **ПИСАРІВКА**, **ДЕМ.КІВЦІ**, **РАШТІВКА**, **ОРИХІВКА**, **ПОПІВЦІ**, **ПЕНЬКИ**, **КРИНИЦЯ** Киренаїка!; • *Вершино-СЕВЕРИНКА* Кг Зна-м'янка: **МАКАРИХА**!, **КОХАНІВКА**, **ТРОЯНКА**!, **ОЛЕКСАНДРІВКА**, **МОЛОДЕЦЬКЕ**, **МОШОРИНЕ**, **СУБОТЦІ**, **КОСТЯНТИНІВКА**, **ШАМІВКА**! .КАЛІНІВКА, **ЦИБУЛІВКА**.

Прізвища (ridni.org) 2563 Северин, 324 Северина, 27 Северинчук, 39 Северинчик, 992 *Северін*, 503 Северенчук, 351 Севериненко, 181 Северенюк.

4.6. Лаодікія. Особливо показано, що прототипом є варіант назви ар. Ladhīq: • **ЛАДИЖИЧІ** Кв Чорнобиль: **ТЕРЕМЦІ** .**СОРОКОШИЧІ** Чг! .ЗаГЛИБ'я .р. **БРАГІНКА**; бол. **ЛАГОДІВСЬКЕ** у с. ІЛЛІНЦІ; р. **ТЕРЕСИЦЯ** у с. .ТАРАСИЦЯ; р. **ТЕРЕЩА** у с. **ТЕРЕХІВ**, **ЛЕЛІВ**! .НАГІРЦІ; р. **ТУРЧАНКА** у с. Заплілля; **ГУБИН**! сир. ?gabana 'стадо' / gub 'яма, лігво', р. **ТУРАВКА** у с. Ст. ШЕПЕЛІВІ, **МАШЕВЕ**, р. **БУР.ЯКОВИЦЯ** і с. **БУР.ЯКІВКА**, **ЯМПІЛЬ**, **РОЗСОХА**, **КОРОГОД**; р. **БРУТОВЕЦЬ** у с. **ПАРИШІВ**; р. **В'ЮНКА** у с. **СТЕЧАНКА**; р. **ІЛЛЯ** = **ІЛЬША** у с. **ЗАМОШНЯ** (+ЛУБ'ЯНКА Кв Поліське), р. **КОНОП'ЯНІВКА**, р. **МУРІВКА**; • **ЛАДИГИ** Хм СтароКОСТЯНТИНІВ: р. **ЛАДИЖКА**, **СЕВЕРІНИ** **КАЛІНІВКА**, **ЛАЖЕВА**, **ПИСАРІВКА**, **ДЕМ.КІВЦІ**, **РАШТІВКА**, **ОРИХІВКА**, **ПОПІВЦІ**. **ПЕНЬКИ**, **КРИНИЦЯ** Киренаїка!?

• **МАЛОХАТКА** мелекити Лг Старобільськ: **АЛОЗУВАТКА**!

• **КАЛКАТИНІВКА**! сир. ***كَلْكِدُون** **kalqidūn** калкидун

< Халкедон, інша назва мелекитів [30, с. 133] Кр ДОЛИНСЬКА: **БРАТСЬКИЙ ПОСАД** .П'ятихатки; **НИКИФОРІВКА**, **ФАЛЬКОВЕ**, **КАЛІН.УВАТКА**, **СКЕЛ.ЮВАТКА**?, **ОЛЕКСАНДРІВКА** 2 .**ФЕДОР-ШУЛІЧИНЕ**! шульга.

Отже це не матроси-веслярі – ар. малах-. Це мелекити – арам. мелек-.

Чому ж візантійська реалія позначається семітським словом (а це підтверджує і виявлений топонімічний матеріал Наддніпрянщини)? Виникнення христологічних суперечок у першій половині V ст. спричинило розкол між східними християнами в різних краях Близького Сходу. Офіційна державна підтримка, надана імперським урядом прихильникам халкедонського християнства (451 р.), якраз і стала основою для конкретного використання арамейських термінів, які позначали тих, хто був вірним Імперії не лише з погляду політичної лояльності, а й приймав імперську релігійну політику. По всьому Близькому Сходу християн, що прийняли підтримуване державою халкедонське християнство, стали називати *мелекитами* (від арамейського melek 'правитель, цар, імператор'), що позначало негреків (передусім – семітів: сирійців, юдеїв, арабів), вірних як до Імперії, так і до офіційно упровадженій нею релігійної політики.

"У 513 році спалахнула релігійна війна між монофіситами і прихильниками **Халкедонського собору**, яка охопила всю імперію. Віталіан, Magister militum у Фракії, оголосив себе захисником православ'я та з **БЕЗЛІЧЧЮ ГУНІВ, СЛОВ'ЯН** і булгар зайняв усю Фракію, **СКІФІЮ** і Мезію, дійшов до Константинополя і почав його облогу. У 514 р. Анастасію довелося прийняти всі вимоги повсталих: він погодився скликати новий Вселенський Собор – Третій Собор у **Тірі** (514–515) 'Цир'. На ньому повинні були розібрати всі різномудства в тлумаченні **догматів віри** та повернути престолу скинутим православним єпископам. На тому соборі Єрусалимський патріарх **Ілля** І виступив головним противником монофіситів" [1].

Як Віталіан міг проголосити себе захисником православ'я і звідки зібрав таке військо на свою підтримку? Слабке, але певне світло кидає на той процес свідчення Св. Героніма/ Ієроніма за сто років до згаданих подій. Йдеться про його колоритну фразу в листі 403 р. до християнки Лети: "Hunni discunt Psalterium, Scythiae frigōra fervent calore fidei, Getarum rutilus et flavus exercitus, Ecclesiarum circumfert tentoria" (тобто "Гуни вчать Псалтир (!), холодна Скіфія зігріта вогнями віри (це у 403 р.!), рум'яне військо ґотів возить з собою в походах церкву-намет")" [15, с. 433]. Виходить, *християнізовані гуни й місцеві наддніпрянці* з зігрітою вірою Скіфії цілком свідомо стали на захист засвоєної віри від подвійних стандартів імператора (!..). Саме цей незвичний ступінь небайдужості до віри у тодішній громадській думці суспільства (!) над Дніпром якраз і видно дотепер у збереженому в топонімії України сліді тих подій.

• **ТАЛЬНЕ** *Віталіан! Чк рц: р. **ТАЛ'ЯНКА** бас. Пд. **БУГУ**!; **КОЛОДИСТЕ**! *Х-; **ГОРДАШІВКА**, **БІЛАШКИ** аспраласити?, **ТАРАСІВКА**, **КОРСУНКА**, **ПАПУЖИНЦІ** *ч?, **ПІЩАНА**, **ЛЕГЕДЗІНЕ** *< Ледзег-, **ЛОТАШЕВЕ** пор. **Латиш-** з **Ладіг-**; **МОШУРІВ**!, **ШАУЛИХА**, **ТАЛ'ЯНКИ** *Віталіан! Багаті деталі у контексті р. **ТАЛ'ЯНСЬКА** у с. **ДОЛІШНІЙ ШЕПІТ** Чв.

Під Черкасами існує село з назвою **ГЕРОНИМІВКА** Чк Чк: **БЕРЕЗНЯКИ** .**ХРЕЩАТИК**; **БІЛОЗІР'Я** (?Аотпроβάλασσα 'Егейське море'), **ЯСНОЗІР'Я** (?Середземне море біля Сирії), **ХУД'ЯКИ**. Саму назву пов'язують з ім'ям черкаського старости Ієроніма Санґушка, але топооснова зву-

чить явно не по-церковному Ієронім, а свідчить про загальний вплив грецького прототипу – приди́хання й укр. -и- з **υ**: **ἱερώθυμος**.

5. **Етапні висновки.** У віднайденому мовному сліді новий масив фактів уможливив відновлення завершеного фрагменту зв'язків з арамейським Близьким Сходом. Він підтверджує залученість Наддніпрянщина в ранньохристиянський час до регіональних зв'язків ойкумени – прообразу сучасного глобалізованого світу.

В обговоренні питань статті узяли участь восени 2020 р. колеги на кафедрі мов і літератур Близького та Середнього Сходу ННІФ КНУТШ д-р філол. наук О. Мазепова і доц. Т. Ф. Маленька, також доктори наук філологи В. Рибалкін, П. Селігей та історики В. Ставнюк, С. Білокінь. Автор вдячний колегам за приділені час і увагу. Усі конструктивні міркування враховані в теперішньому тексті.

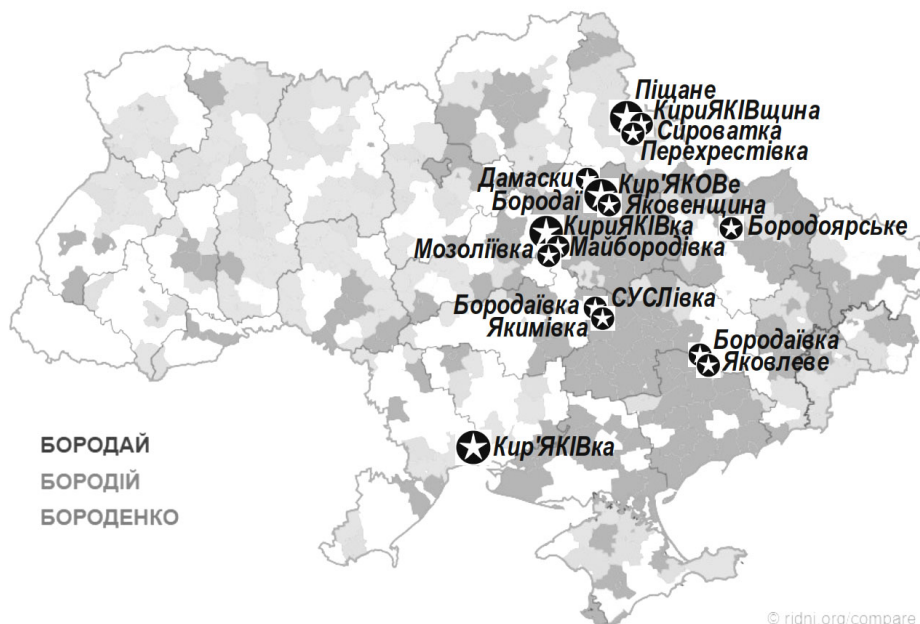


Рис. 1. Масштаби прозелітичної діяльності сирійської церкви Кира Якова Барадеї у Наддніпрянщині VI ст.: прізвища 3316 Бородай, 1408 Бородій, 1413 Бороденко та однокореневі топоніми – з ар. al-Barāday; для прізвищ 6529 Майборода, 2 Майбород (Хк, Маріуполь), 45 Майбородюк, 2 Мойборода – пор. сир. meya 'води' (мн.) [За даними <https://ridni.org/compare/>]

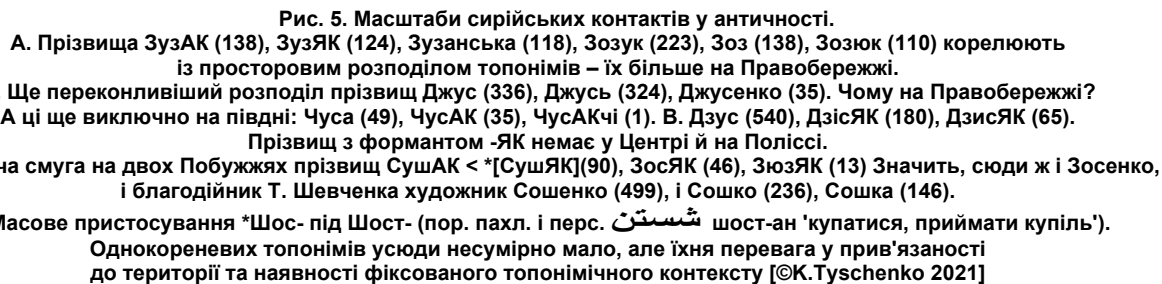
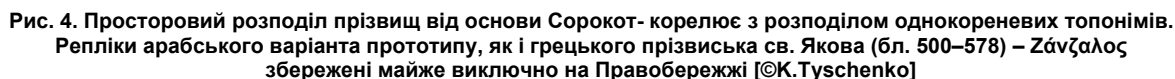
شَان *shân* (somewhat drawn out), arab. pers. *turk.* شَان, f., 1) *calling, vocation, state, condition.* 2) *good name, honour.*

ܢܗܪܐ *nah'râ* as OS., also in Al. Ash. Az. ܢܗܪܐ (Lidz. 520), m. 2, *a river, a large stream.* See ܢܗܪܐ. Const. st.* ܢܗܪܐ n'har, 2 Kgs. xvii. 6 RV. Pl. in Az. ܢܗܪܐ.

Рис. 2. Сир. شَان *shân*, (+ ар., перс., тур. شَان) 'покликання, добре ім'я, пошана' [30, с. 309]. Сир. ܢܗܪܐ *nah'râ* [30, с. 210]. Пор. укр. нориця 'свищ' досі з наївною етимологією від нора

ܠܝܠܝܬܐ from ܠܝܠܐ f. *lamia, a night-spectre, a phantom or demon in the form of a woman.* ܠܝܠܝܬܐ *lilitâ*, OS. (cf. ܠܝܠܐ), f. *Lilith, the night-monster*, Isa. xxxiv. 14.

Рис. 3. Сир. *lilyh, leliyath, lilita* [29, CSD 1903, 242; 30, DS 1901, 149] як прототипи групи слів *лилик* із сир. *lilh, liloh* – 'ніч'. І через 100 років офіційне видання усе ще не знає про спільну семантику з укр. [ни/ічка] 'біс, що набирає вигляду жінки; кажан' [2, IV, с. 104]



26. Bohairic – Bohairic-English Dictionary [Online]. URL: <http://www.stshenouda.org/language/bohairic-coptic-dictionary>.
27. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque: En 4 vols. – Paris, 1968–1980.
28. Crum W. E. A Coptic Dictionary / W. E. Crum. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – 951 p.
29. CSD – Payne Smith, J. A Compendious Syriac Dictionary / J. Payne Smith. – Oxford: Clarendon Press, 1903. – 635 p.
30. DS = MacLean, A. J. A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac / A. J. MacLean. – Oxford: Clarendon Press, 1901. – 368 p.
31. Hynek, A. Integrated Landscape Research / A. Hynek // Scripta Faculta Scientia Universita Purkyneusis, Brno. – 1981. – Vol. 11, No. 7–8. – Pp. 283–300. p. 309–322.
32. Kędziora [Online] // Wikipedia. – URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kędziora>
33. MacKenzie, D.N. A Concise Pahlavi Dictionary / D. N. MacKenzie. – London: Oxford University Press, 1986. – 259 p.
34. Nyberg H.S. A Manual of Pahlavi. II / H.S. Nyberg. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974. – 294 p.
35. Patai, R. & Graves, R. The Hebrew Myths: The Book of Genesis / R. Patai, R. Graves. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1964. – 311 p.
36. Rédei, K. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht / K. Rédei. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1993 p.
37. Shahid, I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Vol. II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies / I. Shahid. – Washington: Dumbarton Oaks RLC, 2002. – 469 p.
38. Soni R. Shabd-Sanskriti / R. Soni. – New-Delhi: [s. n.], 1998.
39. Un chrétien, qu'est-ce que c'est? [Online] // Le Jour Du Seigneur. – URL: <https://www.lejourduseigneur.com/chretien>
40. Vycichl W. Dictionnaire étymologique de la langue copte / W. Vycichl. – Leuven: Peeters, 1984. – 519 s.
15. Tyshchenko, M. (2016). Pre-Chronicle Language History of Ukrainians. Kyiv ; Drohobych: Posvit. [In Ukrainian].
16. Tyshchenko, M. (2018). Foreign Language History of Ukrainians. Kyiv ; Brody: Enlightenment. [In Ukrainian].
17. Tyshchenko, M. (2006). Language Contacts: Witnesses of the Formation of Ukrainians. Kyiv: Acquilon Plus. [In Ukrainian].
18. Tyshchenko, M. (2020). Syrian Layer of Toponymy of Ukraine of Byzantine Times. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Oriental Languages and Literatures, 1(26), 37–44. [In Ukrainian].
19. Tyshchenko, M. (2021). Syrian Layer of Toponymy of Ukraine in the Age of Caliphate. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Oriental Languages and Literatures, 1(27), 37–44. [In Ukrainian].
20. Tyshchenko, M. (2020). Toponyms "Bystryk", "Bilokopytove", "Shalyhyne", "Yastrubshchyna" originated in Arabic-Byzantium Times. Siver Region in the History of Ukraine, 13, 103–108. [In Ukrainian].
21. Tyshchenko, M. (2020). Toponymic Trace of Arabic Christians in the Eastern Europe: New Data on the Origin of Modern National Identities. Proceedings of the 13th International Conference "National Identity in Language and Culture", April 2–3, 2020. Kyiv: National Aviation University. [In Ukrainian].
22. Ukrainian SSR: Administrative Division. (1973). Kyiv: State Political Press. [In Ukrainian].
23. Fasmer, M. (1964–1973). Etymological Dictionary of Russian Language. In 4 Volumes. Moscow: Science. [In Russian].
24. Agostini P. Concordanze lessicali arabo-magiare. Arabo-Hungarian Lexical Matches / P. Agostini // Rivista di Studi Ungheresi. – 1996. – 11. – Pp. 55–127.
25. Agostini P. Lo strato più „antico” del lessico religioso magiaro / P. Agostini // La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység. I. – Budapest-Szeged, 1998; Pp. 90–102.
26. Takla, H. (2009). A Concise Coptic Dictionary Bohairic-English. Saint Shenouda The Archimandrite – Coptic Society. <http://www.stshenouda.org/language/bohairic-coptic-dictionary>.
27. Chantraine, P. (1968–1980). Dictionnaire étymologique de la langue grecque: En 4 vols. Paris: [s. n.].
28. Crum, W. (1939). A Coptic Dictionary. Oxford: Clarendon Press.
29. Payne Smith, J. (1903). A Compendious Syriac Dictionary. Oxford: Clarendon Press.
30. MacLean, A. A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac. Oxford: Clarendon Press.
31. Hynek, A. (1981). Integrated Landscape Research. Scripta Faculta Scientia Universita Purkyneusis, Brno, Vol. 11, No 7–8 (Geographia), 309–322.
32. Kędziora [Online] // Wikipedia. – URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kędziora>
33. MacKenzie, D. (1971). A Concise Pahlavi Dictionary. London: Routledge.
34. Nyberg, H. (1974). A Manual of Pahlavi. II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
35. Patai, R. & Graves, R. (1963). Hebrew Myths: The Book of Genesis. Garden City, N.Y.: Doubleday.
36. Rédei, K. (1988). Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest: Akadémiai Kiadó.
37. Shahid, I. (2002). Byzantium and the Arabs in the sixth century. Vol. II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
38. Soni, R. (1998). Shabd-Sanskriti. New-Delhi: [s. n.].
39. Un chrétien, qu'est-ce que c'est? Le Jour Du Seigneur. URL: <https://www.lejourduseigneur.com/chretien>
40. Vycichl, W. (1984). Dictionnaire étymologique de la langue copte. Leuven: Peeters.

Надійшла до редколегії 12.10.21

K. Tyshchenko, Dr. Habil. (Philology), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MEMORY ABOUT BYZANTINE JACOBITES AND MELEKITES: 1500 YEARS IN PLACE NAMES IN UKRAINE

The linguistic mobilized of contacts of the Early Christian time between the Middle Dnieper region and Syria is highlighted. Found Aramaic Prototypes of such loanwords as Ukr. han'ba, shana, lylyk-nichka, norytsia, spyzharnia, saraka. It is shown that they are connected by means of realities designated by them with the wandering Syrian Monks-Sarakots (IV–Vth c.). These contacts get specific localization in persisted toponyms in Ukraine Sorokotychi, Rakhvalivka, Trypillia, Khalepya, Zoziv, Oskolonivka, in Ukrainian family names Sorokotiah, Rukhaylo, Zoz, Skolonets' etc.

Now, the repeated spatial closeness to the already studied toponyms of a new "pattern" of names is revealed. Their bases are Sever(yn)-, Ladyzh-, Nastas/sh-, Melekh/sh-. The very fact of their relationship makes probable their prototypes: Syr. ܡܠܟܐ Severus 'Cyrus the Great' (from Antiochia), ܠܕܝܩܝܐ, ܠܕܝܩܝܐ, ܠܕܝܩܝܐ al-Lādhīq(iye) 'Laodicea in Syria', ܐܢܝܨܬܐܨܝܘܨ 'Anastasius I', ܡܠܟܝܐ Malkoyo Melchior 'melekites'. All these concepts are connected not just by an epoch, but by a specific historical event, the Council of 512.

Keywords: place names of Ukraine, linguistic contacts, arameisms, surnames, Syria, regionality, globalization, Laodicea in Syria, Council of 512.

УДК 94 (477.54) "1939/1945":341.322.5+344.3
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

В. Яковлев, заст. ген. директора
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>
Національний меморіальний комплекс "Висота маршала І. С. Конєва", Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПОКАЗОВОГО СУДУ (15–18 ГРУДНЯ 1943) НАД НАЦИСТСЬКИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943) – перший і єдиний, до кінця 1945 р., на теренах СРСР показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Це добре організований і ретельно підготовлений радянський процес, який мав на меті передусім пропагандистські завдання. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистських керівників на місцях. Щоб продемонструвати масштаби масових злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнуті представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Матеріали справи містили не лише докази провини підсудних, вони описували воєнні злочини нацистів, вчинені не лише на Харківщині, а й які були характерні для всіх окупованих територій СРСР.

Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жорстоких злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях СРСР і Польщі.

Ключові слова: Харківський судовий процес 1943 р., військовий трибунал, воєнні злочини нацистів, показовий суд, СРСР, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943) – перший і єдиний, до кінця 1945 р., на теренах СРСР показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Для його проведення знадобився час, який використовувався для формування нормативно-правової бази, збирання доказів, досягнення домовленостей між країнами антигітлерівської коаліції. Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жорстоких злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих гітлерівською Німеччиною територіях.

Аналіз джерел і літератури. Джерельна база статті складається із протоколів допитів і судового розгляду справи № Н-16707 під назвою "Харківський процес над німецькими воєнними злочинцями". Доступ дослідників до матеріалів цієї справи досі обмежений, оскільки вона перебуває на зберіганні в Центральному архіві ФСБ Росії. Проте останнім часом частина протоколів допитів підсудних і свідків по Харківському судовому процесу викладена у відкритому доступі. Іншу частину автору вдалося віднайти в матеріалах судової справи № 20368 командира поліцейського батальйону СД "генерального округу Харків" О. О. Посевіна.

Питання організації та проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. Н. С. Лебедева [19, с. 30–33] й О. Г. Звягінцев [17, с. 12] у своїх працях відзначали важливу роль Харківського суду як першого юридичного прецеденту покарання воєнних злочинів нацизму та його вплив на формування Міжнародного військового трибуналу. Основні етапи та важливі деталі організації Харківського процесу коротко висвітлені у виданні, присвяченому діяльності Головного управління контррозвідки "Смерш" Народно-го комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР "Смерш") [22, с. 316–318]. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [34] та історії радянських спецслужб В. Я. Бірштейна [14, с. 461–474] містяться загальні відомості щодо організації та проведення Харківського судового процесу.

Постановка завдання. Мета цієї роботи полягає у висвітленні особливостей організації та проведення Харківського показового суду над нацистськими воєн-

ними злочинцями. Основою дослідження є аналіз матеріалів архівної кримінальної справи № Н-16707.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розслідування фактів вчинення нацистами воєнних злочинів на території СРСР із подальшим оприлюдненням їхніх результатів використовувались органами влади як важлива складова ідеологічного виховання, спрямованого на консолідацію суспільства в боротьбі із зовнішнім ворогом. Агітаційно-пропагандистські кампанії відігравали важливу роль у міжнародній політиці Радянського Союзу під час Другої світової війни. До цього спонукали також дії окупантів, які активно використовували такі теми, як "радянські злочини", "терор НКВС", "катівні НКВС", "репресії НКВС" у агітаційній риторичі. Вони проводили власні розслідування радянських злочинів, використовуючи їхні результати у проведенні пропагандистської та контрпропагандистської діяльності як на території СРСР, так і за його межами. Найвідомішим прикладом подібного розслідування став Катинський розстріл. 13.04.1943 р. радіостанція "Радіо Берлін" повідомила про виявлені масові поховання польських офіцерів у Катинському лісі поблизу Смоленська. З огляду на поразки на Східному фронті, гітлерівська Німеччина вирішила використати злочин радянського уряду для проведення пропагандистської кампанії. Головною її метою було розколоти антигітлерівську коаліцію та переконати міжнародну спільноту приєднатися до боротьби проти СРСР. Німці навіть розглядали можливість запросити прем'єр-міністра польського уряду в еміграції В. Сікорського відвідати місця масових розстрілів [18, с. 86–87].

Експутацією тіл польських військовополонених керував професор Г. Бутц, директор Інституту судової медицини та криміналістики університету Бреслау (Вроцлав). До проведення досліджень залучалися представники Міжнародного Червоного Хреста, зокрема технічна комісія із 9 представників Польського Червоного Хреста [18, с. 92–99].

Й. Сталін досить різко відреагував на початок слідства щодо причетності радянських каральних органів до розстрілу польських військовополонених. Найбільше його обурило участь у цьому розслідуванні поляків. Унаслідок це призвело до повного розриву відносин з урядом В. Сікорського [20, с. 121]. Очевидно, що США та Великобританія були переконані у причетності НКВС до знищення польських офіцерів під Смоленськом.

Проте вони не були зацікавлені в тому, щоб ця справа набула широкого розголосу. Життєво важливим на той момент було зберегти військово-політичний союз із СРСР у війні проти країн Осі [18, с. 88–92].

Контрпропагандистською відповіддю СРСР гітлерівській Німеччині став Харківський судовий процес, який отримав широкий міжнародний резонанс. Імовірно, саме німецьке розслідування Катинської справи підштовхнуло Й. Сталіна до прийняття остаточного рішення щодо проведення відкритого суду над громадянами Німеччини.

Спираючись на загальні домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції (19–30 жовтня 1943) стосовно покарання злочинів нацизму й викладені в декларації "Про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства" (далі – Московська декларація), радянський уряд вирішив провести показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Хоча радянська пропаганда одразу оголосила про зв'язок Харківського процесу з Московською декларацією, але передбачити реакцію урядів країн антигітлерівської коаліції, прорахувати всі ризики цієї пропагандистської кампанії радянське керівництво до кінця не могло [31]. Причиною цього було порушення однієї із суттєвих умов Московської декларації, яка стосувалась терміну проведення судів над воєнними злочинцями, – встановлення перемир'я [23, с. 337].

Головну роль у підготовці кандидатур обвинувачених першого публічного суду над нацистськими воєнними злочинцями відіграло ГУКР "Смерш". Імовірно, маючи відповідні інструкції, уже у вересні 1943 р. начальник "Смерш" В. С. Абакумов запропонував провести показовий судовий процес над німецькими офіцерами, причетними до масового знищення військовополонених у таборі Дулаг-205 [25, с. 356–363]. Проте на підготовку пропагандистського суду над іноземними громадянами знадобився час. Лише в листопаді 1943 р. чергова пропозиція очільника "Смерш" отримали підтримку керівництва країни. У доповідній записці на адресу Й. В. Сталіна та В. М. Молотова від 18.11.1943 р. В. С. Абакумов висунув пропозицію провести відкритий процес у місті Харкові стосовно злочинів, вчинених нацистами у містах Харкові і Смоленську [22, с. 316–317]. ГУКР "Смерш" були запропоновані кандидатури підсудних. У співпраці з Надзвичайною державною комісією з встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і із залученням провідних судмедекспертів країни зібрана та підготовлена доказова база [3; 4]. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистського керівництва на місцях. Звичайно, суд над генералами мав би більший резонанс, проте провину рядового виконавця довести простіше. До того ж у пересічних громадян викликали ненависть не скільки нацистські очільники, які віддавали злочинні накази, скільки – безпосередні виконавці. Їх знали в обличчя, вони заплямували себе участю в масових вбивствах цивільного населення та військовополонених.

У листопаді-грудні 1943 р. у вищих ешелонах влади йшла напружена робота, пов'язана з підготовкою судового розгляду. Обговорювались і погоджувались всі деталі. 26.11.1943 р. було прийняте остаточне рішення провести суд, але лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області [24, с. 147]. Загальне керівництво Харківським судовим процесом було покладене на начальника Головного

політуправління РСЧА, начальника Радінформбюро О. С. Щербакова, прокурора СРСР К. П. Горшеніна та начальника ГУКР "Смерш" В. С. Абакумова. Про намір детально висвітлити цей процес у пресі свідчить правка, внесена до п. 2 постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 26.11.1943 р. № П 42/185 "Про проведення в місті Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств". Зокрема фраза "у короткому викладенні" Й. Сталіним була викреслена [6].

Узгодження основних обвинувальних документів відбувалось і під час судового засідання 15–18 грудня 1943 р. Остання правка була внесена 18.12.1943 р. до проекту вироку в частині уточнення терміну "газгаген", деталізовано принцип його дії та методи застосування [22, с. 317–318]. Така увага до деталей свідчила про значення, яке керівництво СРСР надавало цьому процесу.

Щоб продемонструвати масштабність злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнені представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Якщо про злочинну діяльність Вермахту, гестапо та айнзацгруп було вже відомо з матеріалів Краснодарського судового процесу [26, с. 12, 14], то про участь СС і таємної польової поліції (ГФП) у масовому знищенні цивільного населення й військовополонених заговорили на Харківському процесі.

За участь "у масовому і звірячому винищенні радянських громадян" на лаві підсудних опинилися:

- В. Лангхельд, гауптман (капітан) – співробітник Аберу у таборі Дулаг-205;
- Г. Ріц, унтерштурмфюрер (лейтенант) СС – заступник командира роти СС при службі безпеки (СД) м. Таганрог;
- Р. Рецлав, обер-ефрейтор (старший ефрейтор) – чиновник 560-ї групи німецької таємної поліції (ГФП);
- М. Буланов – водій зондеркоманди SK 4а, колаборант [4, арк. 93–94].

Уперше воєнних злочинців публічно судили відповідно до Московської декларації та згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. № 39 (далі – Указ від 19.04.1943) [4, арк. 115, 209–210]. Власне, Указ від 19.04.1943 р. сам по собі мав яскраво виражене пропагандистське спрямування. Текст цього законодавчого акта сповнений експресії й емоційності. Покарання, яке мало бути застереженням до вчинення воєнних злочинів, повертало в часи середньовіччя. Узаконювались публічні страти, тіла повішених залишались по декілька днів на шибеницях, "щоб усі знали, як карають і яка помста чекає на кожного, хто чинить насилля і розправу над цивільним населенням і хто зраджує свою Батьківщину" [13, арк. 120]. Крім того, рішення про застосування цього указу мало директивний характер і ухвалювалося "в основному з політичних міркувань" [16, с. 46].

Для того, щоб ідентифікувати приналежність німців до відповідних військових і каральних підрозділів, вони постали перед судом у військовій формі, зі знаками розпізнавання та нагородами. Так, В. Лангхельд мав три нагороди: Залізний хрест II класу, хрест "За воєнні заслуги" II класу та медаль "За зимову кампанію на Сході 1941/42" [3, арк. 77]. Г. Ріц був нагороджений медаллю "Хрест воєнних заслуг" II класу за цивільну службу, Р. Рецлав – медаллю "За зимову кампанію на Сході 1941–42" [4, арк. 93–94]. Військові відзнаки були витлумачені обвинуваченням як заохочення з боку німецького уряду до вчинення військовослужбовцями

Вермахту, СС і ГФП злочинів і звірств на території СРСР [4, арк. 120; 7, арк. 48].

Судову справу "Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харків і Харківській області під час їхньої тимчасової окупації" розглядав Військовий трибунал 4-го Українського фронту під головуванням генерал-майора юстиції А. М. М'ясникова. За призначенням суду захисниками обвинувачених були відомі московські адвокати. Найдосвідченіші із них – М. В. Коммодов і С. К. Казначеев, брали участь у Московських процесах 1936–1938 рр., останній також – у Краснодарському процесі [26, с. 3]. Їм довірили захищати німців. Долею колаборанта опікувався адвокат М. П. Белов [4, с. 92].

Для здійснення перекладу німецькою мовою були задіяні військові перекладачі, співробітники ГУКР "Смерш" [4, арк. 93], які брали участь у допитах підсудних ще під час попереднього слідства на Луб'янці. Вони були знайомі з обвинуваченими, знали матеріали справи та під час проведення слухань не давали підсудним німцям схитрити [7, арк. 49, 74; 11, арк. 145; 3, арк. 38, 53, 76].

У судовому процесі взяли участь також провідні спеціалісти судової медицини. Судово-медичну експертну комісію очолив головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я СРСР, директор Науково-дослідного інституту судової медицини В. І. Прозоровський [4, арк. 92].

Для висвітлення процесу у пресі були запрошені відомі радянські журналісти та письменники: Д. Й. Заславський, І. Г. Еренбург, Л. М. Леонов, О. М. Толстой, К. М. Симонов, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина тощо [29, с. 53; 28, с. 86–129]. Іноземні кореспонденти прибули лише на останній день судового засідання та страту злочинців [35, с. 111]. Це, очевидно, було пов'язане з тим, що в радянського керівництва були певні побоювання щодо ставлення союзників з антигітлерівської коаліції до проведення суду. Насамперед турбувала реакція урядів Великобританії та США. Коли ж стало зрозуміло, що, попри те, що обвинувачені були іноземцями, вони поведуть себе цілком контрольовано, процес проходить відповідно до затвердженого "сценарію", а союзники ще не визначились зі своєю позицією [32], було прийняте рішення запросити іноземних кореспондентів на фінальну частину процесу [33].

Суд відбувався у приміщенні Харківського академічного театру опери та балету, який тоді розташовувався на вулиці Римарській, 21. Потрапити до переповненої судової зали на ранкове чи вечірнє засідання можна було лише за спеціальною одноразовою пропуском, яка мала відповідний штамп. Склад присутніх постійно змінювався для того, щоб максимальна кількість харків'ян змогла відвідати судові засідання [35, с. 111].

Видовищне судове слідство підсилювалось яскравим світлом прожекторів, встановлених операторами, які фільмували кожну хвилину процесу з усіх можливих ракурсів [35, с. 111–112]. За матеріалами судового розгляду відомий радянський кінорежисер І. П. Копалін створив документальний фільм "Суд іде", який демонстрували, зокрема, і у Великобританії та Америці [35, с. 117].

Судове засідання відбувалося за західним зразком. У ході судового слідства було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-медичної експертизи та встановлено факти масового знищення цивільного населення та військовополонених. Е. Стівенс стверджував: "Обвинувачені та їхні захисники мали можливість висловлювати свою думку, робити

доповнення. Кожне вимовлене слово, аж до останньої коми, було перекладене німецькою мовою" [35, с. 112].

Харківський процес готували досвідчені "сценаристи" каральних органів. Про це свідчать, як матеріали попереднього слідства [3; 7; 8; 9; 10; 11; 12], так і безпосередньо протоколи судового процесу [4]. На суді обвинуваченим ставили ідентичні питання, що і на попередньому слідстві, чим спонукали надавати заздалегідь завчені відповіді. Часто у питанні вже містилась відповідь [4, арк. 130; 8, арк. 268]. Якщо підсудний відволікався, питання повторювали, відповідача повертали на початок розповіді, отримуючи інформацію, яку хотіли оприлюднити [3, арк. 48].

Усі промови були насичені епітетами, містили жахливі подробиці, були продумані до дрібниць і спрямовані на те, щоб справити на присутніх гнітюче враження. Крім того, обвинувачені мали "нестримне бажання зізнатися у своїх злочинах" [35, с. 112]. Вони буквально насолоджувались описом своїх злочинів, доповнюючи їх усе новими жахливими подробицями.

Зокрема обвинуваченням була доведена причетність підсудного В. Лангхельда до систематичного знищення радянських військовополонених шляхом фальшування справ проти них. Крім того, він зізнався, що за його участі було знищено шість українських жінок. Моторошні подробиці цього злочину пов'язувалися з убивством п'ятирічної дитини [4, арк. 117–118]. Самого ж В. Лангхельда вразили картини завантаження людей до газовагену. За його словами, "водночас стояв несамолюбний гвалт і плач, який есесівці намагались заглушити криками та улюлюканням..." [3, арк. 79].

Г. Ріц зізнався, що брав участь у розстрілі 300 в'язнів поблизу селища Подвірки, неподалік від Харкова. Під час проведення страти на пропозицію шефа харківського СД Ф. Кранебінтера підсудний продемонстрував свої "професійні" навички вбивці, власноручно випустивши автоматну чергу в беззахисних бранців. Серед приречених була й жінка, яка безуспішно намагалася власним тілом захистити дитину від куль карателів [10, арк. 160].

Злочинна діяльність підсудного Р. Рецлава, як чиновника ГФП, полягала у фальсифікації справ проти цивільного населення та застосуванні під час допитів тортур до арештованих [27, с. 46]. Перед учасниками суду постали жахливі картини масового знищення дітей, підлітків, жінок, людей похилого віку, яких стусанями, кийками, ударами прикладів заганяли для страти в "душогубки". Рецлав свідчив: "Плач жінок змішувався з плачем дітей, які зверталися до нас, до безпосередніх учасників і виконавців цих злочинств, із проханнями про помилування" [3, арк. 59–60].

Приклад обвинуваченого в державній зраді та участі в масовому знищенні цивільного населення М. Буланова мав бути застереженням для населення всіх окупованих нацистами територій Радянського Союзу. Формуванню збірного образу зрадника і душогуба слідчими органами була приділена значна увага. Протоколи допитів М. Буланова містять детальні описи, наповнені художньою образністю, не характерною для неотесаного, боягузливого злочинця. Так, наприклад, у своїх показах М. Буланов пригадав про побиття двох літніх жінок гестапівцями перед завантаженням їх до газовагену: "Били доти, доки сніг навколо них не став червоним від крові" [8, арк. 272]. Стосовно розстрілу дітей у Нижнь-Чирській він сказав таке: "Багато я бачив їхніх картин, але так, як було з цими малютками (він так і сказав: малютками), як ми вели їх до ями... не бачив..." [28, с. 117].

Покази свідків також були емоційно насичені та наповнені порівняннями. Так у частині, де йшлося про знищення есесівцями 1-ї танкової дивізії "Лейбштандарт Адольф Гітлер" поранених бійців 1-го сортувального евакогоспіталю 69-ї армії лікар Г. З. Джінчвєладзе висловлювався так: "Все нові і нові групи гітлерівських шакалів з'являлись на території госпіталю, вони, як голодні звірі, розсипались по будівлі лікарні ..." [3, арк. 249]. Медсестра В. О. Сокольська додавала: "Люди падали, обливаючись гарячою кров'ю, а німецькі підлі садисти, спостерігаючи за їхньою болісною смертю, пританцьовували на місці, горлали "гут" [3, арк. 239] тощо.

Щоб не перенасичувати матеріали справи чисельними подробицями були обрані найбільш значимі, із погляду радянських каральних органів, факти і відповідним чином опрацьовані [4, арк. 95–223]. До матеріалів судової справи не ввійшли, наприклад, відомості про спалення трупів ув'язнених у зруйнованому корпусі тюрми на Раднаркомівській, 5 [3, арк. 66–67], розстріл заручників у дворі готелю "Інтернаціонал" [30, с. 148] тощо.

Покази обвинувачених і свідків містили не лише докази провини підсудних, вони описували злочини німецької окупаційної влади взагалі на Харківщині та в цілому на території СРСР. Краснодарський, а за ним Харківський процеси мали продемонструвати плани нацистів щодо знищення "радянського народу" незалежно від етнічного походження. Підсудні не лише давали свідчення про власні злочини, їх змушували характеризувати політику німецького уряду та Верховного командування в цілому. Так В. Лангхельд і Р. Рецлав стверджували, що злочини, які вчинялись на окупованій території, – це результат виховання в дусі вчення про расову перевагу німців над неповноцінними народами СРСР, які підлягали фізичному знищенню [3, арк. 62, 77]. Найбільш розлогі "роздуми" щодо расової теорії націонал-соціалізму та її застосуванні на території Радянського Союзу належали юристу з вищою освітою Г. Ріцу [9, арк. 177–179].

Щоб показати масштаби знищення цивільного населення та військовополонених, у відповіді підсудних і свідків вкладалися такі дані, які вони не могли знати. Дивус обізнаність обвинувачених, які, маючи невисокі звання, володіли оперативною інформацією не лише щодо методів знищення, а й знали загальну кількість убитих нацистами. В. Лангхельд називає конкретні цифри. На його думку, яка цілком збігалася з даними радянського слідства, на території м. Харків і Харківської області за час німецької окупації було знищено більше 30 тис. людей, стільки ж, а може й більше, – у Києві, 15 тис. – у Полтаві [4, арк. 119]. Г. Ріц говорив про те, що йому відомо від співробітників поліції безпеки та СД про знищення в Харкові з березня до червня 1943 р. 20 тисяч осіб [10, арк. 161]. Р. Рецлав повідомив суд про кількість знищених у Житомирі, Києві, Переяславі, Лубнах [3, арк. 44]. Відповідно до його підрахунків у Харкові лише із застосуванням газвагенів було знищено близько 30 тис. осіб і не менша кількість радянських громадян була розстріляна та замучена в тюрмах і таборах [3, арк. 61].

Очевидно, що ці цифри були вкладені в покази підсудних радянськими слідчими органами, оскільки тільки вони могли володіти даною узагальненою інформацією.

Щоб не загострювати увагу на категоріях населення, які підлягали тотальному винищенню (євреї, роми, люди з фізичними та розумовими вадами), радянське слідство завуальовано називало їх "мирними радянськими громадянами". Це і євреї, яких насильно переселили в бараки Харківського станкобудівного та трактор-

ного заводів, а згодом знищили в урочищі Дробицький Яр [8, арк. 266; 3, арк. 77], і пацієнти Харківської психоневрологічної лікарні [8, арк. 267], і Стрілечанської психіатричної лікарні [4, арк. 187], і будинку інвалідів м. Вовчанськ Харківської області [3, арк. 198], а також вихованці Нижнє-Чирського дитячого будинку для розумово відсталих дітей (нині – Волгоградська область Російської Федерації) [8, арк. 268]. Усі вони були безжально вбиті нацистськими каральними органами. У матеріалах справи йшлося лише про масове знищення радянського народу [4, арк. 95–223].

Так, наприклад, у своїх показах від 13.09.1943 р. свідок І. С. Бойко, шофер і перекладач СК 4а та ЕК-5, повідомляв про те, що за наказом коменданта м. Харків у районі ХТЗ було зібрано 14–15 тис. євреїв, яких згодом гестапівці знищили [3, арк. 186]. Після відповідного опрацювання слідчими ГУКР "Смерш" у протоколі допиту того ж таки І. С. Бойка від 28.11.1943 р. єврейське населення отримало назву "радянські громадяни не бажані для німців" [3, арк. 193].

Для того, щоб показати масштабність знищення гітлерівцями цивільного населення та військовополонених радянські слідчі органи вдавались до округлення в бік збільшення чисельності жертв нацизму. Судово-медична експертиза, дослідивши 13 ям-могил, дійшла висновку, що там міститься приблизно 24 тис. трупів [4, арк. 13]. У слідчих матеріалах ідеться вже про 30 тис. осіб, які були вбиті нацистами за час окупації Харківщини [4, арк. 87]. У Акті судово-медичної експертизи підрахована приблизна кількість людей, розстріляних у Дробицькому Яру, яка становила 13–16 тис. осіб [15, с. 309–312]. У Вироку Військового Трибуналу 4-го Українського фронту від 18.12.1943 р. зазначено 20 тис. осіб "мирного радянського населення" [4, арк. 220].

Ще одне питання, якому радянське слідство надавало дуже важливого значення й детально висвітлювало в матеріалах справи, – газвагени, або "душогубки", які використовувались нацистами для знищення цивільного населення. Початок висвітленню застосування "газових автомобілів" для знищення населення окупованих територій СРСР шляхом отруєння окисом вуглецю було покладено на Краснодарському суді (14–17 липня 1943 р.) [26, с. 5].

На Харківському судовому процесі підсудні та свідки не лише детально описали зовнішній вигляд і принцип дії "душогубки", а й виявились досить обізнаними щодо географії її застосування [3, арк. 100–104]. Водночас у показах усіх свідків та обвинувачених опис газвагену абсолютно збігається [4, арк. 122–123, 127–129, 136–137, 141–144, 153–156, 160, 167–168, 177, 186]. Під час допиту 16.11.1943 р. підсудний В. Лангхельд повідомив про застосування в Харкові, Полтаві, Києві і Смоленську "душогубок" для масового знищення людей окисом вуглецю. Він детально описав автомобіль, який, за його словами, він бачив на власні очі в травні-червні 1942 р. у м. Харків на вулиці Чернишевського, 76. Тоді саме відбувалося завантаження в "душогубки" жінок, дітей, людей похилого віку [3, арк. 78–79].

Із 31 травня до 5 червня 1943 р. Г. Ріц перебував на "стажуванні" в поліції безпеки і СД м. Харків, де лейтенант Якобе наочно познайомив його з методами масового знищення населення шляхом застосування газвагену. Підсудний також пригадав, що чув про застосування "душогубок" у містах Варшаві, Ризі, Вітебську та Краснодарі [4, арк. 136].

Досить детально газваген описали Р. Рецлав і М. Буланов, які брали безпосередню участь у його за-

вантаженні людей і розвантаженні трупів. Останньому декілька разів доводилось ремонтувати та обслуговувати "душогубку", яка застосовувалась SK 4a у Харкові з січня до червня 1942 р. [8, арк. 270–274].

Окружний комісар Мелітополя оберштурмбанфюрер Г. Хейніш підтвердив існування "газгагенів" і використання їх для знищення цивільного населення на окупованих територіях. Крім того, він уперше офіційно засвідчив про використання нацистами в концтаборі Аушвіц отруйних газів для масового знищення в'язнів [4, арк. 161].

Рядовий саперної частини К. Кош повідомив, що в травні 1943 р. на власні очі бачив "душогубку" біля с. Стрітенка, що поблизу Волновахи, а також чув від товаришів по службі про застосування газгагенів у містах Смоленськ, Вітебськ та Белгород [12, арк. 28].

Досить цікавими є перші покази свідків І. С. Бойка та У. М. Подкопай стосовно "душогубки", які вони давали Управлінню контррозвідки "Смерш" Степового фронту у вересні 1943 р. Вони суттєво відрізнялись від свідчень, які давали вищезгадані свідки ГУКР "Смерш" у листопаді-грудні 1943 р. У Протоколі допиту від 13.09.1943 р. співробітника SK 4a та ЕК-5 Бойка Ісака Соломоновича, який приховав своє єврейське походження і був відомий як Іван Семенович, міститься опис газгагену, який не збігався з офіційною версією. Так, І. С. Бойко, який власноруч ремонтував "душогубку" й добре розгледів принцип її дії, стверджував, що в газгагені людей труїли не окисом вуглецю, а спеціальним газом, який мав "якийсь приємний запах" і зберігався у гаражі на вул. Рибний, 8 у спеціальних 30-ти літрових бочках [3, арк. 188]. У Протоколі допиту від 28.11.1943 р., який проводили вже слідчі ГУКР "Смерш", І. С. Бойко "змінив" свою думку і зазначив, що в "душогубках" людей труїли саме окисом вуглецю [3, арк. 197]. У протоколах допитів свідок У. М. Подкопай спочатку описує газгаген як автомобіль темно-зеленого кольору [3, арк. 205], а згодом – темно-сірого, що цілком відповідало офіційній версії [3, арк. 209].

Необхідно зазначити, що матеріали справи Харківського процесу містять ряд невідповідностей між протоколами допитів підсудних і свідків із матеріалами судового розгляду. Зокрема неправильно названі прізвища та посади. Так, у протоколах засідання Харківського трибуналу прізвище начальника поліції безпеки та СД "генерального округу Харків" пишеться як Ханебіттер [3, с. 98]. Зі слів підсудного Г. Ріца, який добре знав його сім'ю ще до війни, прізвище Ф. Кранебіттера записане як Краннебате [10, арк. 157]. У протоколі допиту свідка І. С. Бойка прізвище шефа Харківського СД зазначене як Краннебіте [3, арк. 189]. Також переключені звання та прізвища осіб, які фігурують у справі [4, с. 126, 128, 172, 175; 11, арк. 141; 10, арк. 156; 7, арк. 46, 49, 73] тощо.

Існують певні сумніви стосовно розміру платні, яку отримував М. Буланов за службу водієм SK 4a. За матеріалами слідства, вона складала 90 марок або 900 рублів [4, арк. 155]. За словами В. Д. Буланової, її чоловік, обіймаючи посаду механіка та за сумісництвом водія, мав щомісячну платню розміром 500 рублів [3, арк. 221]. Це цілком відповідало інструкції "З управління для підрозділів поліцаїв (охоронної служби) та службовців литовських, естонських і фінських охоронних з'єднань". У ній, зокрема, зазначалось, що одружений поліцай мав отримувати щодобову платню в розмірі 1,80 рейхсмарок [1, арк. 60]. Підтвердження цьому ми знаходимо в матеріалах слідчих справ "українського коменданта" харківської в'язниці П. К. Сіренка [5,

арк. 64 зв.] і командира поліцейського батальйону СД м. Харків О. О. Посєвіна [2, арк. 156].

Загалом усі вищезгадані погіршеності можна пояснити особливостями перекладу, обмеженими термінами підготовки процесу та специфікою самого показового суду.

Висновки. Харківський судовий процес – пропагандистська відповідь СРСР на війнні злочини нацизму. Для організації та проведення першого на теренах СРСР показового суду над військовими злочинцями, військовослужбовцями гітлерівської Німеччини, знадобився час, який був використаний для формування нормативно-правової бази, збору доказів, досягнення відповідних міжнародних домовленостей. У Харкові вперше публічно судили нацистів відповідно до Московської декларації та згідно з Указом від 19.04.1943 р. як кримінальних злочинців.

Цілком очевидно, що Харківський суд – це добре організований і ретельно підготовлений радянський пропагандистський процес. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистського керівництва на місцях. Щоб показати масштаби масових злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнені представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Вони постали перед судом у військовій формі, зі знаками розпізнавання та нагородами. Промови обвинувачення та покази підсудних і свідків були насичені епітетами, містили жакливі подробиці, були продумані до дрібниць і спрямовані на те, щоб справити на присутніх гнітюче враження. Матеріали справи містили не лише докази провини підсудних, вони описували війнні злочини нацистів, вчинені не лише на Харківщині, а й були характерні для всіх окупованих територій СРСР. Харківський показовий суд продемонстрував плани нацистів щодо винищення народів Радянського Союзу, незалежно від етнічної приналежності. З огляду на це, категорії населення, які підлягали тотальному винищенню (євреї, роми, люди з обмеженими фізичними можливостями), у матеріалах справи завуальовано називали "мирними радянськими громадянами". Ще одне питання, якому радянське слідство надавало особливого значення і яке детально було висвітлено в матеріалах судового процесу, – газгагени, або "душогубки", потребує додаткового дослідження.

Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жакливих злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях СРСР і Польщі. Харківський трибунал став юридичним прецедентом покарання нацистських військових злочинців, він на практиці реалізував тезу: "Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності" [4, арк. 208–209]. Цей принцип діє і в сучасному міжнародному кримінальному праві [21].

Список використаних джерел

1. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України (далі – АЗО УСБУ), спр. 20368. Інформація на запит КДБ СРСР № 1954/87 – заходи з перевірки громадян СРСР – О. О. Посєвіна, який народився 14.10.1916 р. у м. Токмак, Запорізької області. Берлін, 22.03.1988 р., 161 арк.
2. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 3, 235 арк.
3. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 22, 259 арк.
4. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 23, 224 арк.
5. Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України, ф. 4 (Р), оп. 2, спр. 34417 (Сіренко П. К.), т. 1, 319 арк.
6. Постановление ЦК ВКП(б) "О проведении в городе Харькове открытого судебного процесса по делу немецко-фашистских зверств". 26 ноября 1943 г. [Електронний ресурс] // Російський державний архів

соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 163, спр. 1385, арк. 83. – Режим доступу: <http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemetsko>

7. Протокол допроса военнопленного Г. Янчи о службе в лагере для военнопленных Дулаг-231. 29 ноября 1943 г. // Центральный архив Федеральной службы безопасности России (далее – ЦА ФСБ), ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 38-78. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplenennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231>

8. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК-4А, о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированной территории СССР. 14 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 263–277. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha>

9. Протокол допроса обвиняемого Риза Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированных территориях СССР. 1 декабря 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 176–183. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/01-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-riza-gansa>

10. Протокол допроса обвиняемого Риза Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистской армии на оккупированных территориях СССР. 28 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 14, арк. 155–171. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-riza-gansa>

11. Протокол допроса обвиняемого Риза Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о карательной деятельности в оккупированном городе. 26 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 14, арк. 141–154. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-riza-gansa>

12. Протокол допроса свидетеля военнопленного К. Коша об использовании "газовых автомобилей" для уничтожения советских граждан. 27 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 26–37. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta>

13. Указ Президиума Верховного Совета СССР № 39 "О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников Родины из числа советских граждан и для их пособников". 19 апреля 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. Р-7523, оп. 4, спр. 164, арк. 118–120. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-no-39-o-merakh-nakazaniya-dlya-nemetsko-fashistskikh-zlodeev>

14. Бирштейн В. Я. СМЕРШ смертельное оружие Сталина; авто-риз. пер. с англ. С. С. Гитмана / В. Я. Бирштейн. – Москва: АИРО-XXI, 2018. – 832 с.

15. Документ обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва: Гос. изд-во политич. лит-ры, 1945. – Вып. 2. – 392 с.

16. Елифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны: дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. Е. Елифанов. – Москва, 2001. – 445 с.

17. Звягинцев А. Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа "Совершенно секретно" / А. Г. Звягинцев. – Москва: Астрель: АСТ, 2010. – 800 с.

18. Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих / Сост. и общ. ред. О. В. Яснов. – Москва: Политиздат, 1991. – 240 с.

19. Лебедева Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса / Н. С. Лебедева. – Москва: Наука, 1975. – 239 с.

20. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. 2. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) / МИД СССР. – Москва: Госполитиздат, 1957. – 402 с.

21. Римский статут международного уголовного суда. Стаття 33. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

22. "Смерш": Исторические очерки и архивные документы. – Москва: Изд-во Главархив Москвы; ОАО "Московские учебники и Картолитография", 2003. – 343 с.

23. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945: Сборник документов / М-во иностр. дел СССР (19–30 окт. 1943). – Москва: Политиздат, 1984. – Т. 1. – 384 с.

24. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов. – Москва: МФД, 2012. – 624 с.

25. Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ. – Москва: "Звонница МГ", 2000. – 496 с.

26. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. – Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. – 48 с.

27. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. – 96 с.

28. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. – Київ : Харків: Українське державне видавництво, 1944. – 132 с.

29. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов. – Харьков: Издательский Дом Райдер, 2008. – 84 с.

30. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943). Сборник документов и материалов. – Харьков: Изд-во "Прапор", 1975. – 428 с.

31. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 699. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d699>

32. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 701. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d701>

33. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703>

34. Michael J. Bazyler, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. – 2012. – 77. – P. 77-138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/>

35. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 c. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1)

References

1. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368. Information upon the USSR KGB request № 1954/87 – USSR citizens checking provisions – O.O. Posevina, who was born on October 14, 1916 in Tokmak, Zaporozhye region. Berlin, March 22, 1988, 161 sheets.

2. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (O.O. Posevin), vol. 3, 235 sheets.

3. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (O.O. Posevin), vol. 22, 259 sheets.

4. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (Posevin O.O.), vol. 23, 224 sheets.

5. Archive of Kharkiv Regional Department of the Security Service of Ukraine, fund 4 (R), list 2, file 34417 (P. K. Sirenko), vol. 1, 319 sheets.

6. Resolution of the Central Committee of the CPSU (b) "On conducting an open trial in the city of Kharkov in the case of Nazi atrocities" dated November 26, 1943 // Russian State Archive of Social and Political History, fund 17, list 163, file 1385, sheet 83. <http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemetsko-> [In Russian].

7. Interrogation report of the army prisoner G. Yanchi about the Dulag-231 prisoner of war camp service, dated November 29, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 38-78. <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplenennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231>. [In Russian].

8. Interrogation report of the accused Mikhail Petrovich Bulanov, a former Gestapo employee, driver of the Sonder Commando SD SK-4A about the Nazi troops atrocities on the occupied territory of the USSR. November 14, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 263-277. <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha>. [In Russian].

9. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on the Nazi troops atrocities on the occupied territory of the USSR. December 1, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 176-183. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/01-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-riza-gansa>. [In Russian].

10. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on the Nazi army atrocities on the occupied territory of the USSR. November 28, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 14, sheets 155–171. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-riza-gansa>. [In Russian].

11. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on punitive activity in the occupied city. November 26, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 14,

sheets 141–154. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyayemogo-rica-gansa>. [In Russian].

12. Interrogation witness report of the army prisoner K. Kosh about the use of "gas cars" for killing the Soviet citizens. November 27, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 26–37. <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta>. [In Russian].

13. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR No. 39 "On punishment measures for Nazi criminals guilty of murder and torture of Soviet civilians and captured Red Army soldiers, for spies, traitors of the Motherland from among Soviet citizens and their accomplices". April 19, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund R-7523, list 4, file 164, sheets 118–120. <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-no-39-o-merakh-nakazaniya-dlya-nemetsko-fashistskikh-zlodeev>. [In Russian].

14. Birstein, V.Ya. (2018). *SMERSH Stalin's deadly weapon*. – Moscow: AIRO-XXI. [In Russian].

15. Senekina, O. (1945). The documents are accused: collection of documents about the monstrous crimes of the Nazi invaders on Soviet territory. Issue 2. – Moscow: State Publishing House of Political Literature. [In Russian].

16. Epifanov, A.E. (2001). *Responsibility for war crimes committed in the USSR during the Great Patriotic War*. Unpublished thesis (D.Sc. (Law)) MVD Administration Academy of Russia. [In Russian].

17. Zvyagintsev, A.G. (2010). *The Nuremberg Trials. Non classified "Top Secret"*. – Moscow: Astrel: AST. [In Russian].

18. Yasnova, O.V. (1991). *Katyn drama: Kozelsk, Starobelsk, Ostashkov: the destiny of interned Polish military personnel*. – Moscow: Politizdat. [In Russian].

19. Lebedeva, N.S. (1975). *Preparation of the Nuremberg Trials*. – Moscow: Science. [In Russian].

20. Gromyko, A.A., etc. (1957). Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the United States and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941–1945. Vol. 2. Correspondence with W. Churchill and K. Attlee (July 1941–November 1945) // USSR Ministry of Foreign Affairs. – Moscow: Gospolitizdat. [In Russian].

21. Rome Statute of the International Criminal Court. Article 33. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

22. Bezverhnyi, A.G., etc. (2003). "Smersh": Historical essays and archival documents. – Moscow: Glavarkhiv Moscow Publishing House; OJSC Moscow Textbooks and Cartolithography. [In Russian].

23. Gromyko, A.A., etc. (1984). The Soviet Union at international conferences of the Great Patriotic War period, 1941–1945: Collection of

documents / Ministry of Foreign Affairs of the USSR Vol.1 Moscow Conference of Ministers of Foreign Affairs of the USSR, USA and Great Britain (October 19–30, 1943). – Moscow: Politizdat. [In Russian].

24. Lebedeva, N.S. (2012). The USSR and the Nuremberg Trials. Unknown and little-known pages of history: Collection of documents. – Moscow: MFD. [In Russian].

25. Zhadobin, A.T., etc. (2000). The Stalingrad Epic: USSR NKVD and military censorship materials from the Central Archive of the FSB of the Russian Federation. – Moscow: Zvonitsa MG. [In Russian].

26. The trial in the case of the atrocities of the Nazi invaders and their accomplices on the territory of Krasnodar and Krasnodar region during the period of their temporary occupation. (1943). – Moscow: OGIZ – Gospolitizdat. [In Russian].

27. The trial in the case of the atrocities of the Nazi invaders on the territory of Kharkiv and Kharkiv region during the period of their temporary occupation. (1943). – Moscow: OGIZ – Gospolitizdat. [In Russian].

28. Liakhovich, M. (1944). The trial of the atrocities of the Nazi invaders on the territory of Kharkiv and Kharkiv region during the period of their temporary occupation. Kiev; Kharkiv: Ukrainian State Publishing House. [In Ukrainian].

29. Vokhmyanin, V. (2008). Kharkiv, 1943. Freed forever! Collection of documents and materials – Kharkiv: "Raider" Publishing House. [In Russian].

30. Kalyuzhnaya, N.K., etc. (1975). Kharkiv region during the Great Patriotic War (June 1941–1943). Collection of documents and materials. – Kharkiv: Publishing House "Prapor". [In Russian].

31. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 699. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d699>

32. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 701. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d701>

33. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703>

34. Michael J. Bazylar, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. – 2012. – 77. – P. 77–138. <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/>

35. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 c. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b674901&view=1up&seq=1>

Надійшла до редколегії 10.08.21

V. Yakovlev, Deputy Director General for Research
National Memorial Complex "Height of Marshal I.S. Konev", Kharkiv, Ukraine

SPECIAL NATURE OF KHARKIV SHOW TRIAL CONDUCTING (DATED DECEMBER 15–18, 1943) OF NAZI WAR CRIMINALS

Until the end of 1945 the Kharkiv show trial (dated December 15–18, 1943) was the first and unique process in the USSR of war criminals, Hitler's Germany military personnel. Its conducting took time, which was used for the legal framework forming, evidence gathering, and reaching of the relevant international agreements. In Kharkiv the war criminals were publicly tried for the first time in accordance with the Declaration on the Responsibility of the Nazis for Committed Atrocities and the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium number 39 dated April 19, 1943.

The Kharkiv show trial was a well-organized and stage-managed Soviet process aimed primarily at propaganda tasks. Low-ranking servicemen and local soulless executors of the Nazi leaders evil will were chosen as defendants. To show mass crimes levels committed by the Nazis in the USSR the representatives of various structural units of the Wehrmacht, the SS and the German police were brought to justice. They appeared in the court in military uniform, with insignias and awards. The speeches of the prosecution and the testimonies of the defendants and witnesses were full of horrible details, thought out to the smallest detail and aimed to make a depressing impression on audience. The evidential materials contained not only the denouncing testimony of the defendants, they described the Nazi war crimes, committed not only in the Kharkiv region, but they were also illustrative for all the occupied territories of the USSR. The Kharkiv show trial had to demonstrate the Nazis' plans to kill the peoples of the Soviet Union, regardless of their ethnicity. In order not to focus attention on the categories which were subject of the wholesale slaughter, such as Jews, Roma, people with disabilities and mentally disturbed persons, the Soviet investigation veiledly called them "peaceful Soviet citizens". Another issue that the prosecution attached importance to and covered in detail in the case file was the gas vans or "murderess" used by the Nazis to kill the civil population.

Despite the propagandist tendency of the Kharkiv trial, it was the first that overtly provided the evidence of Nazi horrific crimes connected with the mass murder of civilians and army prisoners on the occupied territories of the USSR and Poland.

Key words: Kharkiv trial of 1943, military tribunal, Nazi war crimes, show trial, USSR, World War II.

НАУКОВА ХРОНІКА

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5251-2089>
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

О. Сухобокова, канд. іст. наук, доц.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4140-3231>
ResearcherID W-1566-2019
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2020 У США ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН

21 січня 2021 р. кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ імені Тараса Шевченка та ГО "Українська асоціація американістики" провели за участі американських колег міжнародний науково-методичний семінар в онлайн режимі (вебінар) "Особливості виборчої кампанії 2020 в США та перспективи українсько-американських відносин". Насамперед він був розрахований на студентів-американістів, які навчаються на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка за освітньою програмою "Американістика та європейські студії (з поглибленим вивченням іноземних мов)", і мав на меті не лише обговорити перебіг та особливості президентських виборчих перегонів у США, а й продемонструвати методи аналізу сучасної політичної історії та інструментарій суміжних дисциплін, який використовується у США фахівцями з політики, державного управління та комунікацій.

Показово, що проведення фахового обговорення найважливіших суспільно-політичних проблем США, зокрема перебігу президентських виборчих кампаній, уже стало традицією кафедри нової та новітньої історії протягом останніх п'яти років відбулося кілька подібних міжнародних конференцій і спеціальних міжнародних наукових семінарів, зокрема у 2016 р. відбувся науковий семінар "Президентські вибори в США 2016 року: наслідки для України та світу" [7], а також Міжнародна наукова конференція "Україна і США: досвід та перспективи співпраці", присвячена пам'яті професора Б. М. Гончара (Київ, 2016) [10] і Друга міжнародна наукова конференція "Україна і США: досвід та перспективи співпраці", присвячена 25-річчю встановлення дипломатичних відносин між Україною та США (Київ, 2017) [2]. Спільними зусиллями кафедри та Асоціації було проведено багато науково-популярних заходів за участю відомих американських експертів і знаних вітчизняних американістів у межах проєкту "Американські зустрічі" [4]. Знаковою подією для української американістики було видання збірника наукових статей і матеріалів з історії Української Служби "Голосу Америки" "Sharing America's story with Ukraine: The Voice of America's Ukrainian Service, 1949–2019" (Cleveland, 2020) [3].

Основними спікерами семінару "Особливості виборчої кампанії 2020 у США та перспективи українсько-американських відносин" виступили спеціально запрошені знані американські фахівці з політики і комунікацій Адріян Кармазин, директор Української служби "Голосу Америки" у 2005–2010 рр. та Орест Дейчаківський, член Комісії США з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінської комісії) у 1981–2017 рр. Обидва – закордонні експерти Української асоціації американістики, які співпрацюють із кафедрою нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Організаторами заходу виступили співробітники кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ: завідувач кафедри, доктор історичних наук, професор, член правління Української асоціації американістики Олег Петрович Машевський; доцентка кафедри, кандидатка історичних наук, голова департаменту української діаспори в країнах Америки Української асоціації американістики Ольга Олегівна Сухобокова та доцент кафедри, кандидат історичних наук, голова Української асоціації американістики Макар Анатолійович Таран. Модераторами вебінару були Ольга Сухобокова та Макар Таран.

Тональність семінару задав голова Української асоціації американістики Макар Таран, обґрунтувавши у вступному слові важливість обговорюваної теми в контексті світової історії та наголосивши на надзвичайно великій увазі до президентських виборів у США 2020 року в Україні – як в експертному середовищі та політикумі, так і в медіа та суспільстві. З огляду на це важливо, що основними доповідачами семінару стали не просто аналітики, а експерти з багатолітнім досвідом роботи в медіа та співпраці з найвищою владою в США, фахівці з комунікацій та американсько-українських відносин. Так, Орест Дейчаківський – за освітою спеціаліст із міжнародних відносин та управління, протягом 1981–2017 рр. працював у Комісії США з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінська комісія), де опікувався східноєвропейським регіоном: за доби СРСР – проблемами політичних в'язнів і прав людини в СРСР, еміграцією з Союзу, а від початку 1990-х – розвитком країн регіону, насамперед України й Білорусі, а також ОБСЄ. Також тривалий час О. Дейчаківський був членом правління і президентом "Вашингтонської групи" – потужної асоціації професіоналів, яка об'єднала експертів із різних галузей із метою залучення їхнього потенціалу в розвиток відносин між Україною та США. Нині Орест Дейчаківський – співголова Трансатлантичної цільової групи щодо України, старший консультант Американсько-української бізнес ради та постійний політичний оглядач і автор колонки "Focus on Washington" у "The Ukrainian Weekly" (одному з найстарших і найавторитетніших українських суспільно-політичних часописів у США). У контексті теми семінару показово, що О. Дейчаківський був офіційним спостерігачем на майже 30 виборах у дев'яти країнах, брав участь у підготовці законопроектів, резолюцій, промов до Конгресу США, численних публікацій, статей і виступів на міжнародних форумах [9]. Другий спікер семінару, із яким кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ вже має кількарічну історію співпраці, – Адріян Кармазин – історик-міжнародник за фахом, магістр із російських і східно-європейських студій, а також експерт у сфері американських ЗМІ і стратегічних комунікацій. Він насамперед відомий як журналіст та экс-директор Української служби американської федеральної радіостанції "Голос Америки" у Вашингтоні (2005–2015), колишній спеціальний радник Фондації "США–Україна" –

громадської організації, завданням якої є зміцнення американсько-українських відносин і підтримка демократичних й економічних перетворень в Україні. Викладав у кількох українських університетах, зокрема Інституті журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, ХНУ імені В. Каразіна та ЛНУ імені Івана Франка за програмою Фулбрайта. Останні роки Андріян Кармазин досліджує проблеми стратегічних комунікацій, висвітлення в медіа суспільно-політичних процесів у США й американсько-українських відносин, зокрема президентських виборів 2020 [8].

Окремо варто наголосити, що Андріян Кармазин та Орест Дейчаківський є представниками української діаспори у США, вони інтегровані у її громадське життя, а також тісно пов'язані з Україною, тож їхній інтерес до неї та американсько-українських відносин має не лише теоретичний характер, а й підкріплений емпіричним досвідом, розумінням глибинних процесів і різноманітних нюансів. Це знайшло відображення і в формулюванні теми семінару – "Особливості виборчої кампанії 2020 в США та перспективи українсько-американських відносин", і приділеній обома доповідачам значній увазі впливу цієї виборчої кампанії, а надто – її результатів, на зміни в політиці США щодо України.

Адріян Кармазин у своїй доповіді зосередився на аналізі перебігу президентської виборчої кампанії 2020 в США та її підсумках. Тут варто згадати, що в жовтні 2020 р., коли виборча кампанія була в розпалі, він читав спеціальну лекцію "Змагання за Білий дім – про поточну виборчу кампанію у США" для студентів нашої кафедри, що навчаються на освітній програмі "Американистика та європейській студії" (організатори заходу – кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ та Українська асоціація американистики, проф. Олег Машевський і доц. Ольга Сухобоква) [1]. Тому аудиторія була вже добре підготовлена й могла порівняти попередні висновки та прогнози А. Кармазина з результатами виборів.

Доповідач наголосив, що загалом вибори, незважаючи на ситуацію, пов'язану з пандемією, були демократичними, отримали визнання світу й не можуть викликати сумнівів у їхніх результатах. Дж. Байден отримав переконливу перемогу, набравши приблизно 81 млн голосів проти 74 млн голосів за Д. Трампа, тобто розв'яз між ними склав близько 7 млн голосів або 4 %. Оскільки чисельна перевага в голосах виборців не завжди дозволяє перемогти на виборах через специфіку виборчої системи США, важливо, що Дж. Байден здобув більшість голосів у виборчій колегії.

Як експерт зі стратегічних комунікацій і медіа Андріян Кармазин звернув увагу на кілька цікавих моментів, пов'язаних із экс-президентом Д. Трампом, які порушили питання, актуальні не лише для США, а й для України та всього світу. Так, у політичній і законодавчій сфері колізії, пов'язані з не завжди відповідною поведінкою Д. Трампа як президента, вказали на певні прогалини в законодавстві США, які уможливили його вихід за межі традицій Білого дому. У сфері ЗМІ президентство Д. Трампа актуалізувало питання відповідальності журналістів і їхньої ролі в об'єктивному висвітленні подій і публічних заяв політиків, що можуть бути не лише тенденційними, а й містити неправдиву інформацію. За цих обставин на журналіста покладається не лише демонстрація широкому загалу позицій політиків, а й реагування на неправдиві факти, аби не сформувалася неправильна суспільна думка. Також ця проблема вперше постала й перед керівництвом соціальних мереж, які відіграли надважливу роль в обранні Д. Трампа президентом США в 2016 р. Проте наприкінці його терміну і саме через підбурювання ним своїх прихильників до захоплення Капітолію 6 січня 2021 р. багато популярних мереж заблокувала його аккаунти.

Водночас, А. Кармазин звернувся до питання оцінки Д. Трампа як президента, порівняно з його попередниками. Посилаючись на інтерв'ю, проведені авторитетним американським часописом "Нью-Йорк Таймс" з американськими істориками та суспільствознавцями, він припустив, що Д. Трамп увійде в історію як один із "найгірших президентів": попри певні успіхи в соціально-економічній сфері на початку його терміну та високий рівень довіри в суспільстві, усе ж на кінець терміну майже всі досягнення було знівельовано його непрофесійною та, за формулюванням А. Кармазина, антидемократичною поведінкою, зневагою до політичних традицій, процедур та урядових структур США. Також помітну роль відіграло й легковажне ставлення до пандемії коронавірусу, від якого США сильно постраждали (смертність у країні від коронавірусної хвороби становить 20 % від світових втрат при тому, що кількість населення США складає 4 % від всього населення світу). Ця проблема, що досі гостро стоїть перед американським суспільством і не була розв'язана адміністрацією Д. Трампа, має розв'язуватись новим президентом США, який від початку виборчих перегонів акцентував на ній увагу й одразу після вступу на посаду взявся за її врегулювання.

Серед інших стратегічно важливих векторів адміністрації Дж. Байдена А. Кармазин виокремив розширення ролі жінок, представників різних етнічних та інших груп в управлінні, більш продумана та послідовна соціальна й економічна політика, а на міжнародній арені – збільшення ролі США у світі, фактично, відновлення держави у статусі лідера, що, безумовно, відобразиться й на політичній і військовій допомозі Україні.

Останню тезу підхопив і розвинув у своєму виступі другий основний спікер семінару Орест Дейчаківський, і зосередився на впливі результатів виборів у США 2020 р. на американсько-українські відносини. Цікавою та змістовною була перша частина доповіді, присвячена аналізу "українського" бекграунду Джо Байдена як політика, сенатора (1973–2009) і віце-президента (2009–2017). О. Дейчаківський згадав про свою співпрацю з ним під час роботи в Гельсінській комісії: у 1987–1995 рр. Дж. Байден очолював юридичний комітет Сенату, а в 2001–2003, 2007–2009 рр. – комітет із міжнародних відносин. Так, наш доповідач зауважив, що теперішній президент, а тоді сенатор завжди уважно ставився до проблем дотримання прав людини у РСР, зокрема підтримував роботу комісії Конгресу з розслідування причин голодомору в Україні 1932–1933 рр. на початку 1980-х рр.

Орест Дейчаківський наголосив, що як віце-президент Дж. Байден не лише добре усвідомлював геополітичну роль України як фактора стабільності в Європі, а й першим на цій посаді тісно і глибоко взаємодіяв із нею, що серед іншого засвідчила і кількість його візитів в Україну та постійний контакт із її вищим керівництвом від початку російської агресії (друзями України також можна вважати попередників Дж. Байдена віце-президентів Альберта Гора та Діка Чейні). Доповідач також нагадав, що саме Дж. Байден контролював надання Україні безпрецедентної за обсягом фінансової, допомоги в 2014 р. і запровадження санкцій проти РФ як країни-агресора. На відміну від президента Обами, Байден був прихильником більш рішучих дій щодо Путіна, послідовно підтримував вступ України до НАТО та надання їй летального озброєння.

На переконання О. Дейчаківського, багато в чому саме прихильне ставлення Дж. Байдена до України та розуміння ним процесів у Східній Європі спричинило активну протидію йому на президентських виборах 2020 р. із боку РФ.

Водночас, його позиція щодо України й очікування збільшення допомоги з боку США зумовили доволі потужну підтримку українською діаспорою у США, зокрема і виникнення громадського руху "Українці за Байдену", співкерівником якого став Орест Дейчаківський.

Входження до команди й адміністрації Джо Байдена кількох фахових дипломатів, державних діячів і діячок з українським корінням і добре обізнаних з "українським питанням" (зокрема, держсекретар Тоні Блінкен, Вікторія Нунланд, Венді Шерман й ін.) є яскравим свідченням того, що українська тематика буде на порядку денному за його президентства. Прогнозуючи напрямки допомоги Україні за адміністрації Дж. Байдена, О. Дейчаківський виділив наперед аспекти, пов'язані із захистом українського суверенітету у війні з РФ. Ідеться про посилення підтримки на політичному, фінансовому та військово-технічному рівні, що включає посилення санкцій проти РФ (зокрема, впровадження дієвих і широких санкцій через будівництво "Північного потоку – 2" (Nord Stream 2), а також проти найближчого оточення В. Путіна), надання Україні летальної зброї, посилення присутності ВМС США в Чорному морі. Разом із тим, серед першочергових кроків у політиці США щодо України доповідач вказав на активізацію зусиль щодо членства України в НАТО й заохочення проведення реформ в Україні, особливо – пов'язаних зі встановленням верховенства права, розбудовою демократичного суспільства та прав людини, боротьбою з корупцією тощо.

Той час, що минув від проведення нами семінару, засвідчив реалістичність цих прогнозів: нині ми спостерігаємо якраз ті кроки адміністрації Дж. Байдена, які від неї очікував Орест Дейчаківський. Власне, це є підтвердженням не лише високого фахового рівня залучених до дискусії експертів – Адріана Кармазіна та Ореста Дейчаківського, а й актуальності таких семінарів як важливого елементу підготовки майбутніх американців.

Актуальність обговорюваних проблем засвідчив й інтерес до семінару серед студентів. Участь у ньому взяли понад 50 слухачів – переважно студенти освітніх програм "Американістика та європейські студії" і "Сходознавство" та викладачі історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Водночас студенти активно ставили свої запитання А. Кармазіну та О. Дейчаківському. Також до дискусії приєдналася студентка магістратури кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ Анастасія Сахарова, яка зараз навчається в університеті штату Огайо, США. Вона поділилася своїми враженнями про виборчу кампанію та симпатії студентства.

Відеозапис семінару можна переглянути на сайті кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ імені Тараса Шевченка [5] або на ютуб-каналі кафедри [1].

Список використаних джерел

1. Змагання за Білий дім – про поточну виборчу кампанію у США. Лекція Адріана Кармазіна. Історичний ф-т КНУ // Ютуб-канал "Американістика, Європейські студії та Сходознавство". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mKr-lzhj-xl>
2. Кравченко М. Друга міжнародна наукова конференція "Україна і США: досвід та перспективи співпраці", присвячена 25-річчю встановлення дипломатичних відносин між Україною та США / М. Кравченко // Американська історія та політика: науковий журнал. – 2017. – № 4. – С. 254–257.
3. Машевський О. "Sharing America's story with Ukraine: The Voice of America's Ukrainian Service, 1949–2019": збірник наукових статей та матеріалів з історії Української Служби "Голосу Америки" / О. Машевський, О. Сухобокова // Американська історія та політика: науковий журнал. – К., 2020. – № 9. – С. 154–162.
4. Машевський О. "Американські зустрічі" – освітньо-науковий проект Української Асоціації Американістики та історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка / О. Машевський, О. Сухобокова // Американська історія та політика: науковий журнал. – К., 2019. – № 8. – С. 88–97.
5. Міжнародний науково-методичний семінар (вебінар) "Особливості виборчої кампанії 2020 в США та перспективи українсько-американських відносин" // Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ імені Тараса Шевченка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for.history.univ.kiev.ua/?p=2909>
6. Особливості виборчої кампанії 2020 в США. Україна–США. Історичний ф-т КНУ. А. Кармазін. О. Дейчаківський // Ютуб-канал "Американістика, Європейські студії та Сходознавство". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=7PM6ZspjXBw&t=3410s>
7. Президентські вибори в США 2016 року: наслідки для України та світу (семінар) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uaas.org.ua/events/2016_08_12/index.html
8. Сухобокова О. Голос свободи: Адріан Кармазін – директор Української служби "Голосу Америки" в 2005–2015 рр. / О. Сухобокова // Історія України. – червень 2019. – №11 (939). – С. 8–11.
9. Українська асоціація американістики. Експерти асоціації. Орест Дейчаківський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uaas.org.ua/experts_info.html
10. Шевченко Н. Міжнародна наукова конференція "Україна і США: досвід та перспективи співпраці", присвячена пам'яті професора Б. М. Гончара / Н. Шевченко // Американська історія та політика: науковий журнал. – К., 2016. – № 1. – С. 21–217.

Надійшла до редколегії 19.07.21

Oleh Mashevskiy, Dr. habil. (History), Professor,
Olga Sukhobokova, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF THE 2020 ELECTION CAMPAIGN IN THE USA AND PROSPECTS OF UKRAINIAN-AMERICAN RELATIONS

Наукове видання



ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3 (150)

Редактор *О. Грицаюк*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.



Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,46. Наклад 300. Зам. № 222-10407.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-3.

Підписано до друку 21.12.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02